

Η ΜΙΝΩΪΚΗ ΘΕΑ ΜΕΘ' ΥΨΩΜΕΝΩΝ ΧΕΙΡΩΝ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἀποτελεῖ συστηματικὴν μελέτην τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ. Προέκειται, ὡς γνωστόν, περὶ τοῦ κυρίου τρόπου παραστάσεως τῆς θεότητος κατὰ τοὺς ΥΜ III χρόνους. Ἐνεκα τούτου ὁ τύπος ἔχει βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν καθόλου μελέτην τῆς μινωϊκῆς θρησκείας. Αἱ μέχρι σήμερον σχετικαὶ ἐργασίαι δὲν εἶχον καταλήξει εἰς ὀριστικά καὶ γενικῶς παραδεκτὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῶν ομάδων μεγάλων εἰδώλων, τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τοῦ τύπου, τὴν σημασίαν, προέλευσιν καὶ ἐπιβίωσιν αὐτοῦ. Συγκέντρωσις τῶν σχετικῶν παραστάσεων δὲν εἶχε γίνεαι. Πλεῖστα ἄλλα ἐπὶ μέρους ζητήματα παρέμενον προβληματικά. Ἐνεκα τούτου ἐκρίθη σκόπιμος ἡ ἐκ νέου μελέτη τοῦ τύπου.

Ἡ ἐργασία οὐδόπως ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν γένει χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Ἐξετάζει ἀποκλειστικῶς τὴν ὑποῦσαν τὸς χεῖρας θήλειαν θεότητα τῆς μινωϊκῆς Κρήτης καὶ δὴ ἐν καθαροῦ χειρονομία, μὴ συνδυαζομένην πρὸς τὴν ἐπίδειξιν συμβόλων. Ἐκ τῶν λίαν διαδεδομένων ἀναλόγων παραστάσεων ἄλλων πολιτισμῶν προσάγεται μόνον ὅ,τι μετὰ πιθανότητος δύναται νὰ θεωρηθῆ συγγενὲς πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἡμῶν καὶ βοηθητικὸν πληρεστέρας κατανοήσεως αὐτοῦ. Ἄμεσος σύνδεσις τῆς θεᾶς ἡμῶν πρὸς τὰς εἰς εὐρὺν κύκλον νεολιθικῶν καὶ πρωτοχαλκῶν πολιτισμῶν ἀπαντώσας ἀσέμνους μορφὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν γίνεται δεκτὴ, μνημονευομένων πάντως τῶν ἐκ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου δειγμάτων τοῦ τύπου τούτου, ἅτινα εἶναι πλείονα, ἢ ὅσον πιστεύεται. Ἀρχικῶς ἀπέβλεπον εἰς πλήρη δημοσίευσιν τῶν σχετικῶν ἀνασκαφικῶν ομάδων συμπεριλαμβανομένων τῶν ἑλλίπων τμημάτων εἰδώλων, ὡς καὶ τῶν ὁμοῦ εὐρεθέντων ἀντικειμένων, ἀλλὰ τοῦτο ἀπεδείχθη ἀνέφικτον, διότι διὰ τὰ πλεῖστα τῶν δειγμάτων τοῦ τύπου τὸ δικαίωμα δημοσίευσσεως ἀνήκει εἰς ξένας ἀρχαιολογικὰς Σχολὰς, ἐπίσης δὲ διότι μέρος τοῦ δευτερεύοντος ὕλικου εὐρίσκεται εἰς τὰς μὴ εἰσέτι ταξινομημένας ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀ-

*) Ἡ ἐγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως. Ὁργανισμὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀρθρ. 202, παρ. 2.

πρόσιτον, ὡς διεπιστώθη, εἰς τὴν μελέτην. Οὕτω εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τῆς παρούσης ἐργασίας περιελήφθησαν τὰ πληρέστερα δείγματα, ἐκ δὲ τῶν τμημάτων εἰδώλων τὰ ἰδιαιτέρως ἀξιόλογα καὶ παρουσιάζοντα λεπτομερείας διαφωτιζούσας τὸν ἕν γένει τύπον.

Κατὰ κατηγορίας ἐξετάζονται τὰ κύρια δείγματα τοῦ τύπου, ἤτοι ἡ σειρά τῶν μεγάλων ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων καὶ τῶν συγχρόνων ἀναλόγων παραστάσεων, αἵτινες μετὰ μείζονος πιθανότητος δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸν αὐτὸν τύπον. Διεξοδικώτερον περιγράφονται τὰ ὀλιγώτερον γνωστὰ καὶ ἀδημοσίευτα μέχρι σήμερον ἀντικείμενα, ὡς νέα εἰδῶλα ἐκ Γόρτινος καὶ τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Ἐπιχειρεῖται ἡ χρονολόγησις ἐκάστης ὁμάδος εἰδώλων καὶ ἀντικρούεται ἡ ἐρμηνεία τούτων ὡς ἐν μέρει κιονομόρφων. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ σχέσις τοῦ τύπου πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ πτερυγῶτὰ εἰδῶλια, τῶν ὁποίων ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς καταγωγή. Ἐξετάζονται ἀκολούθως παραστάσεις παλαιότεραι τῶν ΥΜ III χρόνων ἀπεικονίζουσαι γυναικείας μορφὰς μετ' ὑψωμένων χειρῶν. Προερχόμεναι αὗται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Κρήτης δύνανται μετὰ πιθανότητος νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι τοῦ τόσον διαδεδομένου ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τύπου παραστάσεως τῆς θεότητος. Ἐρευνημένης τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακὰ παράλληλα καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἀνατολικὴ καταγωγή αὐτοῦ, εἰσαχθέντος εἰς Κρήτην κατὰ τοὺς ΜΜ I-II χρόνους. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς χειρονομίας, μετὰ ἐξέτασιν τῶν διαφόρων προταθεισῶν ἐρμηνειῶν, γίνεται δεκτὸν ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ περὶ προελεύσεως ὑποστηριζόμενα ὅτι αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀνατολικῶν πρεσβευουσῶν θεοτήτων, ἧτις ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶχε καταστῆ ἀπόλυτος στάσις τῆς θεότητος προσλαβοῦσα καὶ περιεχόμενον χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. Μετὰ τὴν τυπολογικὴν παρακολούθησιν τοῦ θέματος μελετᾶται τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς ἐξεταζομένων τῶν σχετικῶν γνωμῶν ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ ὑποστηριζομένης βάσει τῆς ὁμοιότητος τῶν παραστάσεων καὶ ἐπίσης βάσει μικρασιατικῶν παραλλήλων τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς, ἧτις διασπᾶται πιθανῶς ἐν τῇ λατρείᾳ εἰς πλείονας ὁμοίας ὑποστάσεις. (Πρόκειται περὶ τῆς κατὰ Μαρινάτον «ἀτελοῦς μονοθεΐας»). Ἡ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ πολυθεΐα, θρησκεία τῆς ἀρχούσης πολεμικῆς ἀριστοκρατίας τῶν Ἀχαιῶν, δὲν διαφεύδει τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἀντικρούεται ἡ ἄποψις τοῦ Μ. Nilsson περὶ πολλῶν σαφῶς διακρινόμενων ἀλλήλων θεαινῶν. Ὀρισμένα ἀναλογίαι μεταξὺ ἑλληνικῶν θηλειῶν θεοτήτων ὑποδεικνύουσι κοινὴν καταγωγὴν ἐκ μιᾶς οὐσιωδῶς

προελληνικῆς θεᾶς. Ἐν ἐπιμέτρῳ συγκεντροῦνται τὰ δείγματα ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα καὶ δημοσιεύονται νέα τινὰ δείγματα. Ἐκ τῶν ἔξω τῆς Κρήτης ἐπιβιώσεων ἐξετάζονται αἱ μᾶλλον χαρακτηριστικαὶ περιπτώσεις καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ Κρήτης διάδοσις τοῦ τύπου. Κατὰ τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος προσεπάθησα νὰ παραμείνω πάντοτε πλησίον τῶν πραγμάτων πιστεύων ὅτι πρὸ πάσης προσπαθείας διεισδύσεως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς προελληνικῆς θρησκείας δεόν νὰ προηγηθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβῆς γνῶσις τοῦ υπάρχοντος ὕλικου. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀγάγη εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῶν πραγματικῶν δεδομένων δι' ἀναποδείκτων ὑποκειμενικῶν ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν.

Τὸ θέμα τῆς παρουσίας διατριβῆς μοι ἀνετέθη πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Σπ. Μαρινάτου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω εὐχαριστίας διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν. Αἱ ὑποδείξεις αὐτοῦ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ κατὰ τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τῆς μελέτης. Ἐλήφθη ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὑπόδειξις τοῦ καθηγ. κ. Ν. Κοντολέοντος. Εὐχαριστῶ τὴν ἐν Ἀθήναις «Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν» διὰ τὴν χορηγίαν μέρους τοῦ ἀπαιτηθέντος διὰ τὰς φωτογραφήσεις καὶ σχέδια ποσοῦ, διὰ δὲ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως ἀντικειμένων καὶ τὴν πάντοτε πρόθυμον βοήθειαν τὸν κ. Ν. Πλάτωνα. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τοὺς κ. κ. Doro Levi καὶ A. Dessenpe διὰ τὴν παραχώρησιν πρὸς δημοσίευσιν ἀντικειμένων προερχομένων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν καὶ τὸν κ. Στυλ. Γιαμαλάκην διὰ τὴν δημοσίευσιν ἀντικειμένων τῆς Συλλογῆς του. Ἐπίσης δὲ διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειαν καὶ παροχὴν πληροφοριῶν τοὺς κ. κ. E. Kunze, Χρ. Κοροῦζον, Fr. Matz, S. Hood, Vl. Milojcic, H. Müller-Karpe, τὴν κ. R. Amiran, τὴν δ. O. Sargnon, τὴν δεσπ. M. Mellink, τὴν κ. A. Σακελλαρίου, τοὺς κ. κ. M. Biesantz, J. Boardman, K. Καλοκῶρη, B. Καραγιώργην καὶ G. Rizza.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΥΡΙΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. ΕΙΔΩΛΑ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΠΙΡΙΝΙΑ

Εἶδωλα μεγάλης κλίμακος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνευρέθησαν τὸ πρῶτον τυχαίως τὸ 1900 παρὰ τὸ χωρίον Πιρινιάς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος, ὁπόθεν ἡ ἐπιγραφή, βάσει τῆς ὁποίας ἐταυτίσθη ἡ θέσις πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν

Ῥιζηνίαν¹. Σχετική δημοσίευσις ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ S. Wide, περιλαβοῦσα ἓν σχεδὸν πλήρες εἶδωλον θεᾶς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 ἀριστερά), δύο τεμάχια χειρῶν ὁμοίου εἰδώλου περιελιγμένα ὑπὸ ὄψεων, κυλινδρικήν βάσιν τρίτου εἰδώλου, ἓν σωληνοειδὲς σκεῦος καὶ τμήμα ὁμοίου φέροντος ὄφεις². Τὸ πληρέστερον εἶδωλον εἶναι ἑλλιπὲς τὸν ἀριστερὸν πῆχυν καὶ ἀμφοτέρας τὰς ἄκρας χεῖρας. Ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πρόσωπον, ἀδρῶς πεπλασμένα, σώζουσι φαιὰν χρῶσιν.

Ἀντιθέτως πρὸς παλαιότεραν ἄποψιν, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται κατωτέρω λόγος, καὶ καθ' ἣν ἀνάλογα εἰδώλια εἶχον θεωρηθῆ Ἱερηνφοδοί, ὁ δημοσιεύσας ὑπεστήριξε κατηγορηματικῶς ὅτι πρόκειται περὶ εἰδώλων θεᾶς. Ἐξῆγε τοῦτο ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν εἰδώλων καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1901 γενομένης ἀνακαλύψεως νέων ὁμοίων εἰδώλων ἐντὸς δωματίου ἔχοντος σαφῶς ἱερὸν χαρακτήρα εἰς Γουρνιά. Ὁ Wide ἐθεώρησεν τὰ ἀντικείμενα τοῦ Πριναῖ σύγχρονα πρὸς τὰ τῶν Γουρνιῶν καὶ ἐχαρακτήρισεν αὐτὰ διὰ τοῦ συνήθους τότε ὄρου ὡς «μυκηναϊκά»³. Πάντως δεόν νὰ σημειωθῆ ὅτι ἀκριβεστερά χρονολόγησις τῶν εἰδώλων δὲν ἦτο δυνατὴ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους. Ὑπεστήριξεν ἐπίσης ὁ Wide ὅτι τὰ εἰδῶλα τοῦ Πριναῖ εἶναι ἐν μέρει ἀνεκονικὰ καὶ ὅτι «πλήρως ἀνθρώπινα» εἶναι μόνον τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν⁴.

Νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἣν ἐπεχείρησεν ἐπὶ τοῦ σημείου εὐρέσεως ὁ Pernier τὸ 1906, ἔφερον εἰς φῶς κεφαλὴν εἰδώλου ὁμοίας θεᾶς καὶ σωληνοειδὲς σκεῦος μετ' ὄψεων⁵. Ἡ νέα ἔρευνα κατέστησεν ἐν μέρει σαφέστερον τὸν χῶρον, ἐκ τοῦ ὁποίου προήρχοντο τὰ εἰδῶλα: πλησίον τοῦ σημείου εὐρέσεως παρατηρήθη τομὴ τοῦ βράχου καὶ ὀρθογώνια

¹) Pernier Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta *ἀνάτυπον* ἐκ Boll. d' Arte II 12 1908 σ. 15.

²) Wide Mykenische Götterbilder und Idole AM XXVI 1901 σ. 247 ἐξ. πίν. XII. Πβ. Milano Studi e Materiali III 1905 σ. 118 ἐξ. εἰκ. 518 (ἐσφαλμένη σύνθεσις κορμοῦ μὴ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Wide καὶ τῆς δημοσιεύσεως ὑπ' αὐτοῦ βάσεως) καὶ εἰκ. 519, 520, 523. Τὸ εἶρημα τοῦ 1900 περιλαμβάνει εἰσέτι 1) ἓν εἶδωλον σῶζον τὴν βάσιν, τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἓνα βραχίονα 2) τμήμα κεφαλῆς μετὰ τοῦ ἀχένου, τῶν κοσμουμένων διὰ χαρακτῶν γωνιῶν πλοκάμων καὶ τοῦ ὄμου, πιθανῶς ἀνήκον εἰς τὴν βάσιν Wide ἐ. ἀ. σ. 248 εἰκ. 1, ἣς φέρει τμήμα ὁμοίου πλοκάμου, 3) κυλινδρικήν βάσιν, εἰς ἣν πιθανῶς ἀνήκουσιν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Wide χεῖρες, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ τοῦ πηλοῦ. Τὰ εἰδῶλα ἐν συνόλῳ ἦσαν πέντε.

³) Wide ἐ. ἀ. σ. 256.

⁴) Αὐτ. σ. 251. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐξετάζεται ὑφ' ἡμῶν κατωτέρω εἰς τὰ περὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων.

⁵) Pernier ἐ. ἀ. εἰκ. 11.

οἰκήματα ἐκ μικρῶν ἀδρῶς λελοξευμένων λίθων. Ταῦτα ὁ Pernier θεωρεῖ ὡς ἰδιωτικὰς οἰκίας, «ὧν μία πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἱερὸν κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους» Εἰς ἐκ τῶν χώρων τούτων ἔχει δύο βάσεις κίωνων κατὰ τὸν ἄξονα. Ἐκ τῶν σκευῶν, ἅτινα περιουλεγήσαν, φαίνεται κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ οἰκιακοῦ ἱεροῦ⁹. Ἡ L. Banti⁷ φαίνεται δεχομένη ὅτι τὰ εἰδῶλα καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ τῶν δωματίων, τοῦτο δὲ εἶναι πράγματι λίαν πιθανόν, δεδομένου ὅτι πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὁμάδες εἰδώλων τῶν χρόνων τούτων προέρχονται ἐξ ἀναλόγων μικρῶν οἰκοδομημάτων. Ἄλλ' ἢ ἀκριβέστερα μορφή τοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ, λόγῳ τῆς σχεδὸν πλήρους καταστροφῆς τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ἐκ τῆς καλλιεργείας.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς συντάσσεται ὁ Pernier πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Milani, ὅστις εἶχεν ἀναγνωρίσει ἐπ' αὐτῶν «τεχνοτροπικὸν χαρακτῆρα πρωτοελληνικόν»⁸. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγουσι κατὰ τὸν Pernier καὶ τὰ περισυλλεγέντα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ δευτέρου εὐρήματος ἀντικείμενα καὶ δὴ τεμάχια ἀναγλύφων ἀνατολιζόντων πίθων καὶ δαιδαλικά πλακίδια. (Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ Pernier ἐθεώρει τὰ εἰδῶλα ὡς ἀνήκοντα εἰς προκεχωρημένους ἑλληνικοὺς χρόνους). Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ Evans⁹, δεχόμενος χρονολογίαν προταθεῖσαν διὰ τὰ ἐκ Γουρνιῶν εἰδῶλα, ἧτοι YM Ia. Τὴν χρονολογικὴν σχέσιν τοῦ εὐρήματος τοῦ Pernier πρὸς τὰ ἑλληνικῶν χρόνων ἀντικείμενα τοῦ χώρου εὐρέσεως καὶ πρὸς τὸν ἀρχαῖκὸν ναὸν τοῦ Πριναῖ ἀμφισβητεῖ. Ὁ Val. Müller¹⁰ συνάπτει τὰ ἐκ Πριναῖ εἰδῶλα πρὸς τὸ YM III εἰδῶλον τῆς Κνωσοῦ. Ἀντιθέτως τὴν χρονολόγησιν εἰς πρωτοελληνικοὺς χρόνους ἐδέχθη ὁ Zahn¹¹, δέχεται δὲ αὐτὴν ἀκόμη ὁ Nilsson¹². Ὁ Μαρινᾶτος, ὅστις πρῶτος προέτεινε ἐνιαίαν χρονολογίαν διὰ πάσας τὰς τότε γνωστὰς σειρὰς μεγάλων εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, χρονολογεῖ τὰ εἰδῶλα τοῦ Πριναῖ εἰς

⁹) Αὐτ. σ. 16. *Ausonia* I 1906 σ. 119 ἐξ.

⁷) *Culti di H. Triadha*, *Annuario*. 1941 - 3 σ. 43.

⁸) *Studi e Materiali* III σ. 118. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ βάση τοῦ πλαστικοῦ τύπου τοῦ προσώπου χρονολόγησις τῶν εἰδώλων τούτων εἶναι δυσχερεστάτη ἂν μὴ ἀνέφικτος, λόγῳ τῆς μακροτατοῦς ἐπιβιώσεως αὐτοῦ. Σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσα εἰς *Κρητ. Χρον.* I' 1956 σ. 14 σημ. 16. Ἐνεκα τούτου δὲν στηρίζω τὴν χρονολόγησιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως ἀποδόσεως τῆς φυσιογνωμίας.

⁹) *PM* IV σ. 160 - I καὶ σημ. 4.

¹⁰) *Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien* 1929 σ. 42 σ. 170.

¹¹) *K. F. Kinch Vroulia* 1914 σ. 32.

¹²) *MMR* 1950 σ. 448 - 9.

τοὺς ΥΜ III ἢ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους¹³. Ὁ Pendlebury ἐξετάζει ταῦτα μετὰ τῶν ΥΜ I εἰδώλων, παρατηρῶν ὅμως ὅτι ὑπάρχουσι λόγοι ὅπως ταῦτα ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν ΥΜ III περίοδον. Τὴν διάπλασιν τῆς κόμης παραλληλίζει περαιτέρω πρὸς τὴν τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων τοῦ Καρφίου¹⁴. Πράγματι ἐν ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων εἰδώλων ἐκ Πρινιαῖ (βλ. σημ. 2) ἔχει πλοκάμους φέροντας σειρὰς ἐπαλλήλων χαρακτῶν γωνιῶν ὡς αἱ τῶν πλοκάμων δύο εἰδώλων ἐκ Καρφίου. Ὁ Matz¹⁵ θεωρεῖ τὰ εἴδωλα τοῦ Πρινιαῖ ὑπομινωϊκὰ λόγῳ τῆς χονδροειδοῦς κατασκευῆς¹⁶.

Ἐξετάσας προσφάτως ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου τὰ ἐκ Πρινιαῖ ὄστρακα τῆς περισυλλογῆς Pernier διεπίστωσα ὅτι ταῦτα δὲν προέρχονται ἐξ ὁμοιογενοῦς στρώματος καὶ ἐπομένως μόνον μετὰ περισκέψεως δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων. Ἄλλως αὐτὸς ὁ Pernier ἔ. ἄ. ἀναφέρει μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ὄστρακα ρυθμοῦ «ὑπομυκηναϊκοῦ» καὶ «un tronco di rozzissima figura bovina», βεβαίως ὑπομινωϊκῶν χρόνων. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἀντικειμένων μόνον τὰ ὑπομινωϊκὰ ὄστρακα ταῦτα καὶ τὸ σύγχρονον ζώδιον (ὅπερ εἶναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὰ μεγάλα εἴδωλα) δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ στρώμα τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ εἴδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὰ δαιδαλικά πλακίδια ὑποδεικνύουσιν ἀπλῶς τὴν ἐπὶ τόπου ἐπιβίωσιν τῆς λατρείας. Οὕτω ἀγόμεθα πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τοῦ Πρινιαῖ εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἄλλως πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει καὶ ἡ τεχντροπικὴ ἐξέτασις τοῦ ἀκεραίου εἰδώλου. Τοῦτο ἐμφανίζει ἐκτὸς τῆς παρατηρηθείσης ὑπὸ τοῦ Matz χονδροειδοῦς κατασκευῆς, τάσιν ἐπιμηκύνσεως τοῦ λαιμοῦ, πλήρη ἀποξήρανσιν τοῦ κορμοῦ καὶ σημαντικὴν ὑψωσιν τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος, ἣτις ἀποτελεῖ γνῶρισμα προκεχωρημένων χρόνων (ΑΕ 1937 σ. 290). Τὰ γνωρίσματα ταῦτα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 11042 - 3 βεβαίως ὑπομινωϊκὰ εἴδωλα ἐκ Καρφίου, τὰ ἐμφανίζοντα καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πλήρωσιν διὰ γωνιῶν τῶν πλοκάμων τῆς κόμης. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Πρινιαῖ εἴδωλα εἶναι ὑπομινωϊκὰ. Χρονολόγησις αὐτῶν κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀποκλείεται ἄλλως σήμερον, ὅποτε γινώσκωμεν τελειότερον τὴν ἐξέλιξιν τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης. Ἐν

¹³) ΑΕ 1937 σ. 289 ἔξ.

¹⁴) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σημ. 1, σ. 255 καὶ σημ. 1.

¹⁵) Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.

¹⁶) Τελευταίως ὁ Matz εἰς *Göttererscheinung und Kulbild im Min-Kreta* 1958 σ. 29 ὁμιλῶν γενικῶς περὶ τῶν εἰδώλων γράφει: «Es ist sogar fraglich ob einige nicht noch jünger sind als subminoisch». Δὲν γνωρίζω ἂν διὰ τούτου νοοῦνται τὰ ἐκ Πρινιαῖ εἴδωλα.

αὐτῇ ὁ ρυθμὸς τῶν εἰδώλων τοῦ Πριναῖ οὐδεμίαν θέσιν ἔχει. Ἡ κατὰ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς καὶ πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους κατοικήσεις τῆς περιοχῆς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐντεῦθεν προερχομένης ἀφθόνου κεραμεικῆς τῶν χρόνων τούτων, περιλαμβανούσης χαρακτηριστικὰ κρατηρίδια, καλάθους καὶ ψευδοστόμους ἀμφορίσκους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΥΡΝΙΩΝ

Ἀκριβεστέραν σχετικῶς εἰκόνα ἔχομεν περὶ τοῦ χώρου καὶ τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως τῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν. Ταῦτα ἤλθον εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῆς τῆς Boyd - Haws¹⁷. Τὰ εἶδωλα εὐρέθησαν ἐντὸς μικροῦ δωματίου ἀποτελοῦντος προφανῶς ἱερόν. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν εὐρίσκετο πῆλινος τριποδικὸς βωμὸς καὶ περὶ αὐτὸν ἴσαντο τέσσαρα πῆλινα σωληνοειδῆ σκεύη. Ἐν ὁμοίον ἴστατο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. (Τοῦτο ἀμφισβητεῖ ὁ Evans¹⁸, ὑποστηρίζων βάσει πληροφωριῶν τοῦ Seager ὅτι ὁ σωλὴν δὲν εὐρέθη ἐπὶ τοῦ βωμοῦ). Ποῦ ἀκριβῶς εὐρίσκοντο τὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς δὲν καθορίζεται. Λέγεται μόνον ἀορίστως ὅτι «περαιτέρω ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς» ἐν εἰδώλων θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 δεξιὰ), δύο κεφαλᾶς ὁμοίων εἰδώλων, τρεῖς χεῖρας, ὧν μία ἔχει προσκεκολλημένον πρᾶγμα τι ὁμοιάζον πρὸς ξίφος, περιβαλλομένης ὑπὸ ὄφρων, τμήματα τῶν κυλινδρικών βάσεων ἄλλων, τέσσαρας περιστερὰς, δύο κεφαλᾶς ὄφρων καὶ τμήμα πίθου μετὰ παραστάσεως διπλοῦ πελέκειως. Τὰ εἶδωλα ταῦτα, ὡς θεωρεῖ πιθανὸν ἢ δημοσιεύουσα Williams, ἴσαντο ἐπὶ θρανίου, τοῦ ὁποίου οὐχὶ τελείως σαφῆ λείψανα εὐρέθησαν κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου καὶ ἐν μέρει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐτὴ λέγει ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο τὸ ἱερὸν ὑπαιθριος περίβολος ἱεροῦ δένδρου. Ἡ ἄποψις αὕτη, δέον κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ἀποκλεισθῇ βάσει τῶν πλείστων συγχρόνων ἱερῶν, αἵτινα βεβαίως ἦσαν ἐστεγασμένα: καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου τῶν Γουρνιῶν καὶ ἡ παρουσία τῶν εἰδώλων, αἵτινα δὲν ἠδύναντο νὰ παραμένωσιν εἰς τὸ ὑπαιθρον, ἀποκλείουσι τοῦτο. Ἀνάλογος ἄποψις ὑποστηρικθεῖσα, ὡς θέλει λεχθῆ, διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Καρφίου εἶναι ἐπίσης ἀπίθανος.

Τὸ πλῆρες εἶδωλον τῶν Γουρνιῶν εἶναι ἀδρῶς πεπλασμένον, ἐπὶ δὲ τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ περιελίσσεται ὄφρις. Ἡ ρις δὲν προεξέχει ἰσχυρῶς ὡς ἐπὶ ἄλλων εἰδώλων, οἱ δὲ δάκτυλοι τῶν χειρῶν δηλοῦνται δι' ἀπλῆς χαράξεως. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ταινίαν, ἣτις δηλοῖ κατὰ τὴν Williams διάδημα¹⁹.

¹⁷) Gournia πίν. XI σ. 47 ἐξ. Πβ. Nilsson MMR σ. 80 ἐξ. εἰκ. 14.

¹⁸) PM IV σ. 143 - 4 σημ. 6.

¹⁹) Gournia σ. 48 ἀριθ. 1.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν ἡ δημοσιεύουσα ἀποκλίνει πρὸς τοὺς YM I χρόνους. Τὴν ἀδρὰν καὶ σχηματικὴν διάπλασιν, ἣτις προφανῶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς πλαστικῆς, ἀποδίδει εἰς τὴν μακρὸν παράδοσιν ἀρχαιοτάτου ἱεροῦ τύπου. Τὴν ἀποψιν περὶ τοῦ πρωτογόνου χαρακτηῆρος τῶν ὑστέρων εἰδώλων ἐν γένει ἀντέκρουσε πειστικῶς τελευταίως ὁ Matz²⁰, παρατηρῶν ὅτι ἡ ἐντύπωσις τοῦ «πρωτογόνου», ἣν παρέχουσι ταῦτα συγκρινόμενα πρὸς τὰ πλαστικὰ ἔργα τῶν χρόνων ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, δὲν ἀποτελεῖ γνῶρισμα παλαιότητος, καὶ ὅτι ἀντιθέτως τὰ εἴδωλα μόνον ὡς «σκληρύνσεις» (Verhärtungen) τοῦ προγενεστέρου πλαστικοῦ τύπου δύνανται νὰ νοηθῶσιν. Ὁ Evans²¹ ἐδέχθη τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν κατὰ τοὺς YM I α χρόνους στηριζόμενος εἰς τὰς «γενικὰς συνθήκας» τοῦ μικροῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ σαφῶς ὑποδεικνύουσι τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν, καίτοι ρητῶς λέγεται ἐν τῇ δημοσιεύσει ὅτι κεραιμεικὴ δὲν εὐρέθη ἐν τῷ ἱερῷ. Ὁ Pendlebury²² περιλαμβάνει ταῦτα εἰς τὰ YM I εἴδωλα, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ταῦτα δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τοὺς YM III χρόνους, σημειοῖ δὲ καὶ τὴν κοινὴν παρουσίαν πτηνῶν εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομινωϊκὸν ἱερὸν τοῦ Καρφίου. Ὁ Nilsson²³ ἐπίσης δέχεται τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς YM I χρόνους. Ὁ Matz²⁴ θεωρεῖ τὰ εἴδωλα τῶν Γουρνιῶν YM III. Τελευταίως²⁵ περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἐκφράσῃ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῶν εἰς τοὺς YM I - II χρόνους. Ὁ Val. Müller^{25a} λέγει ὅτι ἂν ἡ χρονολογία εἰς τοὺς YM I χρόνους εἶναι ὀρθή, ὅπερ δὲν θεωρεῖ βέβαιον, τότε θὰ ἔδει νὰ δεχθῶμεν μίαν πρῶτον ἐγκατάλειψιν τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην ταύτην περιοχὴν. Ὁ Μαρινᾶτος²⁶ θεωρεῖ ταῦτα σύγχρονα πρὸς τὰ τοῦ Γάζι καὶ χρονολογεῖ εἰς μίαν YM III περίοδον ἀνακαταλήψεως, οἷα ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῷ. Ἡ χρονολογία τοῦ Μαρινᾶτου βασίζεται εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδώλων καὶ ἐπικουρικῶς εἰς τὴν ὑποδει-

²⁰) Ἐ. ἀ. σ. 30 καὶ σημ. 4. Ἀνάλυσις τοῦ «πρωτογόνου» χαρακτηῆρος τῶν εἰδώλων εἰς V. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ.

²¹) PM IV σ. 160. Εἰς PM II σ. 339 ἐν τούτοις λέγει ὅτι τὸ Ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκων.

²²) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σ. 255 σημ. 1.

²³) MMR σ. 309.

²⁴) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

²⁵) Götterscheinung und Kultbild σ. 29 σ. 38.

^{25a}) Frühe Plastik σ. 42 σημ. 15.

²⁶) AE 1937 σ. 289 καὶ σημ. 2.

χθεισαν ὑπ' αὐτοῦ νέαν χρονολογίαν τῶν σωλήνων ἐκ Κουμάσας, ὁμοίων πρὸς τοὺς εὐρεθέντας εἰς Πρινιαῖν, Γουρνιά καὶ Γάζι ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς²⁷. (Οἱ σωλήνες ἀρχικῶς εἶχον χρονολογηθῆ ἔσφαλμένως ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου κατὰ τοὺς ΜΜ II χρόνους)²⁸.

Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ἡ ὀρθή. Ὁ ὑπὸ τοῦ Pendlebury γενόμενος παραλληλισμὸς τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὰ ἐκ Καρφίου βάσει τῆς παρουσίας ὡς συμβόλων τῶν πτηνῶν εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ δὲν εἶναι ἐπαρκής. Ἄλλως θὰ συναντήσωμεν πτηνὰ καὶ ἐπὶ τοῦ ΥΜ III β εἰδώλου ἐκ Κνωσοῦ καὶ τῶν συγχρόνων ἐκ Γόρτυνος. Κυρίως δέον νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χρονολογία τῆς «ἀνακαταλήψεως» μέρους τοῦ μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ εἰς Γουρνιά εἶναι ΥΜ III β. Ἡ κεραμεικὴ ἐκ τῶν οἰκιῶν τῶν τελευταίων χρόνων κατοικήσεως καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων τάφων ἀνήκει σαφῶς εἰς τὴν περίοδον ταύτην²⁹. Τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ δέον ἀναμφιβόλως νὰ συσχετισθῶσι πρὸς τὴν νεωτέραν μερικὴν ἔστω κατοίκησιν τῆς περιοχῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν ΥΜ I πόλιν. Ἡ Banti³⁰ παρετήρησεν ἤδη ὅτι τὰ εἰδῶλα εἶναι ΥΜ III καίτοι τὸ δωμάτιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἦτο ἐγκατεστημένον τὸ ἱερόν, ἀνήκει, λόγῳ τῆς ἐντάξεως αὐτοῦ ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ ΥΜ I συνοικισμοῦ καὶ τῆς ὀργανικῆς σχέσεως πρὸς μίαν ἐκ τῶν ὁδῶν αὐτοῦ, εἰς τὴν ΥΜ I φάσιν. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ΥΜ III β οἰκιῶν δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῶν συσχετισμόν. Πιθανῶς ἡ ἐγκατάστασις τοῦ ΥΜ III β ἱεροῦ ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ συνοικισμοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν αὐτόθι ὑπαρξίν ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον, ὡς ἔχει διαπιστωθῆ διὰ τὰ ἱερὰ τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνος. Τὸ μικρὸν ὕψος τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος τοῦ εἰδώλου, θεωρούμενον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, γνώρισμα παλαιότητος ἐν σχέσει πρὸς τὰ μεθ' ὑψηλοτέρας βάσεως δείγματα, εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ΥΜ III β χρόνους.

Εἰδῶλον ἐκ Παγκαλοχωρίου

Τὸ εἶδῶλον τοῦτο ἀνευρέθη τυχαίως εἰς Παγκαλοχωρὶ Ρεθύμνης ὑπὸ χωρικοῦ, ὅστις ἔσκαψε μεταξὺ τῶν θεμελίων τῆς οἰκίας του μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν αὐτῆς, ὀδηγηθεὶς ἐξ οἰκογενειακῆς παραδόσεως περὶ θησαυροῦ. Τὸ εἶδῶλον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου³¹. Κατὰ τὸν

²⁷) Αὐτ. σ. 284 σημ. 5 καὶ σ. 289.

²⁸) V. T o m b s σ. 50.

²⁹) Gournia σ. 45 πίν. X.

³⁰) Annuario 1941 - 3 σ. 42.

³¹) Ἄρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παρ. σ. 55 ἐξ. εἰκ. 12, Πβ. καὶ Archäol. Anzeiger 1933 σ. 297 ἐξ. εἰκ. 6 - 8.

δημοσιεύοντα τοῦτο εὐρίσκειτο μεταξὺ δύο μεγάλων λίθων, ἐπομένως προέρχεται ἔξ οἰκοδομήματος, πιθανῶς ἔξ ἱεροῦ, ὅπερ ὅμως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐρευνηθῆ ἰδίως λόγῳ τῆς ὑπερκειμένης οἰκίας τοῦ χωρικοῦ.

Τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου (Πίν. Ε', εἰκ. 2) εἶναι ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τελειότερον τῶν τοῦ Πρινιαῖ καὶ Γουρνιῶν, σώζει δὲ καλῶς γραπτὴν διακόσμησιν. Εἶναι ἑλλιπὲς τὰς ἄκρας χεῖρας, ἀλλ' οἱ πῆχεις κάμπτονται πρὸς τὰ ἄνω καθιστῶντες βέβαιον ὅτι ἡ στάσις ἦτο οἷα τῶν γνωστῶν ἀναλόγων δειγμάτων. Πλαστικῶς καὶ γραπτῶς δηλοῦνται οἱ μαστοὶ καὶ αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀμφιέσεως. Ὑπερφυσικῶς μεγάλα εἶναι τὰ ὄτα, οἱ δὲ πλόκαμοι καταπίπτουσιν εὐθέως ἐπὶ τῆς ράχως. Ἔχει κωνικὴν κόμμωσιν, ἢ, πιθανώτερον, φέρει μικρὰν κωνικὴν τιάραν.

Ἰδιαίτερος ἀξιόλογον εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου διὰ τὴν λεπτομερῆ δήλωσιν τοῦ ἐνδύματος. Ὡς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα δείγματα τοῦ τύπου, κατ' ἔθος μετανακτορικόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν ἐπίδειξιν τῶν μαστῶν, περικόρμιον καλύπτει τὸ στῆθος. Ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ τοῦτο κλείεται δι' ἱμάντων δηλούμενων διὰ σειρὰς ἐπαλλήλων γωνιῶν. Ἐπὶ τῆς ράχως τεμνόμεναι λοξαὶ καὶ κάθετοι γραμμαὶ πιθανῶς παριστῶσιν ἐπίσης σύμπλεγμα ἱμάντων⁸². Τὸ κυλινδρικὸν τμήμα τοῦ εἰδώλου καλύπτεται ὑπὸ ἀβακωτοῦ θέματος. Δηλοῦται ἐπίσης διὰ γραπτῶν ταινιῶν ζώνη, βραχεῖαι χειρῖδες, περιδέριαι καὶ ψέλια.

Τὸ εἶδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος βάσει τῆς τεχνικῆς, τοῦ τύπου καὶ τοῦ ἀβακωτοῦ θέματος εἰς τοὺς ὑστάτους ΥΜ ΙΙΙ χρόνους. Ὁ ἀναδημοσιεύων Matz⁸³ δέχεται χρονολογίαν ΥΜ ΙΙΙ, μεταξὺ ΙΓ' καὶ ΙΒ' αἰῶνος. Ὁ Pendlebury⁸⁴ θεωρεῖ αὐτὸ ἀορίστως ὡς «πιθανῶς νεώτερον» τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου εἶναι δυσχερὴς, λόγῳ τοῦ ὅτι τοῦτο εὐρέθην μεμονωμένον. Ἡ καλὴ τεχνικὴ καὶ τὸ στιλπνὸν χρῶμα, ἐπίσης δὲ αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῶ κατὰ τὸν τρόπον δηλώσεως λεπτομερειῶν τοῦ ἐνδύματος καὶ τῶν κοσμημάτων ὑποδηλοῦσιν, ὡς πιστεύω, τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΑΖΙ

Σημαντικὸν εὗρημα μινωϊκῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Ε', εἰκ. 3) ἔγένετο ἐν ἔτει 1936. Κατόπιν τῆς τυχαίας ἀνευρέσεως

⁸²) Πβ. διὰ τοὺς ἱμάντας τῆς ράχως τὰ εἶδωλα θεᾶς καὶ λάτρευς ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ΡΜ ΙΙ σ. 339 - 40 εἰκ. 192 c, 193 a 2.

⁸³) Handbuch der Archäol. IV 1950 σ. 273 καὶ πίν. 28,1.

⁸⁴) Arch. of Crete σ. 256.

δύο εἰδώλων ὑπὸ χωρικοῦ παρὰ τὸ Γάζι δυτικῶς τοῦ Ἡρακλείου, ἐξηρεύνθησε τὸν χώρον ὁ Μαρινάτος καὶ ἀνεκάλυψε τρία προσέτι εἰδῶλα ὡς καὶ τὸ ἱερόν⁸⁵. Τοῦτο ἦτο μικρὸν ὀρθογώνιον δωμάτιον. Αἱ συνθῆκαι εὐρέσεως τῶν ἀντικειμένων ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι ἐνδιαφέρουσαι δεδομένου ὅτι, ὡς εἶδομεν, ἡ γνῶσις ἡμῶν περὶ τῆς θέσεως τῶν εἰδώλων ἐντὸς τῶν ἄλλων ἀναλόγων ἱερῶν εἶναι ἀσαφής. (Εἰς τὸ ἐπίσης συστηματικῶς ἀνασκαφὴν ἱερόν τοῦ Καρφίου τὰ εἰδῶλα εὐρέθησαν διαλελυμένα καὶ οὐχὶ κατὰ χώραν).

Ἐκ τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου σχεδίου τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν παρεχομένων στοιχείων συνάγω ὅτι ἀρχικῶς καὶ τὰ πέντε εἰδῶλα πιθανῶς ἴσταντο παρὰ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Εἶναι σημαντικόν ὅτι ἐξ αὐτῶν ἡ θεὰ ὑπ' ἀριθμ. 9309 εὐρέθη ἴσταμένη εἰσέτι παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀσφαλῶς κατὰ χώραν. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9307 εὐρέθη κεκλιμένη παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον. Αἱ ὑπ' ἀρ.θ. 9305 καὶ 9306, αἱ εὐρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χωρικοῦ, ἴσταντο ὄρθιαι παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον πλησίον ἀλλήλων καὶ βλέπουσαι πρὸς νότον. Μόνον ἡ ὑπ' ἀριθ. 9308 εὐρέθη πρηγῆς, σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἀλλ' εἶναι πιθανόν ὅτι καὶ αὕτη ἀρχικῶς ἴστατο πλησίον τῆς ὑπ' ἀριθ. 9309 ἀντιστοίχως πρὸς τὰς τοῦ ἔναντι τοῖχου. Ἡ θέσις τῶν λοιπῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ δωματίῳ ἀντικειμένων διαφωτίζει τὴν προσφερομένην εἰς τὰς θεὰς λατρείαν. Κύλικες ἔκειντο παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 9309 καὶ πηλίνη τράπεζα προσφορῶν παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 9307. Ἡ τράπεζα φέρει μικρὰς ὀπὰς ἐκροῆς, πιθανῶς λοιπὸν προσεφέροντο ἐπ' αὐτῆς ὑγραὶ σπονδαί. Τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα εὐρίσκοντο κυρίως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ δωματίου, τὸ ἔναντι τῶν εἰδώλων. Ταῦτα ἦσαν ἐν κυλινδρικὸν σκεῦος, ἐν λίθινον φυσικὸν συσσωμάτωμα, εἰς σωλὴν μετ' ὀφιοειδῶν λαβῶν, μία χύτρα καὶ μία πρόχους.

Πᾶσαι αἱ θεαὶ τείνουσι τὰς χεῖρας ἄνω καὶ ἔχουσι τὰ κάτω μέρη κυλινδρικά, ἀνίσου ὕψους. Ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9305 δηλοῦται πλαστικῶς ἐσθῆς, τῆς ὁποίας τὸ περιχέλωμα ἴσταται ὄρθιον περὶ τὸν λαμόν, ἐνῶ ἐπὶ τῆς ῥάχεως καταλείπει τριγωνικὸν ἄνοιγμα. Συνεχῆς ἐρυθρὰ σπεῖρα ἐκόσμηι τὸ κυλινδρικὸν τμήμα. Ἡ κόμη, δηλουμένη δι' αὐλάκων, εἶναι βραχεῖα καὶ φέρει ἴχνη μελαίνης χρώσεως. Καταλήγει εἰς ὄξυ καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς ἀνάμνησις τῆς ὑψηλῆς κωνικῆς τιάρας, ἣν φέρει ἡ θεὰ εἰς παλαιότερας παραστάσεις⁸⁶. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει στεφάνην καὶ τρεῖς καρφίδας κινητάς,

⁸⁵) AE 1937 σ. 278 ἐξ. Βλ. εἰκόνας τῶν εἰδώλων καὶ Zervos L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956 εἰκ. 771 - 5.

⁸⁶) AE 1937 σ. 289.

ἔρυνθράς, προσαρμοζόμενας εἰς ὀπὰς, αἵτινες παριστῶσι κωδίας «μήκωνος τῆς ὑποφόρου». Πιθανῶς πρόκειται περὶ μιμήσεως χρυσῶν καρφίδων, ἀφοῦ κοσμήματα ἀναλόγου σχήματος ἔχομεν καὶ ἀλλαχόθεν³⁷. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9306 εἶναι κερωσμένη ὄλη ἔρυνθρά, φέρει χαμηλὴν, κωνικὴν τιάραν καὶ πέριξ αὐτῆς ἄνωθεν τοῦ μετώπου ὁμοίωμα ζεύγους κεράτων καὶ ἑκατέρωθεν τούτου ἀνὰ μίαν περιστεράν³⁸. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9307 ἔχει στεφάνην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τρεῖς πλοκάμους καταπίπτοντας ἐπὶ τοῦ ἀχένος. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περιστερὰ μὲ ἀνωγόμενας πτέρυγας ἐπικάθηται ἀνορθουμένου πλοκάμου. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9308 ἔχει ἀνοικτὴν ἄνωθεν τὴν κεφαλὴν καὶ μακροῦς, κιματοειδεῖς πλοκάμους, φέρει δὲ ἄνωθεν τοῦ μετώπου περιστεράν καὶ πέντε σύμβολα, ὧν τὰ δύο εἶναι γλωσσοειδῆ ἐπιμήκη, τὰ δὲ λοιπὰ τρία ἐπιμήκη μετὰ δύο κερατοειδῶν προεξοχῶν ὑψηλά³⁹. Πιθανῶς τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα τοῦ «βλαστάνοντος σίτου» (*germinating barley corn*), ὅπερ παλαιότερον ἀπαντᾷ ἐπὶ ἱερογλυφικοῦ σφραγίσματος καὶ ἐπὶ σφραγίδων⁴⁰ ἀποδιδόμενον κατὰ τρόπον λίαν ὅμοιον. Χαρακτηρι-

³⁷) Αὐτ. σ. 287. Πβ. Bossert *Alt Kreta* 1923 σ. 217 εἰκ. 307. Μνεῖαν ἄλλων παραλλήλων ὡς καὶ περὶ τῆς σημασίας τοῦ συμβόλου τούτου βλ. κατέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

³⁸) Ὁ Μαρινᾶτος *AE* 1937 σ. 281 σημ. 2 λέγει ὅτι τὰ ἰσχυρὰ ῥάμφη τῶν πτηνῶν τοῦ Γάζι ἐνθυμίζουσι κόρακας ἢ κορώνας, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι αἱ πτέρυγες εἶναι ἐπάλληλοι ὡς πράγματι συμβαίνει εἰς τινα εἶδη περιστερῶν. Ἡ *Banti Divinità Femminili* ἀνάτ. ἐκ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* XVII 1941 σ. 9 ἐπαναλαμβάνει τὴν παρατήρησιν τὴν σχετικὴν πρὸς τὰ ῥάμφη καὶ παραβύλλει πρὸς τὰ πτηνὰ τῆς λάρνακος τῆς Ἁγ. Τριάδος. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ἔχη τις ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τοὺς YM III χρόνους καὶ ἐν τῇ γραπτῇ διακοσμήσει οἱ φυσιοκρατικοὶ τύποι τῶν πτηνῶν μείγνυνται. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν πτηνῶν τῶν κατωτέρω ἐξεταζομένων εἰδώλων ἐκ Καρφίου, ἅτινα μὲ τοὺς μακροῦς λαιμούς των, ὁμοιάζουσι πρὸς ὑδρόβια. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ τεχνίτης ἐνόει ὄντως τοιαῦτα. Τὰ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν εἰδώλων πτηνὰ δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκοντα εἰς καρφίδας, οἷα ἡ ὀστεῖνη ἐκ Σύρου, *Zervos L'art des Cyclades* σ. 256-9 (ἀνάλογος χαλκῆ ἀδημοσίευτος ὑπάρχει ἐκ Δικταίου Ἄντρου ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου) ἢ πιθανώτερον ὡς ἔξαρτήματα τοῦ διαδήματος. Τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῶν ἐπὶ τῶν εἰδώλων πτηνῶν ἀναπτύσσεται κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς Περὶ τοῦ εἶδους τῶν ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Nilsson *MMR* σ. 337.

³⁹) Ἐξαρτήματα ἀνάλογα πρὸς τὰ γλωσσοειδῆ γνωρίζομεν τώρα τὰ ἐπὶ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν κερατοειδῶν μόνον ἐν εἰναί, ἐν μέρει ἀσθεντικόν. Ἐπειδὴ δὲν σώζεται πλήρως δὲν δυνάμεθα νὰ ὤμεν βέβαιοι περὶ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ. Τὰ λοιπὰ ἀποτελοῦσι συμ-πλήρωσιν.

⁴⁰) *PM* IV σ. 626 εἰκ. 617. Πβ. *Scr. Min.* I σ. 217. Ἀνάλογον σύμβο-

στικά εἶναι τὰ ἐκατέρωθεν μικρὰ φυλλάρια. Εἰς τὴν παροῦσαν περιπτωσιν τὸ θέμα ἀποδίδεται πλαστικῶς. Ἀλλὰ βεβαίως ἕμισος σύνδεσις πρὸς τὸ ἱερογλυφικὸν σύμβολον δὲν εἶναι δυνατὴ λόγῳ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9309 εἶναι ἀκέφαλος.

Τὸ εὔρημα τοῦ Γάζι χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνακαλύψαντος εἰς τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς ⁴¹. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ὑστέρων εἰδῶλων παλαιότερα θεωρεῖ ὁ Μαρινᾶτος τὰ μικρότερα εἰδῶλα καὶ τὰ ἔχοντα χαμηλὴν κυλινδρικήν βάσιν. Κατὰ ταῦτα προηγεῖται ἡ θεὰ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῷ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9306 ἐκ Γάζι, ἔπονται τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τέλος τὰ λοιπὰ ἐκ Γάζι καὶ τὰ ἐκ Πριניᾶ. Ὁ Matz ⁴² χαρακτηρίζει τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ὡς ὑπομινωϊκὰ, σύγχρονα πρὸς τὰ ἐκ Πριניᾶ καὶ Καρφίου. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ⁴³ α.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι βοηθεῖ, νομίζω, ἡ εὐρεθεῖσα μετ' αὐτῶν κεραμεικὴ. Ἡ εἰκονιζομένη εἰς ΑΕ 1937 σ. 283 εἰκ. 5 ἐμφανίζει βεβαίως ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὑπομινωϊκὴν κεραμεικὴν τοῦ Καρφίου. (Ἡ ὑπομινωϊκὴ ἐποχὴ θεωρεῖται σύγχρονος τῆς «πρωτογεωμετρικῆς» ἢ «μεταβατικῆς», ὡς ἔδειξεν ὁ Pendlebury ⁴⁴). Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν αἱ κύλικες τοῦ Γάζι ⁴⁵. Τοιαῦται κύλικες μετ' ἀβαθοῦς φιάλης καὶ ὑψηλοῦ ποδός δὲν ἀπαντῶσιν εἰς ὑπομινωϊκὰ καὶ πρωτογεωμετρικὰ σύνολα. Αἱ κύλικες τῶν χρόνων τούτων αἱ εὐρεθεῖσαι εἰς Καρακοβίλια ⁴⁶ καὶ αἱ σύγχρονοι τῆς Κεφαλληνίας ⁴⁷ εἶναι χωνοειδεῖς μετὰ χαμηλοτέρου ποδός ⁴⁸. Ὁ τύπος τῶν εὐρεθεισῶν ἐν τῷ Ἱερῷ Γάζι κυλικῶν ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν ΥΜ III β χρόνων κυρίως ἀπαντᾷ μέχρι τῆς πρώτου ΥΜ III γ περιόδου ⁴⁹. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ἀνήκοντα

λων ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Evans Primitive Pictographs σ. 309, ἀριθ. 34 εἰκ. 39 ὡς ἰχθύς. Πβ. Scr. Min. I σ. 205. Ὁμοίαν ἐρμηνείαν παρέχει ὁ De ro y Mino s II 1 1952 σ. 43. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἱερογλυφικά τῆς περισσευῆς καὶ τοῦ ἰχθύος ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν De ro y αὐτ. σ. 34 ἔξ. συλλαβὰς τῆς λέξεως Kubaba. Βλ. καλὴν ὑπεικόνισιν τῶν συμβόλων τοῦ εἰδώλου τούτου εἰς Z e r v o s L' art de la Crète 1956 εἰκ. 771.

⁴¹) ΑΕ 1937 σ. 289.

⁴²) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

⁴³α) MMR σ. 101.

⁴³) BSA XXXVIII 1937 · 8 σ. 134.

⁴⁴) ΑΕ 1937 σ. 285 εἰκ. 7 κάτω.

⁴⁵) ΡΜ II σ. 137 εἰκ. 70.

⁴⁶) ΑΕ 1932 σ. 43 πίν. 6 πίν. 12.

⁴⁷) Περί τῆς κεραμεικῆς τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας πβ. Desborough Protogeometric Pottery σ. 272 : Offshoot of Mycenaean.

⁴⁸) Furumark The Myc. Pottery εἰκ. 17, III C 1 early. Αἱ III C 1 late κύλικες εἶναι ἤδη χωνοειδεῖς.

εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν ΥΜ ΙΙΙ γ χρόνων, εἶναι κατὰ τι παλαιότερα τῶν εἰς Καρφὶ εὐρεθέντων. Εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους ἀνήγαγεν ἤδη τὰ ἐκ Γάζι εἶδωλα ὁ Pendlebury ⁴⁹, παρατηρῶν προσέτι ὅτι ἐπὶ αὐτῶν αἱ λεπτομέρειαι τῆς φυσιογνωμίας δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἰσχυρὰν διάπλασιν, ἣτις παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοῦ Καρφίου. Περιοιτέρω συγκρίσεις μεταξὺ τῶν δύο ομάδων ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΚΑΡΦΙΟΥ

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο σύνολον, εὐρεθὲν κατὰ τὸ 1937 ἐν τῷ ὑπομινωϊκῷ συνοικισμῷ εἰς Καρφὶ Λασιθίου, δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῆ συστηματικῶς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνασκαφέως Pendlebury. Τὰ εὐρεθέντα τεμάχια εἰδώλων ἀνήκουσιν, ὡς ὑπελογίσθη, εἰς ἑννέα θεάς. Ἐκ τούτων συνεπληρώθησαν κατ' ἀρχὰς δύο, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλαι τρεῖς, ἥτοι συνολικῶς πέντε (Πίν. Γ', εἰκ. 1) ⁵⁰. Τὰ εὐθὺς συμπληρωθέντα εἶδωλα (ὑπ' ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11042 καὶ 11043) ἐδημοσιεύθησαν καὶ περιεγράφησαν περιληπτικῶς ὡς «πῆλινα ἀγάλματα θεᾶς» ⁵¹. Ὡς πρὸς τὰς συνθήκας εὐρέσεως ὁ Pendlebury λέγει ὅτι τὰ εἶδωλα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ χαρακτηριζομένου ὡς «Temple». Πρόκειται περὶ ὀρθογωνίου χώρου μετὰ εἰσόδου ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τὸν ὁποῖον ὁ ἀνασκάψας θεωρεῖ ὡς ὑπαιθρίαν «αὐλὴν» λόγῳ τῆς μὴ εὐρέσεως τοῦ «roofing material». Τοῦτο ὁμοῦς δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἔνδειξιν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐντὸς τῶν λοιπῶν συγχρόνων ἱερῶν εὐρέθησαν ἴχνη τῆς ὀροφῆς. Αἱ διαστάσεις τοῦ χώρου δὲν ἐπιβάλλουσι τὴν θεώρησιν αὐτοῦ ὡς ὑπαιθρίου. Θρανίον κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν ἐγγὺς τοῦ χείλους τοῦ λόφου ὑπάρχει τετράγωνος κτιστὴ κατασκευή, ἣν ὁ Pendlebury καλεῖ βωμόν. Τοῖχος δὲν ἀνευρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην πιθανῶς καταρρεύσας εἰς τὴν κλιτύν. Κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπῆρχε πλατὺ θρανίον, «ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προφανῶς ἴσταντο τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα» ⁵². Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ

⁴⁹) Arch. of Crete σ. 312.

⁵⁰) Ἡ Βαντι Div. Femminili a Creta ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941 σ. 9 ἔχει ὑπ ὄψιν μόνον δύο συμπληρωμένα. Οὐχὶ ἀκριβὴς εἶναι ἡ παρεχομένη αὐτόθι περιγραφή τῆς θέσεως τῶν χειρῶν.

⁵¹) BSA XXXVIII πίν. XXXI σ. 76 ἀριθ. 617. Ἡ εἰκονιζομένη μορφή ἐταυτίσθη μὲ τὴν «Μητέρα Θεάν» αὐτ. σ. 138.

⁵²) Αὐτ. σ. 75. Πβ. Nilsson MMR σ. 101 ἐξ., JHS LVII 1937 σ. 141, JHS LVIII 1938 σ. 236, AJA XLI 1937 σ. 628, Ann. 1941 · 3 σ. 43. Ὁ Ν. Πλάτων πιστεύει βάσει παρατηρήσεως τοῦ χώρου καὶ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Pendlebury BSA 1937 - 8 σ. 75 στοιχείων ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τοῦ

χώρου ὑπάρχει μικρὰ κλιμαξ ἄγουσα εἰς περαιτέρω δωμάτια, εἰς ἓν τῶν ὁποίων εὐρέθη τὸ εἶδωλον ἀριθ. 11043. Ἐνάλογος εἶναι ἡ παρουσία εἰδώλων εἰς παρακείμενα πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν δωμάτια ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Γόρτυνος, περὶ οὗ κατωτέρω. Ἄσχετοι ἄφ' ἑτέρου πρὸς τὸ ἱερὸν εἶναι οἱ χῶροι, ἔνθα ἀνευρέθησαν ἀνθρωπόμορφον ρυτόν, διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς, ἐν πήλινον ὁμοίωμα ἀμάξης συρομένης ὑπὸ τριῶν βοῶν (περιγραφόμενον πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως ὡς «*ting vase*»), καὶ ὁμοίωμα ναῖσκου μετὰ διπλῶν κερμάτων καὶ ζώων (BSA 38 σ. 81 - 2). Τὰ δύο δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἶδωλα ἀναδημοσιεύονται ὑπὸ τοῦ Ζεργος, ὅστις συμπεριέλαβε καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044⁵³. Συστηματικὴν δημοσίευσιν τοῦ συνόλου τῶν ἀνασκαφῶν εἰς Καρφὶ παρασκευάζει ἡ κ. Money - Couitts - Σειραδάκη.

Ἐκ τῶν εἰδώλων τὰ ὑπὸ τοῦ Pendlebury δημοσιευθέντα εἶναι λίαν ὅμοια πρὸς ἄλληλα καὶ ὑψηλότερα τῶν ἄλλων (85 ἔκ.) καὶ ἔχουσι κυλινδρικός βάσεις ὑψηλάς, ἕξ ἀνοιγμάτων τῶν ὁποίων προβαίνουνσι πρόσθετοι πόδες. Οἱ κορμοὶ εἶναι τριγωνικοὶ μετὰ πλαστικῆς δηλώσεως μικρῶν μαστῶν. Ἡ ὄσφὺς περιβάλλεται ὑπὸ δακτυλίου, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν κοσμοῦνται διὰ ψελίων δηλουμένων διὰ ταινιῶν. Ἐπιμελῶς ἔχουσι πλαστῆ αἱ ἄκρα χεῖρες. Οἱ λαιμοὶ εἶναι μακροί, αἱ δὲ κεφαλαὶ ὀγκώδεις. Πλαστικῶς δηλοῦνται αἱ μεγάλαι καμπύλαι ὀφρῦες, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐξέχουσιν οἱ σφαιρικοὶ ὀφθαλμοί, τὰ δὲ μικρὰ χεῖλη κυρτοῦνται ἐν εἶδει μειδιάματος. Τὰ ὄτα ἔχουσι δῆλωσιν τοῦ «*τράγου*» καὶ μικρὰν ὀπὴν. Φέρουσι χαμηλὰς κωνικὰς τιάρας καὶ ἡμιδιαδήματα κοσμούμενα διὰ μικρῶν στρογγύλων φυμάτων, μιμήσεως πιθανῶς μεταλλικῶν δισκίων. Αἱ στεφάναι φέρουσι σύμβολα. Τὰ σύμβολα τῆς ὑπ' ἀριθ. 11043 θεᾶς εἶναι τρία πτηνὰ ὑψοῦντα τὰς πτέρυγας, τῆς δὲ ἑτέρας δύο ὅμοια πτηνὰ καὶ τρεῖς δίσκοι ὑψοῦμενοι καθέτως ἐπὶ χαμηλῶν στελεχῶν⁵⁴. Τὰ ἄκρα τῆς στεφάνης ἐκτείνονται ὃ

βάθρου εἶναι ἀμφίβολος καὶ ὅτι τοῦτο θὰ εἶδει νὰ εὐρίσκειται μᾶλλον κατὰ τὴν βορείαν καταρρεύσαν πλευρὰν, ὀπισθεν τοῦ βωμοῦ. Νομίζω ὅτι καὶ τῆς τετραγώνου πεσσοειδοῦς κατασκευῆς ἡ ἐρμηνεία ὡς βωμοῦ δὲν εἶναι βεβαία. Ἐτερον παράδειγμα κτιστοῦ βωμοῦ ἐν YM III ἱερῷ δὲν γνωρίζω.

⁵³) L' art de la Crète néolithique et minoenne 1936 εἰκ. 804 - 7, 803. Ἀπεικόνισιν τοῦ συνόλου παρέχει ὁ Angioletti Testimone in Grecia ἐξώφυλλον.

⁵⁴) Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν δισκίων τούτων δέον νὰ παρατηρηθῆ ὅτι προφανῆς ὁμοιότης ὑπάρχει πρὸς τὰς διακοσμητικὰς προεξοχὰς τῶν διαδημάτων τῶν κατωτέρω ἐξεταζομένων ἀναλόγων εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος. Πάντως δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῆ καὶ ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμὸς. Παραστάσεις δισκῶν ἐρμηνεύονται ἐν τῇ μινωϊκῇ θρησκείᾳ ὡς ἡλιακὰ ἢ ἀστρικά σύμβολα. Ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀστὴρ ἐπικάθηται τοῦ στεφάνου τῆς Ἰσθάρ, D h o r m e Les religions

πισθεν μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῶν πλοκάμων. Μακροὶ πλόκαμοι ὡσεὶ προβάλλοντες κάτω τῆς τιάρας πίπτουσιν ἐπὶ τῆς ράχεως. Οὗτοι κοσμοῦνται διὰ πυκνῶν χαρακτῶν γωνιῶν.

Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 11044 εἶδωλον χαρακτηρίζεται ἐκ κοιλότητος σχηματιζομένης κατὰ τὴν ράχιν. Ἔχει καὶ δῆλωσιν τῶν μασχαλικῶν μυῶνων (ἦτις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν 11042 - 3). Πλατεία ταινία χωρίζει τὸν κορμὸν ἀπὸ τοῦ κυλίνδρου. Οἱ πόδες, πρόσθετοι, προβαίνουνσιν ἐξ ἀνοίγματος τῆς ἐσθῆτος. Ὅμοιον ἀνοιγμα ὑπάρχει καὶ ὀπισθεν. Ἡ ἐσθῆς φέρει διακόσμησιν γραπτήν, ἐξίτηλον, μετόπης περιλαμβανούσης δύο ἐπαλλήλους ρόμβους, ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν ὁποίων ἐκφύονται φύλλα. Ἐκατέρωθεν τῆς μετόπης εἶναι φολίδες κάτω δὲ τούτων σειρὰ ραβδώσεων. Ἡ θεὰ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὴν κωνικὴν τιάραν καὶ στεφάνην καὶ ἐπ' αὐτῆς ζευγὸς κεράτων. Οἱ πλόκαμοι ἀπλοῦνται ἐπὶ τοῦ αὐχένος χονδροί, ἀκατάστατοι. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 11041 καὶ 11045 εἶδωλα δὲν φέρουσι σύμβολα. Τὸ πρῶτον χαρακτηρίζεται ἐκ κόμης χωριζομένης κατὰ τὸ μέσον. Ἡ βάσις αὐτοῦ εὐρύνεται ἄνω καὶ κάτω. Τὸ δεύτερον εἶδωλον ἔχει κεφαλὴν ἀνοικτὴν ἄνωθεν ὡς ἐν τῶν εἰδώλων ἐκ Γάζι, καὶ βάσιν στενουμένην ἄνω ὥστε νὰ διαμορφουῖται ὁμαλὴ μετάβασις πρὸς τὸν κορμὸν.

Τὰ εἶδωλα τοῦ Καρφίου χρονολογοῦνται κατὰ τὴν ὑπομινωϊκὴν περίοδον βάσει τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὄλου συνοικισμοῦ. Τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς μνημονευθείσης γραπτῆς διακοσμῆσεως ἐνὸς τῶν εἰδώλων παρουσιάζουσιν ἀναλογίαν πρὸς τὰ παρατηρούμενα ἐπὶ ἀγγείων

de Babylonie 1919 σ. 70 - 1. Δισκοειδῆ ἀστρικά θέματα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρουσι καὶ αἱ ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐξ Assur (IG' α.ι), Contena u Manuel d' archéol. orient. II σ. 1031 εἰκ. 722. Ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ἡλιακὸς θεὸς, ἡ Ἀθῶρ, ἢ Sechemet φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἡλιακὸν δίσκον, A. E r m a n Die Aegyptische Religion 1909 σ. 11, σ. 15 - 6 Ἄλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας οἱ δίσκοι εἶναι μεγαλύτεροι ἢ εἰς Καρφί. Ἡ Williams Gournia σ. 48 δημοσιεύουσα τὸν σωλῆνα μετὰ δίσκου καὶ κεράτων αὐτ. πίν. XI, 13 καὶ τεμάχια πίθου μετὰ δίσκου καὶ διπλοῦ πελέκεως ἐκ Γουρνιῶν λέγει ὅτι ὁ δίσκος ἐλήφθη ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς Ἀθῶρ λόγῳ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Δίσκοι μετὰ διπλῶν πελέκεων καὶ ἐπὶ ὀστράκων ἐκ τοῦ Δικταίου BSA VI σ. 104 εἰκ. 31. Ὁ Χατζιδάκης Villas minoennes de Tyllissos σ. 102 - 3 καὶ πίν. XXX 2 δημοσιεύει δύο ἀντικείμενα, ἐνθα ὁ δίσκος συνδυάζεται πρὸς τὴν μήνην, ὡς «ἡλιακὰ σύμβολα» βάσει αἰγυπτιακῶν παραλλήλων. Πβ. καὶ Zervos L' art de la Crète σ. 270 εἰκ. 386, καὶ σ. 306 - 7. Ὁ Picard Rel Préhell σ. 159 σ. 197 τάσσειται κατὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ Nilsson MMR σ. 413 - 420 ἀμφιβάλλοντος διὰ τὴν λατρείαν τῶν οὐρανίων σωμάτων ἐν Κρῆτῃ Τὰ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Καρφίου δισκία (ἐὰν ἔχωσι συμβολικὴν σημασίαν) λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν μᾶλλον ἀστρικῶν ἢ ἡλιακῶν συμβόλων. Περί τῶν πτηνῶν βλ. σημ. 38.

ἐκ τοῦ συναικισμοῦ. Τεχνοτροπικῶς οἱ λίαν μακροὶ λαιμοὶ τῶν εἰδώλων 11042 καὶ 11043, ἡ ἀσαφὴς δῆλωσις τῆς μεταβάσεως ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν κεφαλὴν, καὶ γενικὴ τις δυσμορφία τῶν προσώπων δεικνύουσιν ἐν περαιτέρῳ βῆμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁμάδα τοῦ Γάζι. Ἐπισημὰ καὶ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν εἰδώλων Γάζι ἐπανευρίσκονται εἰς Καρφί. Λεπτομέρειαι ὡς ἡ δῆλωσις τῶν μασχαλικῶν μυῶνων, ἀλλ' ὀλιγώτερον ἰσχυρῶς δηλούμεναι, παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9306 θεᾶς ἐκ Γάζι. Τίθεται, στεφάναι καὶ θέσεις τῶν συμβόλων εἶναι λίαν ἀνάλογα. Ἐπισημὰ νέα καὶ ἀφελεστέρα εἶναι ἡ τεχνοτροπία τῶν προσθέτων ποδῶν. Τεχνικῶς ἡ ὁμάς τοῦ Γάζι διακρίνεται τῆς τοῦ Καρφίου καὶ κατὰ τὴν τελειοτέραν ὄψησιν, ἣτις ἐπέτρεψε τὴν ἀρίστην διατήρησιν δειγμάτων τινῶν. Αἱ θεαὶ τοῦ Καρφίου ἔχουσιν ἐπισημὰ τὴν ἀτελεῖ ὄψησιν τῆς ὑπομινωϊκῆς κεραμεικῆς καὶ ἐνκόλως θρυμματίζονται.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΡΤΥΝΟΣ

Ἐπισημὰ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ παρόντος συνόλου ἔδωσε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1957 ἡ εὑρεσις τμημάτων εἰδώλων καὶ σκευῶν κατὰ τὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν ἀγροῦ εἰς θέσιν Καννιά παρὰ τὸ χωρίον Μητροπόλις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος. Ταῦτα περιελάμβανον ἐν σχεδὸν πλήρῃ εἰδώλων μετὰ διαδήματος καὶ ὄψεων, τμήμα τῆς κεφαλῆς ὁμοίου μετὰ φυλλοειδῶν ἐξαρτημάτων ἐπὶ τοῦ μετώπου ὡς καὶ μέλη ἀναλόγων εἰδώλων, τμήματα διατρήτου σωλήνος, τμήμα ἑτέρου σωλήνος μετὰ προσκεκολλημένων αἰγάγων καὶ ἀπεσπασμένον ζεῦγος μικρῶν κεράτων. Κατὰ τὴν μικρὰν δοκιμαστικὴν ἔρευναν, ἣν ἐπεχείρησα ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν, διεπιστώθη ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου ἀνήκοντος εἰς μεγαλύτερον οἰκοδόμημα. Ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον αὐτοῦ ἀνευρέθη κατὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν εὐρὺ δοχεῖον, πιθανῶς θυμιατήριον, καὶ παρ' αὐτὸ μικρὸν εἶδωλιον μετὰ μακρῶν προτεταμένων βραχιόνων περιειλιγμένων ὑπὸ ὄψεων. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου περισυνέλεξα πλακίδιον πῆλινον μετ' ἀναγλύφου γυναικὸς φερύσης μινωϊκὴν ἐπισημὰ, σωζομένης ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, μικρὸν πτηνὸν καὶ κεφαλὴν πηλίνου ταύρου.

Ἐπισημὰ ἀνασκαφῆς τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ D. Levi γενομένης τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958 συνεπληρώθη ἡ ἐξερεύνησις τοῦ χώρου καὶ ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ἱερόν, ἔνθεν προέκυψαν τὰ εἰδῶλια, ἦτο ἐγκατεστημένον ἐντὸς ΥΜ I ἐπαύλεως καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ σωζομένου οἰκοδομήματος. Ἐκτὸς τοῦ ἐρευνηθέντος ὑπ' ἐμοῦ δωματίου ἐξερευνήθησαν καὶ ἄλλοι ἱεροὶ χώροι. Ἐκ

τούτων ὁ κυριώτερος ἦτο μικρὸν τετράγωνον δωμάτιον μετὰ θρανίου κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ θρανίου εὐρέθησαν δύο λίθινα ἀγγεῖα καὶ πρὸ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐν σωληνοειδῆς σκευῶς καὶ — διεσπαρμένα ἐν τῷ δωματίῳ — εἰδώλιον γυναικεῖον ἀκέραιον μετὰ λαβῆς ὀπισθεν, ὑψοῦν τὰς χεῖρας, κεφαλὴ εἰδωλίου φέροντος τιάραν, ὁμοίωμα τιάρας, ἀκέφαλον εἰδώλιον ἀνδρὸς ἱσταμένου ἐπὶ βάθρου καὶ κάμπτοντος τοὺς βραχίονας πρὸ τοῦ στήθους, πίναξ μετὰ δύο ἀναγλύφων σφιγγῶν ἑκατέρωθεν φοίνικος, ἕτερος μετὰ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας, σωλὴν μετ' ἀναγλύφων βουκρανῶν καὶ τρεῖς κάλαθοι, ἧτοι εὐρέα λεκανοειδῆ ἀγγεῖα.

Ἐκ παρακειμένου καὶ συγκοινωνοῦντος διὰ θύρας δωματίου προῆλθον μέλη ἄλλου εἰδώλου τοῦ αὐτοῦ τύπου μετὰ κυλινδρικοῦ στηρίγματος λοφίου, καὶ ὁμοίωμα τιάρας. Πλησίον εὐρέθη βωμίσκος πώρινος μεθ' ὑψηλοῦ ποδός. Ἐξ ἰδιαίτερου τμήματος τοῦ αὐτοῦ χώρου προῆλθεν ἡ ἀκόλουθος ὁμάς: μικρὸν γυναικεῖον εἰδώλιον φέρον τὴν χεῖρα ὀπισθεν, προτομαὶ μικρῶν ἀναθηματικῶν εἰδωλίων, ὧς καὶ εἰδώλια τινὰ ἔχοντα τὴν χεῖρα ὑπὸ τὸ στήθος ἢ φέροντα ἀγγεῖα, ὧς καὶ τέσσαρα «milk jugs».

Ἐκ συνεχομένου μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ δωματίου προῆλθον ἐν ἀκόμῃ ἀκέραιον εἶδωλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρον τιάραν μετ' ὄψεων, εἷς σωλὴν, εἷς βωμίσκος ἐκ πώρου βαθμιδωτὸς φέρων κατὰ τὰ χεῖλη χαρακτοῦς διπλοῦς πελέκεις καὶ κέρατα. Ζεύγη μικρῶν κεράτων προέκυψαν ἐκ πάντων τῶν ἱερῶν χώρων.

Ὅστω διὰ τοῦ τυχαίου εὐρήματος, τῆς δοκιμῆς ἡμῶν καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς, συνεπληρώθησαν συνολικῶς τέσσαρα ἀκέραια εἶδωλα τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ κατωτέρου κωδωνοειδοῦς τμήματος, εὐρέθησιν δὲ μέλη τριῶν ὁμοίων εἰδῶλων. Συνολικῶς διεπιστώθη ἐπομένως ἐν τῷ ἱερῷ ἡ παρουσία ἑπτὰ εἰδῶλων τοῦ τύπου ἡμῶν. Οὗτος ἀπαντᾷ προσέτι ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀναγλύφου πίνακος. Ἀκολουθεῖ περιγραφή τούτων⁵⁵.

1. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 52 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας κατ' ὀξείαν γωνίαν καὶ φερούσης ὀδοντωτὸν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς σώζεται ἡ ἐναρξὺς πλοκάμου ἢ πιθανώτερον βάσεως λοφίου. Τὸ στόμα δηλοῦται μόνον δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Σώζονται ἔγχη ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ

⁵⁵) Αἱ τρεῖς ἀπεσπασμένα κεφαλαὶ ἀνήκουσιν ἄνευ ἀμφιβολίας εἰς εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δεδομένου ὅτι ὁμοῦ ἀνευρέθησαν μέλη ἰσαριθμῶν εἰδῶλων τοῦ τύπου τούτου. Ἡ συγκόλλησις δὲν ἐγένετο ἀκόμῃ, μὴ ὄντος τελείως βεβαίως εἰς ποῖον ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶλων δέον ν' ἀποδοθῆ ἑκάστη κεφαλὴ.

τριγωνιδίων, δι' ὧν ἐδηλοῦτο περικόρμιον κλειόμενον δι' ἱμάντων, ὧς τὸ φερόμενον ὑπὸ τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. (Πίν. Γ', εἰκ. 2).

2. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης ἔμπροσθς καὶ ἄνω τὰς χεῖρας, ἐφ' ὧν ἐλίσσονται ὄφεις. Φέρει διάδημα ὀδοντωτόν, οὗ οἱ ὀδόντες ἦσαν ἐναλλάξ κεχρωσμένοι μέλινες, κυανοὶ καὶ ἐρυθροί, καὶ ἄνωθεν τούτου σειρὰν μικρῶν, ἐπαλλήλων ἐν μέρει, ὄφρων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων προβάλλει μέγας ὄφης ἐλισσόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Αὕτη ἔχει ἄνωθεν ἑπτὰ μικρὰς ὀπὰς διὰ τὴν ἔνθεσιν ἀντικειμένων μὴ εὐρεθέντων, ὁμοία δὲ σώζεται ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤμων. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κάτωθεν τοῦ δεξιοῦ ὠτὸς εἶναι προσκεκολλημένον πτηνόν. Διὰ μέλανος χρώματος ἐδηλοῦντο λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ ἡμικυκλικὸς βόστρυχος ἐπὶ τοῦ μετώπου. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 κέντρον).

3. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 22 ἐκ. μετὰ καθέτου λαβῆς ὀπισθεν. Αἱ χεῖρες ὑψοῦνται κατ' ὀρθὴν γωνίαν μὲ τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον. Ἡ κεφαλὴ στέφεται δι' ὀδοντωτοῦ διαδήματος καὶ εἶναι ἀνοικτὴ ἄνωθεν μὲ ἀνοιγμα διαμ. 4 ἐκ. ὥστε νὰ φαίνεται ἡ κοιλότης ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀνοίγματος καὶ τῆς λαβῆς παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν πλαστικοῦ ἀγγείου (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 δεξιὰ).

4. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας ὡς τὸ προηγουμένον καὶ φερούσης τιάραν μεθ' ὀριζοντίων καὶ καθέτων ταινιῶν καὶ ὀδοντωτῶν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει σειρὰ μικρῶν ὄφρων. Ὅπισθεν τῆς τιάρας καὶ ἐπὶ ἑκατέρου τῶν ὤμων ὀπή. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 ἀριστερά).

5. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 13 ἐκ. ἑλλιπῆς τὸ πλεῖστον τοῦ προσώπου φέρουσα ὀδοντωτῶν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου δηλοῦται πλόκαμος τῆς κόμης. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἔναρξις κυλινδρικής προεξοχῆς, πιθανῶς βάσεως λοφίου, καὶ περὶ αὐτὴν μικραὶ ὀπαί. Ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων προσφύονται φυλλοειδῆ ἔξαρτήματα τοῦ διαδήματος. (Πίν. Η', εἰκ. 1).

6. Κεφαλὴ εἰδώλου ἀναλόγου πρὸς τὰ ἄνωτέρω περιγραφέντα ὕψ. 19 ἐκ. ἑλλιπῆς τὸ πρόσωπον καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτοῦ διαδήματος. Κατὰ τὴν κορυφὴν ἔχει κυλινδρικὸν κοῖλον στέλεχος διὰ τὴν ἔνθεσιν λοφίου, καὶ ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν φῶμα ὁμοίου σχήματος πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς προηγουμένης, ἀλλ' ὑψούμενα καθέτως. Ἐκ τούτων σώζεται τὸ ἕτερον καὶ ἡ πρόσφυσις τοῦ ἀντιστοίχου (Πίν. Η', εἰκ. 3).

7. Ἀκεραία κεφαλὴ ἀναλόγου εἰδώλου ὕψ. 19 ἐκ. μετὰ διαδήματος ὀδοντωτοῦ καὶ τριῶν ἔξαρτημάτων ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων. Ἄνωθεν τοῦ διαδήματος προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις.

Ἐπεράνω ὑψοῦται τιάρα ὡς ἡ τοῦ ὑπ' ἀρ. 4 μεθ' ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ τεσσάρων καθέτων ραβδώσεων. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς τιάρας δπῆ. Ὅπαι καὶ παρὰ τὴν βάσιν αὐτῆς. Τὸ οὖς ἦτο κεχρωσμένον ἐρυθρόν, τὸ δὲ διάδημα καὶ τὰ ἐξαρθήματά του μέλανα, ὡς καὶ οἱ ὀφθαλμοί. Τὸ λοιπὸν πρόσωπον ἦτο λευκόν. (Πίν. Η', εἰκ. 2).

8. Τμῆμα πίνακος μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως γυναικὸς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης περιδέραιον ἐκ σταγονοειδῶν ψήφων, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ καρποῦ ψέλιον. Διαστ. 8×18 ἐκ. Τὰ στήθη περιβάλλονται ὑπὸ κυκλίσκων. (Πίν. ΣΤ', εἰκ. 3).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος ὑφίσταται φαινομενικῶς ποιά τις δυσκολία λόγῳ τοῦ ὅτι πλὴν τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων πάντα τὰ λοιπὰ εἶδη κεραμεικῆς τὰ ἀνευρεθέντα ἐν τῇ ἐπαύλει εἶναι σαφῶς ΥΜ Ι α. Βάσει τῆς κεραμεικῆς ἡ ἐπαυλις φαίνεται σύγχρονος πρὸς τὰς τοῦ Νίρου καὶ Τυλίσου καὶ ἔνεκα τούτου ὁ D. Leví ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι καὶ τὰ εἶδωλα εἶναι τῶν αὐτῶν χρόνων. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ παλαιὰ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω χρονολογία τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους καλῶς εἶχεν. Ἐν τούτοις ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα. Διότι ἐντὸς τοῦ δωματίου μετὰ θρανίου, τοῦ ἀποτελοῦντος, ὡς ἐλέχθη, τὸ κυρίως ἱερόν, καὶ πλησίον τῆς θύρας, εὐρέθη μέγας ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων ὀκταπόδων σαφῶς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνων. Τοῦτο ἀρκεῖ ἵνα καταδειχθῇ ὅτι ἡ ἐπαυλις δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους, ἀλλ' ὑφίσταται καὶ ἔδω ὡς εἰς Κνωσὸν μερικὴ ἀνακατάληψις, εἰς τὴν ὁποίαν δέον νὰ ἀποδοθῶσι καὶ τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ πλαστικὸς ρυθμὸς τούτων, χαρακτηριζόμενος ἐκ τῆς ἀκίνησιος καὶ τοῦ τονισμοῦ ἑνὸς ἐκάστου στοιχείου τῆς φυσιολογίας (ὀφθαλμῶν, ρινός, ὠτων) καὶ γενικώτερον τοῦ ὀργανισμοῦ, εἶναι ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς, τὸ ὁποῖον σμικρύνει καὶ συγγέει τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ἀναμιγνύει τὰς ἐπιφανείας, διέπεται δὲ ὑπὸ ζαρωῆς κινητικότητος καὶ εὐλυγισίας.

Τὰ εἶδωλα δὲν εὐρέθησαν συγκεντρωμένα ἐντὸς ἑνὸς δωματίου ὡς εἰς Κνωσὸν καὶ Γουρνιά. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι κατεσπαρμένα ἀνά τὴν ἐπαυλιν, ἀλλὰ προέρχονται ἐξ ὀλίγων παρακειμένων πρὸς ἀλλήλους χώρων, ἀποτελοῦντων ἄνευ ἀμφιβολίας ἑνιαῖον σύνολον, ἦτοι τὸ «ἀνακαταληφθὲν» τμῆμα τῆς ἐπαύλεως»⁵⁶.

Τινὰ τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς Γόρτυνος ἐμφανίζοντα χαρακτη-

⁵⁶) Ἐκ τούτων ὁ χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως VI παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὑπέστη μετασκευὴν καὶ ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιόδου.

ριστικά παλαιότερα τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων, ἦτοι τὰ μικρογραφικὰ «milk jugs» καὶ τινὰ ὁμοῦ εὐρεθέντα μικρὰ εἰδῶλια (βλ. ἄνωτ. σ. 196) τοῦ τύπου τῶν εἰδωλίων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν τάφων τῆς Ἁγίας Τριάδος⁵⁷, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς προγενέστερον στρωμα λατρείας, σύγχρονον πρὸς τὴν ἔπαυλιν ἦτοι ΥΜ Ι. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ πῶρινος, βαθμιδωτὸς βωμίσκος. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς ὑπάρξεως παλαιότερων ἱερῶν χώρων ὑπὸ ΥΜ ΙΙΙ ἱερά διεπιστάθη ἄλλως, ὡς θὰ λεχθῆ καὶ κατωτέρω, καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ τὸ Δωμάτιον τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῶ⁵⁸. Πάντα τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα τὰ προελθόντα ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος, σωληνοειδῆ σκεύη, κάλαθοι κ.λ. φαίνονται κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν σύγχρονα πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰ εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσι, βάσει τοῦ μνημονευθέντος ψευδοστόμου ἀποφωεύς μετὰ πολυπόδων, κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι γνωστά, ἀπαντῶντα καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀνάλογα ἱερά, ὡς τὸ θρανίον, αἱ τράπεζαι προσφορῶν, τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οἱ κάλαθοι, ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰδῶλων πρὸς πτηνὰ καὶ ὄφεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέα, ὡς κυρίως αἱ φερόμεναι ὑπὸ τῶν εἰδῶλων μεγαλοπρεπεῖς τιάραι μετὰ ὀδοντωτῶν διαδημάτων, ἐξαρτημάτων φυλλοειδῶν καὶ διαίρεσεως εἰς ὀριζοντίας καὶ καθέτους ζώνας. Αἱ ὀδοντώσεις, ὀξεῖαι ἐπὶ τῶν ὑπ' ἄρ. 1 καὶ 6 καὶ ὀρθογώνιοι ἐπὶ τῶν λοιπῶν, περιβάλλουσιν ὅλην τὴν κεφαλὴν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἡμιδιαδήματα τῶν εἰδῶλων ἐκ τοῦ Καρφίου καὶ Γάζι), καὶ παριστῶσι πιθανώτατα μεταλλικὰ διαδήματα. Ὅτι ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ σχηματικῆς δηλώσεως τῆς κόμης, πείθει ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. Η' εἰκ. 1, ἐνθα ἄνωθεν τοῦ διαδήματος δηλοῦται πράγματι ἡ κόμη διὰ πλοκάμου, ἐπίσης δὲ τὸ ὅτι ἐπὶ πάντων αἱ ὀδοντώσεις συνεχίζονται καὶ ἄνωθεν τοῦ αὐχένος⁵⁹.

⁵⁷) P. Paribeni Ricerche nel sepolcreto di H. Triada, Mon. Ant. XIV 1905 στ. 739 ἐξ. καὶ ἀνάτυπον στ. 67 ἐξ. Ταῦτα προέρχονται ἀκριβέστερον ἐκ τῶν tombe adattate entro un' antica casa αὐτ. στ. 719 ἀνάτ. σ. 47 εἰκ. 22. Καίτοι ὑπάρχει σχετικὴ διατάραξις, ἡ χρονολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους φαίνεται βεβαία. Σύγχρονα εἶναι καὶ τινὰ ἀνάλογα ἐκ τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς ἐπαύλεως τῆς Ἁγίας Τριάδος: Annuario 1941 - 3 σ. 19 ἐξ. εἰκ. 6 εἰκ. 7 καὶ Zervos L' art de la Crète εἰκ. 461 (τοῦτο φέρει τυπικὴν ΥΜ Ι διακόσμησιν) καὶ εἰκ. 579. Διὰ τὴν μελέτην τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς χαρακτηριστικὰ τὰ χαλκᾶ εἰδῶλια αὐτ. σ. 340 ἐξ. εἰκ. 496 ἐξ.

⁵⁸) Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῆ καὶ ἡ παρουσία δύο (μόνον) ΥΜ Ι ἀγγείων, μιᾶς πύργου καὶ ἑνὸς γεφυροστόμου, ἐκ τῶν ἱερῶν χώρων τῆς ἐπαύλεως Ἱόρτυνος.

⁵⁹) Ὡς ὀδοντωτὸν διάδημα ἡρμηνεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦ διδου

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ φυλλοειδῆ ἔξαρθήματα. Ἡ σχέσηις κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ διαδήματος θέσιν πρὸς τὰ σύμβολα τοῦ εἰδώλου ἀριθ. 11042 ἐκ Καρφίου καὶ τοῦ εἰδώλου 9308 ἐκ Γάζι εἶναι προφανής, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς Καρφί ταῦτα εἶναι τελείως στρογγύλα, εἰς δὲ Γάζι γλωσσοειδῆ, ἄνευ μειώσεως κατὰ τὴν πρόσφυσιν. Ταῦτα ἐπὶ τῶν εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος ἄλλοτε μὲν ὑπερέχουσι τοῦ διαδήματος, ἄλλοτε δὲ φαίνονται ἔξηρημένα ἐξ αὐτοῦ. Ὁῦτω τὸ πεπλατυσμένον μέρος ἄλλοτε μὲν εὐρίσκεται ἄνω, ἄλλοτε δὲ κάτω. Ἡ ἀδιαφορία αὕτη ὡς πρὸς τὴν θέσιν πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔξαρθημάτων διακοσμητικῶν⁹⁰. Τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ πίν.

ΑΕ 1900 σ. 27 προεξοχαί δηλούμεναι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μορφῆς τῆς μήτρας ἐκ Σητείας. Ἀνάλογον φέρεται ὑπὸ τοῦ κατωτέρω ἐξεταζομένου εἰδώλου τῆς Στυλοῦ γῆς Γιαμαλάκη, ἐπίσης δὲ ὑπὸ εἰδωλίου θεᾶς ἐν Βοστώνη PM III σ. 438 εἰκ. 307 καὶ τοῦ λεγομένου Boy God αὐτ. εἰκ. 309, ἅτινα ὁμως εἶναι ἀβεβαίας γνησιότητος. Διάδημα ἐκ χρυσοῦ φύλλου φέρει τὸ ὑποπτον εἶδωλον PM IV Front. σ. 36. Ὀδόντωσιν παρουσιάζει καὶ τὸ διάδημα σφιγγὸς ἐπὶ ἐλεφαντίνης λαβῆς ἐκ Ζαφὲρ Παπούρας PM II σ. 778 εἰκ. 506 α. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις ὑποδεικνύεται ἐκ θεᾶς φερουσῆς ὀδοντωτὸν διάδημα ἐπὶ βαβυλωνιακοῦ κυλίνδρου ἐκ Κνωσοῦ Demargne Crète - Égypte - Asie, «Annales de l'École des Hautes Études de Gand» II σ. 31 ἐξ. πίν. II, 1. Ἐκτὸς τῶν παραστάσεων ἔχομεν καὶ πραγματικὰ ὀδοντωτὰ διαδήματα. Πιθανῶς τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἐν τῷ Αἰγαίῳ δεῖγμα εἶναι τὸ ἀργυροῦν διάδημα ἐκ πρωτοκυκλαδικοῦ τάφου τῆς Ἀμοργοῦ ΑΕ 1898 σ. 154 πίν. 8, 1, ὅπερ μοὶ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ καθ. Μαρινάτοῦ. Ἐκ Κρήτης χρυσοῦν διάδημα μετὰ δύο ὀδοντώσεων καὶ φυλλοειδῶν ἔξαρθημάτων ἀνευρέθη ἐν ἀνασκαφέντῃ ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ΠΜ II τάφου τῆς Λεβῆνος. Ὡς ὀδοντωτὰ ἐθεωρήθησαν καὶ τὰ ἡμιδιαδήματα (Zackenkrone) τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ὧν τμήματα βλ. εἰς Karo Schachtgräber von Mykenai πίν. XIV, XV, XXXV, πβ. σ. 184. Ταῦτα ἀνασυνετέθησαν πλήρως κατὰ τὴν νέαν ἔκθεσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ ποικίλη χρῶσις τῶν ὀδοντώσεων ἐνὸς τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος δύναται νὰ ὀφείληται εἰς συμβατικότητα ἢ εἰς τὸ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μιμήσεως τοῦ διαδήματος δι' ὑφάσματος. Ὡς πρὸς τὴν διὰ σειρᾶς μικρῶν ὄφρων ἐπίστεψιν τοῦ διαδήματος δύναται τις νὰ προσαγάγη παράλληλον ἐκ τῆς Αἰγύπτου: ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τοῦ Τουταγχαμών K. Lange-M. Hirmer Aegypten 1957 εἰκ. 191 ὁ βασιλεὺς ἀπεικονίζεται φέρων στέμμα μετὰ σειρᾶς μικρῶν οὐραίων. Σειρὰ μικρῶν οὐραίων ἐπιστέφει καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἰσιδος αὐτ. εἰκ. 224. Κάλυμμα μετ' ὀδοντώσεων ἐκ Tell Brak εἰς Bussert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 640.

⁹⁰) Κοσμήματα ἔχοντα τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνήθη ἐν τῇ μινωικῇ τέχνῃ. Seager Explorations in the Island of Mochlos 1912 εἰκ. 10 ἄνω. Ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐκ Μόχλου ἀνατολικά παράλληλα ἀπαντῶσι μεταξὺ τῶν κοσμημάτων ἐξ Alaca Hoyuk, The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman σ. 36 ἐξ. ἀριθ. 4. Ταῦτα εἶναι συνήθως ἔξαρθήματα ἄλυσιδίων ἀναρτώμενα μὲ τὸ πεπλατυσμένον μέρος πρὸς τὰ κάτω. Ἡμιδιάδημα ἐκ τῶν κα-

Εἰκ. 1.—Εἰδωλα ἐκ Πιραιᾶ
καὶ Γουρνιῶν.

Εἰκ. 2.—Εἰδωλον ἐκ Παγκα-
λοχωρίου.

Εἰκ. 3. — Εἰδωλα ἐκ Γάζι.

Εικ. 1. — Εἰδωλα ἐκ Καρφίου.

Εικ. 3. — Πλακίδιον ἐκ Γόρτυνος.

Εικ. 2 (ἀριστερά). — Εἰδωλον ἐκ Γόρτυνος.

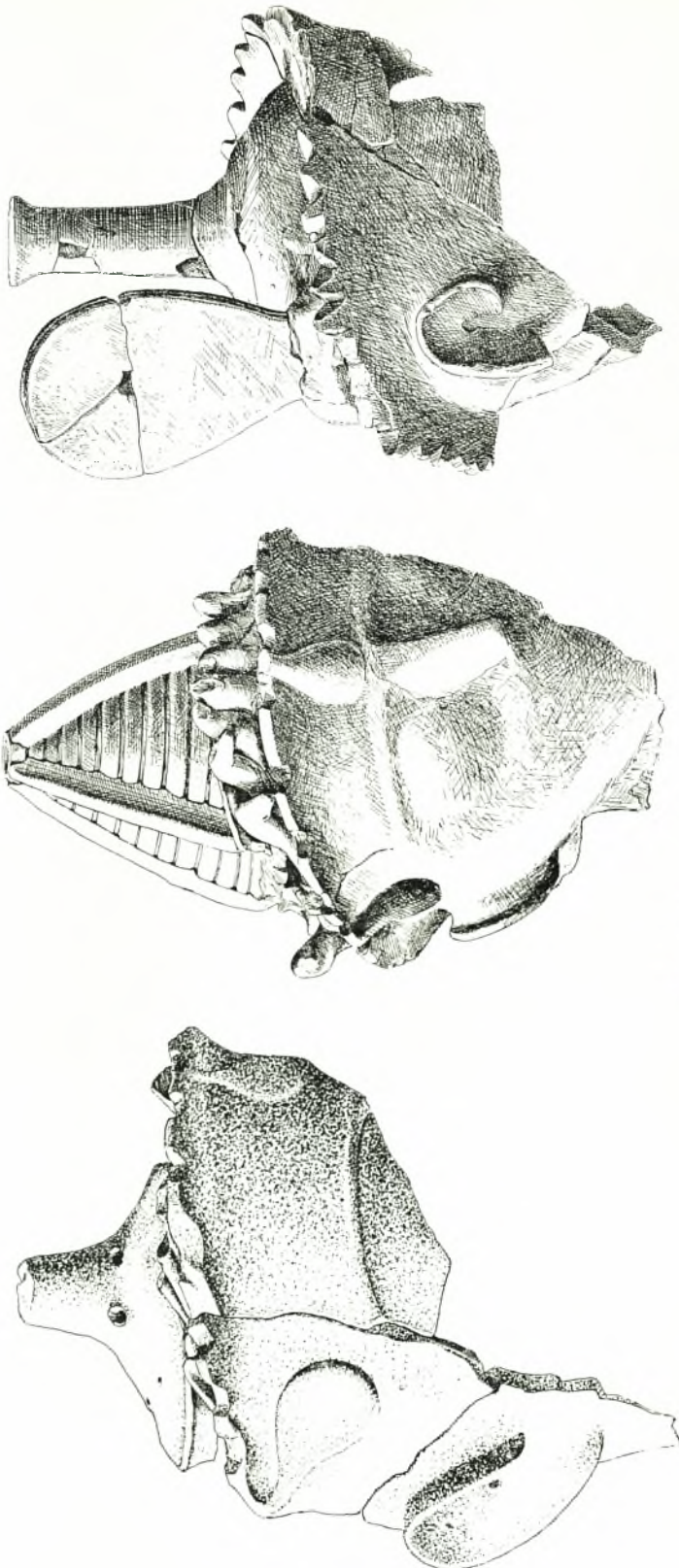

Είχ. 1. — Ετζωλα εκ Γόρτυνος.

Είχ. 2. — Ετζωλα εκ Γόρτυνος.

Εικ. 1 - 3. — Κεφαλαία ειδώλων εκ Γόργονος.

Ἡ εἰκ. 3 ἢ προεξοχὴ ἀποτελεῖται ἐκ δύο προσκεκολλημένων πρὸς ἀλληλα φυμάτων πηλοῦ ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ μιμήσεως κατασκευῶν ἐκ μεταλλικῶν ἔλασμάτων.

Ὑψηλαὶ τιάραι ἀνάλογοι ἐν μέρει πρὸς τὰς φερομένας ὑπὸ τῶν θεοτήτων τῆς Γόρτυνος, ἐνίοτε διαιρούμεναι εἰς ζώνας, ἀπαντῶσι καὶ ἀλαχοῦ ἐν Κρήτῃ⁹¹. Αἱ ζῶναι αὐταὶ δύνανται νὰ παριστῶσι δερματίνας

θέτων τάφων τῶν Μυκηναίων ἔχει ὁμοίως τρία χρυσοῦ πλακίδια ἐξητημένα ἐξ αὐτοῦ δι' ἀλυσιδίων Karo Schachtgräber πίν. XXXIX. Δύνανται αἱ δισκοειδεῖς προεξοχαὶ τῶν τιαρῶν νὰ ἔχωσι σχέσιν πρὸς τὰ κοσμοῦντα κατὰ παλαιὰν ἴσως ἀνατολικὴν παράδοσιν τὴν περσικὴν τιάραν «φάλαρα» (Αἰσχ. Πέρσ. 661 - 2); Πβ. Lorimer Homer and Monuments σ. 241. Ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου ὑπάρχει λίαν ἀνάλογον χαλκοῦν ἔλασμα ἐκ Δικταίου Ἄντρου σῶζον καὶ τὰς ὁπὰς διὰ τὴν προσήλωσιν κατὰ τὸ στενούμενον ἄκρον.

⁹¹) Ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ PM III σ. 318 εἰκ. 205 καὶ ἐπὶ σφραγίδος ἐκ Μαύρου Σπλήλιου ἀρ. 1315 Μουσείου Ἡρακλείου εἰκονίζονται μορφαὶ μετ' ἀναλόγων καλυμμάτων. Τιάρας μετὰ πλατειῶν ζωνῶν φέρουσι εἰδῶλα θεᾶς Wace A Cretan Statuette πίν. IV, PM IV σ. 37 εἰκ. 21, τὰ ὅποια θεωροῦνται κίβδηλα, ἐπίσης δὲ κεφαλὴ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ν. Πλάτωνος εἰς Πισκοκέφαλο Zervos L' art de la Crète σ. 282 εἰκ. 406. Μικρὰν τιάραν μετὰ ὀριζοντίων ταινιῶν φέρει YM I εἰδῶλιον ἐξ Ἀγ. Τριάδος αὐτ. σ. 393 εἰκ. 579. Ἡ παλαιότης τῆς παραδόσεως τῶν κωνικῶν τιαρῶν μετὰ ὀριζοντίων ζωνῶν καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι αὐταὶ ἐμφανίζονται ἤδη ἐπὶ κυκλαδικῶν εἰδωλίων Zervos L' art des Cyclades εἰκ. 41 εἰκ. 43. Ἡ τιάρα τῆς ἐτέρας τῶν ἐκ φαγεντιανῆς θεοτήτων τῆς Κνωσοῦ παρουσιάζει ἐπίσης διαιρέσιν εἰς ζώνας, σχηματιζομένης ὅμως κατὰ διάφορον τρόπον. Ὅριζόντιαι ταινίαι ἐν συνδυασμῷ πρὸς καθέτους ἐπανερχοῦνται ἐπὶ τῆς κατατέρω δημοσιευομένης κεφαλῆς τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐξ Ἀμαρίου. Κωνικὴν τιάραν μετὰ καθέτων ραβδώσεων φέρει καὶ μορφὴ μετὰξὺ λεόντων ἐπὶ σφραγίδος Reusch Minoica (Sundwall Festschrift) 334 ἐξ πίν. 4 e. Ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος εἰδῶλου τοῦ Παγκαλοχωρίου δὲν εἶναι βέβαιοι ἂν πρόκειται περὶ τιάρας διαιρουμένης εἰς ζῶνας ἢ πλοκάμων κόμης. Κωνικὰς τιάρας, ἀλλ' ἄνευ ζωνῶν, φέρουσι καὶ ὁ πότις καὶ ἡ πότινα θηρῶν ἐπὶ σφραγισμάτων τῶν Temple Repositories PM II σ. 831 εἰκ. 546, 547, μορφὴ ἐπὶ σφραγίσματος ἐξ Ἀ. Τριάδος D. Levi Le Cretule di H. Triada, Ann. VIII - IX 1929 εἰκ. 164 e, ὁ χαλκοῦς Boy God Zervos ἔ. ἀ. σ. 315 εἰκ. 457. Τὰς κωνικὰς τιάρας θεωρεῖ γενικῶς ὁ Evans ἀνατολικῆς προελεύσεως PM IV σ. 465. Τοῦτο ἐπιβεβαιούται ἐκ τινῶν ἀνατολικῶν παραλλήλων, ἐπὶ στήλης τοῦ Ναράμ Σιν εἰκονίζεται τιάρα κολουροκωνικὴ μετὰ διαιρέσεως εἰς ὀριζοντίας ζώνας καὶ καθέτων ἔγκοπῶν G. Coñteanu Manuel d' archéol. orientale I 1927 σ. 132 εἰκ. 77. Θεὸς μεθ' ὑψηλῆς τιάρας μετὰ ζωνῶν καὶ ἐπὶ χιτιτικῶ ἀναγλύφου ἐκ Yasilikaja ΙΔ' - ΙΓ' αἰ. Schäfer - Andrae Die Kunst des alten Orients, Propyläen - Verlag, 1925 πίν. XXXIV. Πβ. Hogarth Kings of the Hittites 1926 σ. 16 - 7. Χιτιτικὸν ἰδεόγραμμα σημαῖον «βασιλεὺς» ἀπεικονίζει ὑψηλὴν τιάραν μετὰ καθέτων καὶ ὀριζοντίων ταινιῶν, ἐπαρραλληλίσθῃ δὲ πρὸς ἀνάλογον κρητικὸν σύμβολον τοῦ συστήματος Α καὶ Β' πβ. Hrozný Les inscriptions

ταινίας ἢ πῖλον συνερραμένον κατὰ διαστήματα⁸². Ἡ ἐκ πιλιοῦ ἐρίου κατασκευὴ εἶναι ἢ πιθανώτερα, διότι αὕτη κυρίως θὰ καθίστα ἀναγκαίαν τὴν διὰ καθέτων, δερματίνων πιθανῶς ταινιῶν, στήριξιν, τοποθετουμένων συμμετρικῶς περὶ τὴν τιάναν.

ΕΙΔΩΛΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΔΙΠΛΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΕΝ ΚΝΩΣΩ

Τὸ Ἴερόν τῶν Δ. Πελέκων ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Evans τὸ 1902⁸³. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν αὐτοῦ εὐρίσκετο βᾶθρον ἐστρωμένον διὰ ποταμίων χαλκίων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταντο δύο ζεύγη κεράτων ἐκ κονιάματος ἔχοντα ὅπας διὰ τὴν προσήλωσιν διπλῶν πελέκων. Πλησίον τοῦ ἑνὸς ζεύγους κεράτων εὐρέθη μικρὸν ὁμοίωμα πελέκως ἐκ στεατίτου μετὰ διπλῶν ἀκμῶν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ βᾶθρου μετὰ τῶν κεράτων καὶ τοῦ τοίχου εὐρέθη ἰστάμενον κατὰ χώραν εἶδωλον θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Θ', εἰκ. 1 μέσον), πλησίον δὲ αὐτῆς εἰδῶλιον θηλείας. Μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν κεράτων κατὰ τὸ μέσον τοῦ βᾶθρου ἴστατο ἕτερα θήλεια καὶ μικρὸν εἰδῶλιον μετὰ χαρακτῆς διακοσμήσεως⁸⁴. Κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν εὐρέθη εἰδῶλιον ἄρρενος λάτριος φέροντος περιστεράν. Πρὸ τοῦ βᾶθρου ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἦτο χαμηλὸς τριποδικὸς βωμός, ἀβαθῆ κύπελλα καὶ κύλικες μετὰ χαμηλοῦ ποδῶς καὶ μικρὰ προχοῖδια, μακρότερον δὲ παρὰ τὴν θύραν δύο ἀμφορεῖς, εἷς ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων πλοκάμων πολύποδος, δύο εὐρύστομα ἀγγεῖα καὶ κυλινδρικὸν σκεῦος ἐν εἶδει καλλάθου. Τὰ εἰδῶλα θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς μετακινήθεντα ἐκ τῆς ἀρχικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποίαν ἀποκαθιστᾷ θέτων τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας μορφήν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὰς δύο θηλείας ἑκατέρωθεν. Μία ἐκ τούτων στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν θεάν⁸⁵. Τὴν ὑπαρξίν

crétoises 1949 σ. 344. Εἰς Bossert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 639 εἰκονίζεται πῆλινον εἰδῶλιον τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἐκ Βύβλου φέρον κωνικὴν τιάναν μετὰ γραπτῆς δηλώσεως λοξῶν καὶ καθέτων ταινιῶν.

⁸²) Τοῦτο ἔχει προταθῆ διὰ τὰς ἀναλόγους ταινίας τῶν κρανῶν. Βλ. τελευταίαν διαπραγματεύσειν τοῦ ζητήματος εἰς Ventris - Chadwick Documents σ. 377. Ἐκ τῶν αὐτόθι εἰκονιζομένων δειγμάτων ταινίας ἰσχυρῶς προεχούσας ὡς αἱ τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰ ἐπὶ θραυσμάτων φαγεντιανῆς ἐκ τοῦ III καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν αὐτ. εἰκ. 26, f, h. Περὶ τῶν ταινιῶν τῶν κρανῶν βλ. καὶ Antiquity XXVIII σ. 212 ἐνθα σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁸³) BSA VIII 1901 - 2 σ. 96 ἔξ., PM II σ. 335 ἔξ., Nilsson MMR σ. 78 ἔξ. Τὸ ἐντεῦθεν εἰδῶλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 767.

⁸⁴) PM I σ. 52 εἰκ. 14.

⁸⁵) PM II σ. 340 εἰκ. 193.

παλαιότερας (MM III) λατρείας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον ἄλλως γειννιάζει πρὸς ἓνα καθαρτήριο γῶρον, διέγγωσεν ὁ Evans (PM II σ. 332 - 5), ἣ δὲ ὑπόθεσις αὕτη, παρὰ τὰς ἐκφρασθεῖσας ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιφυλάξεις (MMR σ. 78 σημ. 2), ἐπεβεβαιώθη ἐν μέρει κατὰ τὰς προσφατέους ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος, καθ' ἃς ἦλθον εἰς φῶς ὑπὸ τὸ YM III ἱερὸν ἐνδείξεις λατρείας YM I χρόνων (κωνικὰ κύπελλα καὶ βόθρος σπονδῶν ἐκ κονιάματος).

Τὸ εἶδωλον ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, τὴν μὲν δεξιὰν μετὰ τῆς παλάμης ἀνοικτῆς ἐστραμμένης πρὸς τὸν θεατὴν, τὴν δὲ ἀριστερὰν παρὰ τὸν κρόταφον⁶⁵ α. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁμοίωμα περιστερᾶς. Φέρει περικόρμιον, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄνοιγμα κλείεται κατὰ τὴν ῥάχιν δι' ἱμάντων. Ἐξ ὁμοίων ἱμάντων προέρχονται πιθανῶς τὰ ραβδωτὰ θέματα τοῦ στήθους. Ἐπὶ τοῦ μακροῦ αὐχένος πίπτουσι πλόκαμοι. Ἡ θεὰ, ὡς ἡ τοῦ Παγκαλοχωρίου, φέρει περιδέριον καὶ ψέλια, ἐπὶ δὲ τῶν καρπῶν γραπτὴν δήλωσιν ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου. Ἡ κυλινδρική ἐσθῆς κοσμεῖται διὰ ταινιῶν.

Ὁ Evans⁶⁶ χρονολογεῖ ὀρθῶς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ εἶδωλον κατὰ τοὺς YM III β χρόνους βάσει τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως καὶ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὸ εἰδῶλιον τῆς κουροτρόφου τὸ ἀνευρεθὲν εἰς YM III β σύνολον τοῦ Μαύρου Σπήλιου. Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τὸ στιλπνὸν χρῶμα καὶ ἡ ἀριτία ὀπτησις τοῦ εἰδώλου ἐπιβεβαιούσι τὴν χρονολόγησιν ταύτην.

Τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ εἰδώλου ἐθεώρησε κατ' ἀρχὰς ὁ Evans ἐπιβίωσιν τοῦ κιονοειδοῦς ἢ βαιτυλικοῦ τύπου⁶⁷. Αἱ ἀπόψεις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δὲν εἶναι σαφεῖς. «Βλέπομεν, λέγει⁶⁸, τὸν ἀγιαζόμενον ὑπὸ τῆς περιστερᾶς κίονα νὰ καθίσταται θεὰ τῶν περιστερῶν». Τοῦτο ἠμφισβήτησεν ὁ Dawkins⁶⁹. Εἰς PM II 339 ὁ Evans ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκαλῆ τὰ εἶδωλα ἡμιανθρωπόμορφα, ἐνῶ αὐτ. 342 συνδέει τὸν τύπον πρὸς τὰς κωδωνο-

⁶⁵α) Ἄλλο εἶδῶλιον ἐν τῇ στάσει ταύτῃ ἀναφέρει ὁ Pendlebury Arch. of Crete σ. 255 σημ. 4. Κατὰ τὸν Val. Müller Frühe Plastik σ. 42 αἱ χεῖρες τοῦ εἰδώλου τῆς Κνωσοῦ διεπλάσθησαν ὑπερβολικῶς μεγάλα λόγω τῆς σημασίας των.

⁶⁶β) PM II σ. 336 - 7.

⁶⁷γ) BSA VIII σ. 98. Κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἔχει ταχθῆ καὶ ἡ Banti Div. Femminili σ. 16, ἐνῶ τὴν ὑποστηρίζει εἰσέτι ὁ Picard Rel. Préhell. σ. 76 - 7.

⁶⁸δ) BSA VIII σ. 100.

⁶⁹ε) BSA X 1903 - 4 σ. 218.

ειδεῖς ἐσθῆτας τῶν MM I εἰδωλίων. Ἐν τέλει εἰς PM IV 161 - 2 ἀπορρίπτει τὴν ἀρχικὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἡμιανεικονικοῦ χαρακτήρος τῶν εἰδώλων συνάπτων αὐτὰ πρὸς τὰς κωδωνοσχήμες ἐσθῆτας. Πράγματι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐσθῆτος εἰς κύλινδρον, κατασκευαζόμενον ἐπὶ τοῦ τροχοῦ ὡς ἔδειξεν ὁ Μαρινᾶτος (AE 1937 σ. 286), εἶναι τελείως σύμφωνος πρὸς τὰς YM III τάσεις σχηματοποιήσεως, ἐνῶ ἀντιθέτως λείπουν οἱ συνδυαστικοὶ κρίκοι μεταξὺ τῶν εἰδώλων τούτων καὶ τῶν βαιτύλων. Ὡς ἀπεικόνισιν τῆς ἐσθῆτος ἐθεώρησεν ἤδη τὸν κύλινδρον τῶν εἰδώλων ἡ Williams (Gournia σ. 48).

Ὅτι γενικῶς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν κιονολατρεῖαν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν φυσιοκρατικὴν περίοδον τῆς μινωϊκῆς τέχνης (MM III - YM I) τὸ τμήμα τοῦτο ἀποδίδεται σαφῶς ὡς ἐσθῆς, οὐδέποτε δὲ ὡς κίων. Ὁ χαρακτήρ τῆς ἐσθῆτος διατηρεῖται ἔτι ἐπὶ τῶν εἰδώλων τοῦ Καρφίου, ἐνθα δηλοῦνται οἱ πόδες ἐξερχόμενοι ἐξ ἀνοιγμάτων τοῦ κυλίνδρου.

2. ΜΙΚΡΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ - ΕΙΔΩΛΙΑ ΕΠΙ ΣΚΕΥΩΝ - ΠΤΕΡΥΓΩΤΑ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ πλαστικαὶ παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος, ἄλλοτε μὲν ἀναπαράγουσαι τὸν μνημειώδη τύπον τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων, ἄλλοτε δὲ ἀποδίδουσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον ἐλευθέρως τὴν ὑψωσιν τῶν χειρῶν. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν μικρῶν δειγμάτων δέον νὰ εἶναι τις προσεκτικός, ἵνα μὴ συμπεριλάβῃ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν εἰδωλία ἄρουθμα YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων, ὧν αἱ χεῖρες ἀδεξίως καὶ κατὰ παιδικὴν ἀντίληψιν δηλούμεναι παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν τῆς ὑψώσεως ἢ ἐκτάσεως χωρὶς νὰ καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόθεσις τοῦ τεχνίτου ἦτο νὰ ἀπεικόνισῃ συγκεκριμένην χειρονομίαν. Τὰ μᾶλλον ἀσφαλῆ δείγματα ἐκ τῆς μικρᾶς πλαστικῆς εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν τὰ ἀκόλουθα:

Μικρὸν μολύβδιον εἰδωλίον ὑφοῦν τὰς χεῖρας (Πίν. Θ', εἰκ. 1 δεξιά) ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ A. Evans ἐντὸς τοῦ N Δ διαμερίσματος μετὰ πεσσῶν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου ἐν Κνωσῶ⁷⁰. Ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ τοῦ ἀνακτόρου ὑποτίθεται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως ὅτι εἶχεν ἰδρυθῆ μικρὸν ἱερὸν ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὸ οἶκημα κατὰ τοὺς ὑστάτους χρόνους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκείνων, οἵτινες ἴδρυσαν καὶ τὸν «βωμὸν τῶν φετιχ» κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον αὐτοῦ. Τὸ διαμέρισμα τῶν πεσσ-

⁷⁰) PM II σ. 540 εἰκ. 344a, The Tomb of the D. Axes σ. 74 - 5 εἰκ. 84. Τὸ εἶδωλον τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου βλ. καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 769.

σῶν εἶχε πάντως καὶ πρότερον ἱερὸν χαρακτηῖρα χρησιμεῦον ὡς βᾶσις τοῦ ἀνωτέρου χώρου μετὰ κιόνων, ὅπου ἐτελεῖτο λατρεία καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον καταπέσει ὄρισμένα ΥΜ ΙΙ β ἀντικείμενα (ρουτὸν πῆλινον βοοκεφαλῆς, ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον κλπ.) εὐρεθέντα παρὰ τὴν κλίμακα⁷¹. Κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα⁷² ἐγένετο χρησιμοποίησις τοῦ ἄνω δωματίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς «ἀνακαταλήψεως» καὶ ἐκ τούτου προέρχεται καὶ τὸ μολύβδινον εἰδώλιον, ὅπερ εὐρέθη ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐντὸς παρακειμένης κρύπτης εὐρέθη βᾶσις διπλοῦ πελέκως καὶ τὸ λαμπρὸν ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι ρουτὸν ἐκ στεαίτιου⁷³.

Τὸ εἰδώλιον, ἀναγόμενον ὑπὸ τοῦ Evans εἰς τὸν τύπον τῆς «δεομένης», ἔχει ὑψωμένας τὰς ὑποτυπώδεις χεῖρας. Ἡ ὄλη διάπλασις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος εἶναι ἄδρᾶ καὶ ἀμελής. Φέρει ἐσθῆτα κωδωνόσχημον μετὰ ζώνης καὶ περιλαιμίου ἐνθυμίζοντος εἰδῶλον ἐκ Γάζι. Ἡ ἐσθῆς καλύπτει τὰ στήθη, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν περιβάλλονται ὑπὸ ταινιῶν, αἵτινες βεβαίως δηλοῦσι ψέλια. Ταινία στέφει τὴν κεφαλὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτείνεται ἐπίμηκες φῦμα προβάλλον ἄνωθεν αὐτῆς. Ὁ Nilsson (MMR σ. 315) συμφωνῶν πρὸς τὸν Evans θεωρεῖ τοῦτο ὄφιν. Ὅτι πράγματι πρόκειται περὶ ὄφεως ἀποδεικνύεται ἐξ εἰδώλου ἐκ Γόρτυνος ἔχοντος ὄφιν εἰς ἀνάλογον θέσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἐκ τοῦ ρυθμοῦ ὁ Evans χρονολογεῖ τὸ εἰδώλιον κατὰ τὴν ἐσχάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ παραβάλλον πρὸς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἀποκαλεῖ αὐτὸ «τραχὺν ἐκφυλισμὸν τῆς θεᾶς τῶν ὄφρων». Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 42) λέγει ὅτι λόγῳ τῆς διατηρουμένης εἰσέτι κυρτότητος τοῦ κατωτέρου τμήματος τοῦ σώματος θὰ ἐπρωτίμα χρονολογίαν οὐχὶ τόσον χαμηλὴν, οἷα ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Evans. Ἄλλ' ἡ ἀμελής καὶ σχεδὸν ἄρρυθμος διάπλασις δυσκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῆ διὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ὑπομινωϊκῆς περιόδου χρόνους.

Ἄλλο δεῖγμα ἀπεικονίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐντὸς ὁμοιώματος ναῖσκου (Πίν. Θ', εἰκ. 1 ἀριστερὰ) καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ λεγομένου «Δωματίου τῆς Πηγῆς» παρὰ τὸν Ξενῶνα τῶν Κνωσιακῶν ἀνακτόρων⁷⁴. Ὁ ναῖσκος εἶναι στρογγύλος, θολωτός, ἔχει θύραν, ἥς λείπει τὸ θυροφύλλον, καὶ φέρει ἄνωθεν λαβᾶς. Ὑπετέθη ὅτι παριστᾷ μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερὸν. Ἡ θεὰ δὲν εἰκονίζεται ὀλόσωμος. Ἐχει μόνον κορμὸν ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ διαπέδου. Οὕτω δηλοῦται συμβατικῶς

⁷¹) Tomb of the D. Axes σ. 87 - 8.

⁷²) Κρητικὰ Χρονικὰ Η' 1954 σ. 438.

⁷³) T. of D. Axes σ. 79 ἐξ. καὶ PM II σ. 540.

⁷⁴) PM II σ. 128 ἐξ. εἰκ. 63. Πβ. Pendlebury Arch. of Crete σ. 312.

ὅτι κάθεται, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀναλόγου ναΐσκου τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη, ὅπου ἡ θεὰ εἰκονίζεται σαφῶς καθημένη. Ἡ θεὰ ὑποὶ τὰς χεῖρας, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι στιχθῆ κατά τὸν καρπὸν καὶ τὴν παλάμην. Εἰς τὰ στίγματα τῶν παλαμῶν ἀποδίδει ἄνευ οὐδενὸς λόγου ὁ Evans ἱερὰν σημασίαν. Τὰ ἐπὶ τῶν καρπῶν θεωρεῖ σφραγιδολίθους καὶ τοῦτο εἶναι πιθανὸν βάσει τοῦ παραλλήλου τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. Ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως θεᾶς ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτῆς θεωρεῖ βέβαιον καὶ ὁ Val. Müller εἰς τὸ ἄρθρον Kultbild RE Suppl. 5, 1931 σ. 485.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Μετὰ τοῦ ναΐσκου εὐρέθη σειρὰ σαφῶς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ δὴ χαρακτηριστικῶν κρατηριδίων. Ἐπειδὴ ὁ ναΐσκος φέρει γραπτῶς τὸ θέμα «octopus and pillar», ὅπερ θεωρεῖ ὁ ἀνακαλύψας μινωϊκὴν ἐπιβίωσιν, ἐχρονολογήθη ὑπ' αὐτοῦ ὑπερβολικῶς ὑψηλὰ μὲ κατώτατον ὄριον τὸ τέλος τοῦ IB' αἰῶνος. Καὶ ἐνταῦθα ἐβεβαιώθη ὅτι εἶχεν ἀσκηθῆ λατρεία καὶ πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου δεδομένου ὅτι ὁ ναΐσκος εὐρέθη ἄνωθεν YM I - II στρώματος περιλαμβάνοντος κύπελλα μετὰ τροφῶν καὶ θυμιατήρια (PM II σ. 128 εἰκ. 68).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ὄρισμένων λατρευτικῶν ἀντικειμένων, συνδυαζομένου οὕτω τοῦ εἰδώλου τῆς θεότητος μετὰ τοῦ σκεύους τοῦ χρησιμεύοντος εἰς τὴν λατείαν αὐτῆς. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα εἶναι ὁ κέρονος ἐκ Κουρτῶν (Πίν. Θ', εἰκ. 3 δεξιά)⁷⁵. Οὗτος κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Ξανθοῦδίδην εὐρέθη ὁμοῦ μετ' ἀγγείων τῆς «ἐσχάτης μυκηναϊκῆς περιόδου YM III» καὶ προέρχεται ἐξ ἑνὸς τῶν πολλαριθμῶν μικρῶν τάφων τῶν Κουρτῶν. Τὸ σύνολον τῶν ἀγγείων εἶναι ἐν τούτοις πρωτογεωμετρικὸν καὶ σύγχρονος πρὸς αὐτὰ εἶναι ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ κέρονος.

Τὸν κέρονον ἀποτελοῦσιν ἕξ μικρὰ ἀγγεῖα συγκοινωνοῦντα διὰ κοίλου δακτυλίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένα. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου μετὰ τῶν ἀγγείων ἴστανται καὶ τρεῖς μικραὶ ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἀδρῶς πεπλασμένα. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, ἡ δευτέρα ἔχει τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους, τὴν δὲ ἑτέραν, ἣτις νῦν ἔλλειπει, εἶχε πιθανῶς ὑψωμένην καὶ ἡ τρίτη ἦπτετο διὰ τῶν χειρῶν, ὧν σώζεται ἡ ἑτέρα, τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀγγείων. Ὁ Nilsson⁷⁶ δέχεται ἐπίσης χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

⁷⁵) BSA XII σ. 15 ἔξ. εἰκ. 3.

⁷⁶) MMR σ. 138. Ὁ Blinkenberg Lindos I σ. 331 χρονολογεῖ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα.

Τὰς μορφὰς ἠρμῆνευσεν ὁ Ξανθουδίδης βάσει ἑλληνικῶν παραλλήλων ὡς γυναικας μετεχούσας «κερνοφορίας» ἢ «κερνοφόρου ὀρχήματος» καὶ παραβάλλει πρὸς τὸν χορὸν τοῦ Παλαικάστρου, ἔνθα γυναῖκες βασιζόμεναι ἐπὶ ἀναλόγου δακτυλίου εἰκονίζονται χορεύουσαι.

ἽΟ Levī ἀναδημοσιεύων τὸν κέρνον τῶν Κουρτῶν⁷⁷ λέγει περὶ τῆς ὑψούσης τὸς χεῖρας ὅτι αὕτη ἀπεικονίζεται ἐν τῇ «μυκηναϊκῇ στάσει τῆς λατρείας». Ἐπειδὴ ὁ τύπος μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ εὐρημάτος τῶν Κουρτῶν παριστᾷ ἄνευ ἀμφιβολίας θεάν, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἢ εἰκονιζομένη ἐν τῇ στάσει ταύτῃ εἶναι θεὰ. (Κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους ὁ κέρνος σχετίζεται πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλῃς Μητρός)⁷⁸. Αἱ ἄλλαι δύο μορφαὶ αἱ ἰστάμεναι ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανῶς λάτρεις, ὡς αἱ συνοδεύουσαι τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δ. Πελέκων⁷⁹. Ἀνάλογος εἶναι κέρνος μετὰ δύο κοτυλίσκων καὶ τεσσάρων εἰδωλίων προερχόμενος ἐκ τοῦ τάφου 5 τῆς νεκροπόλεως Πρασιῶν (Περατῆς), τῆς ἀνασκαπτομένης ὑπὸ τοῦ Σπ. Ἰακωβίδου (ΠΑΕ 1953 σ. 98 εἰκ. 10. Τὰ εἰδώλια τῆς εἰκ. 11 συνανήκουν, ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ἰακωβίδης). Ἐπίσης ἀνάλογος εἶναι κέρνος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐν Δρήρφ (ΒCH 1936 σ. 257 - 8 εἰκ. 22) δεικνύων τὴν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου.

Εἰδώλιον ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σκεύους ἐκ Καρφίου. Τὸ σκεῦος τοῦτο ἔχει δημοσιευθῆ εἰς BSA 1937 - 8 πίν. XXXV 6. (Πίν. Θ', εἰκ. 3 ἀριστερά). Προέρχεται ἐκ μικροῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Μικρᾶς Κοπράνας, ὑπὸ δὲ τοῦ ἀνασκαφῆως περιγράφεται ὡς «κάλαθος μετὰ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερούσης κύπελλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς» (JHS 1938 σ. 236). Ἡ θεὰ εἶναι προσκεκολλημένη εἰς τὸ κέντρον καλάθου καὶ εἰκονίζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω ὡς ἢ τοῦ ναῖσκου τῆς Κνωσοῦ. Τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς πρᾶγμα φαίνεται ὅτι παριστᾷ μέγαν πόλον εὐρυνόμενον ἄνωθεν καὶ κοῖλον, πιθανώτατα διὰ τὴν ἐνθεσιν λαμπάδος. Ἀνάλογον εἶναι κηροπήγιον ἐκ Κνωσοῦ παραλληλισθὲν πρὸς Αἰγυπτιακά⁸⁰, ὡς καὶ μεσομινωϊκὸν δοχεῖον μετὰ κεντρικοῦ ἀνθοσχήμου ὑποδοχῆως τῆς λαμπάδος

⁷⁷) Arkades σ. 617 - 8 εἰκ. 651.

⁷⁸) MMR σ. 450, 452.

⁷⁹) Συνδυασμὸς δοχείων καὶ ζωδίων καὶ ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Κύπρου *Dikaios A Guide to the Cyprus Museum* πίν. III 9. Πβ. καὶ τὸ ἐξ Ἰαλουσοῦ *Furtwängler - Löschke Myk. Vasen 1886 VI, 35 XII.*

⁸⁰) BSA VIII 1901 - 2 σ. 92 - 3 εἰκ. 52, 53. Πβ. καὶ BSA XXVIII σ. 293 εἰκ. 46, PM I σ. 578 εἰκ. 422 - 3.

ἐκ Σφουγγαρά⁸¹. Ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή εἶναι θεὰ ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς χειρονομίας καὶ τοῦ πόλου⁸². Τὸ σκεῦος ἀνήκει ὡς καὶ τὰ ἐκ Καρφίου εἰδῶλα εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους.

Εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὑπάγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους :

1. Εἰδῶλιον ἐκ Ζάκρου, ἄλλοτε ἐν τῇ Μονῇ Τοπλοῦ⁸³ μετὰ κυλινδρικοῦ καταπῆρω τμήματος, δακτυλίου κατὰ τὴν ὀσφὺν καὶ ὑψωμένων βραχιόνων. Κεφαλὴ καὶ χεῖρες ἑλλείπουσι. 2. Εἰδῶλιον ἐκ Φαιστοῦ (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1803) μετὰ κυλινδρικῆς ἐσοθῆτος συγγεομένης πρὸς τὸν κορμὸν καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Γραπτῶς δηλοῦνται ταινίαι καὶ ἐξάρτημα ἐπὶ τοῦ στήθους⁸⁴. 3. Εἰδῶλιον ἐκ τῆς δυτ. πτέρυγος τῆς Ἀγίας Τριάδος (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου 1807) μετὰ κυλινδρικοῦ κορμοῦ, μαστῶν, ὑψωμένων χειρῶν καὶ πόλου⁸⁵. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς Βαντί⁸⁶, ὑποστηρίζουσας, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν ἐν Ἀγία Τριάδι παρουσίαν τοῦ τύπου⁸⁷.

Προφανῆς εἶναι ἡ σχέσις τῶν κρητικῶν μικρῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὰ πτερυγωτὰ εἰδῶλια τῆς κυρίας Ἑλλάδος. Ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁸ ἀνεπτύχθη ἡ ἔπιψις ὅτι τὰ εἰδῶλια ταῦτα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος (τοῦ τύπου Ψ) προέρχονται ἐκ τῆς ΥΜ ΙΙΙ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὴν στάσιν, λέγει⁸⁹, ἐπανευρίσκομεν «εἰς ὀλόκληρον τὴν σειρὰν

⁸¹) Hall Sphoungaras σ 57 εἰκ. 29.

⁸²) Ἀνάλογον ἐπίθημα μορφῆς εἰς Bossert Altkreta 1923 σ. 103.

⁸³) Milani St. e Mat. σ. 115 εἰκ. 517. Mariani Antichità Cretesi Mon. Ant. VI σ. 170 εἰκ. 2 καὶ σ. 175. O V. Müller Frühe Plastik σ. 60 τὸ κατατάσσει εἰς τὴν παλαιότεραν βαθμίδα τῆς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς λόγῳ ὀρισμένων διαφορῶν ἀπὸ τοῦ μινωϊκοῦ τύπου, αἰτινες ὁμως εἶναι λίαν ἀμφίβολοι. Οὕτω πιστεύει ὅτι τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ εἰδῶλου ἀποτελεῖ πῶμα διὰ τὸ κατώτερον χρησιμοποιούμενον ὡς ἀγγεῖον. Πιστεύω ὅτι πρόκειται περὶ παρερμηνείας τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ εἰδῶλου, λόγῳ ἀποκολλήσεως τῶν δύο τεμαχίων, ἐξ ὧν συνετίθητο. Ἡ μικρότης τῶν βραχιόνων ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν σώζονται πλήρως.

⁸⁴) Mon. Ant. XII 1902 σ. 123 εἰκ. 52, 5 καὶ σ. 121, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι ἐπὶ τῆς ὁμάδος ταύτης εἰδωλίων ἐκ Φαιστοῦ συχνότερον ἢ θεὰ ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας.

⁸⁵) Αὐτ. XIII πίν. XI 2, Milani ἔ. ἀ. III σ. 115 εἰκ. 514, ὅπου ἀνακριβῶς ὡς τόπος προελεύσεως ἀναγράφεται ἡ Φαιστός.

⁸⁶) Annuario 1941 - 3 σ. 21 εἰκ. 8 c. Ἐν σ. 20 τοῦτο περιγράφεται μετὰ τὴν ΥΜ Ι εἰδωλίων τῶν εἰκ. 6, 7. Ἀλλὰ πιθανώτερον εἶναι ΥΜ ΙΙΙ β. Αἱ ἀκριβεῖς συνθήκαι εὐρέσεως δὲν εἶναι γνωσταί.

⁸⁷) Αὐτ. σ. 40, σ. 52.

⁸⁸) AE 1927 - 8 σ. 7 ἐξ.

⁸⁹) Αὐτ. σ. 20.

τῶν μυκηναϊκῶν πτερυγῶν εἰδωλίων, τὰ ὅποια ὅμως, νομίζω, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ περαιτέρω σχηματοποιήσις τοῦ τύπου τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μετὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν». Ὁ αὐτὸς⁹⁰ παραθέτει πίνακα εἰκονογραφοῦντα τὴν πορείαν τῆς σχηματοποιήσεως. Τὰ προσαγόμενα παραδείγματα εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐν Κνωσῶ, τὰ μνημονευθέντα εἰδώλια ἐκ Ζάκρου καὶ Φαιστοῦ καὶ πτερυγίοσχημον ἐκ Θηβῶν⁹¹.

Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι πιθανωτάτη, διαθέτομεν δὲ σήμερον ἐν ἐπὶ πλέον ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς: τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῆς ἐφίππου θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, τοῦ ὁποίου δείγματα ἐκ Κρήτης καὶ Μιδέας μνημονεύονται κατωτέρω, εἰς τὸν τύπον τῆς ἐφίππου πτερυγιοσχήμου. Οὗτος ἀντιπροσωπεύεται δι' εἰδωλίου τῆς Συλλογῆς Σταθάτου⁹², ἀπεικονίζοντος γυναικεῖαν μορφήν γυμνὴν μετὰ πόλου καὶ ἰππεύουσσαν κατὰ γυναικεῖον τρόπον. Τὸ εἰδῶλιον χρονολογεῖται κατὰ τὸν δημοσιεύσαντα μεταξὺ τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΒ' αἰῶνος⁹³.

Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik 1929 σ. 55 - 59) ἀνήγαγε τὸν τύπον τῶν πτερυγῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τὸν ὅποιον χαρακτηρίζει ὡς μνηοειδῆ, εἰς τὸ νεῦμα τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδῶλια διαφέρουσι τῶν κρητικῶν κατὰ τὸ ὅτι εἰς αὐτὰ ὑπερισχύει τὸ ἀνώτερον μέρος καὶ οὐχὶ ἡ κυλινδρική βάσις, ἥτις πάντως ἐνθυμίζει ἐνίοτε τὰς κωδωνοειδεῖς βάσεις τῶν κρητικῶν εἰδωλίων, ἐπηρεασθεῖσα πιθανῶς ἐξ αὐτῶν. Διαφορὰς περαιτέρω εὐρίσκει καὶ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν. Λόγω τῆς ἀπουσίας προδρομῶν τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐν Ἑλλάδι ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἐκ Βορρᾶ καὶ δὴ ἐκ τῆς «Vattina Kultur» τῆς χαλκῆς ἐποχῆς τῆς Σερβίας καταγωγὴν τούτων. Ἄλλ' ὡς αὐτὸς ὁ Val. Müller παρατηρεῖ ἡ παλαιότης τούτων ἔναντι τῶν μυκηναϊκῶν δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένη. Σημειωτέον ὅτι κινήσις ἑλληνικῶν φυλῶν ἐκ Βορρᾶ, ἣν ὑπαινίσσεται ὁ V. Müller, δὲν παρατηρεῖται κατὰ τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Ἡ μείωσις ἀφ' ἑτέρου τοῦ ὄγκου τῆς κυλινδρικῆς βάσεως ἦτο φυσικὴ εἰς τὰ μικρᾶς κλίμακος εἰδῶλια καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ οὐσιώδη διαφορὰν.

Τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν πτερυγιοσχήμων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς συνδέεται καὶ πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ θείου ἢ ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος τούτων. Ἐναντίον τῆς τάσεως ἀρνήσεως τοῦ θείου χαρακτῆ-

⁹⁰) Αὐτ. εἰκ. 8 α·δ.

⁹¹) Ἀρχ. Δελτ. 1917 σ. 163 εἰκ. 121,2.

⁹²) Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ. πίν. 4 α, β.

⁹³) Αὐτ. σ. 116.

ρος τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐτάχθη ὁ Μαρινάτος⁹⁴. Ὁ Nilsson⁹⁵ λέγει ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια (ἅτινα προέρχονται κυρίως ἐκ τάφων) δέον νὰ θεωρῶνται ἁπλῶς ὡς δῶρα πρὸς τοὺς νεκρούς, ἀναφέρει δὲ παλαιὰν ἀποψιν τοῦ Max Mayer⁹⁶, καθ' ἣν ἡ ἰσχυρὰ ἐναλλαγὴ τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν ὡς παραστάσεων θεᾶς. Ἀλλαχοῦ⁹⁷ λέγει ὅτι τὰ εἰδώλια τὰ εὐρισκόμενα ἐν ἱεροῖς εἶναι ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, τὰ δὲ ἐν τάφοις σκοπὸν εἶχον τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ νεκροῦ⁹⁸. Ὁ Τσουντας⁹⁹ θεωρεῖ ἅπαντα τὰ εἰδώλια ἀπεικονίσεις θεότητος, ἀμφιβάλλει δὲ μόνον ἂν αὕτη εἶναι μία ἢ περισσότεραι, προτείνων ὡς διακριτικὸν τὴν ὕπαρξιν ἢ μὴ στεφάνης ἐπὶ τῆς κόμης, ἣτις πιθανῶς ὑποδεικνύει λατρείαν μείζονος θεᾶς, ἴσως Ἥρας, καὶ ἐτέρας νεωτέρας. Γῆν παρουσίαν τῶν εἰδωλίων ἐν τοῖς τάφοις ἐξηγεῖ ἐκ τῆς γενικῆς τάσεως ὅπως ὁ νεκρὸς παραλαμβάνη μεθ' ἑαυτοῦ πᾶν χρήσιμον. Ὁ Persson¹⁰⁰ θεωρεῖ τὰ εἰδώλια ὑποκατάστατα συζύγων, παλλακίδων καὶ ὑπηρετριῶν, συνεχίζοντα τρόπον τινὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἰουσίας τῆς συζύγου ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς (ἣτις ὅμως εἶναι ἀβεβαία ἐν Ἑλλάδι), παραβάλλει δὲ πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ ushebtī. Ὁ Blegen¹⁰¹ ἐρμηνεύει τὰ εἰδώλια ὡς παιδικὰ ἀθύρματα ἢ τροφούς, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ ὅτι, ὡς πιστεύει, ταῦτα εὐρίσκονται συνήθως μετὰ παιδικῶν ὀστέων. Ὁ Picard¹⁰² θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων βάσει κυρίως τῆς ἀνευρέσεως τοιούτων ἐντὸς ἱερῶν. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἐξήτασε καὶ ὁ Μυλωνᾶς¹⁰³. Παρατηρῶν ὅτι τὰ εἰδώλια εἶναι μόνον γυ-

⁹⁴) AE 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

⁹⁵) GGR 1941 I σ. 266.

⁹⁶) Arch. Jahrb. VII 1892 σ. 196 ἐξ.

⁹⁷) MMR σ. 303 ἐξ.

⁹⁸) Αὐτ. σ. 307 - 8.

⁹⁹) AE 1888 σ. 168 ἐξ.

¹⁰⁰) Royal Tombs at Dendra σ. 89, New Tombs σ. 33.

¹⁰¹) Prosymna σ. 256.

¹⁰²) Religions préhelléniques σ. 246-7. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια θεωρεῖ ὁ Picard παραστάσεις τῆς θεᾶς μητρὸς, τὰς δὲ πτέρυγας αὐτῶν θεωρεῖ ἐμβρυώδεις χεῖρας καὶ παραλληλίζει πρὸς τὰ ἐκ Κνωσοῦ εἰδωλα AE 1937 σ. 69.

¹⁰³) Γέρας Κεραμοπούλλου 1953 σ. 47 · 8, Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 · 5 σ. 139 ἐξ. Πβ. καὶ AJA 1937 σ. 237. Πβ. Mylonas εἰς The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman 1959 σ. 119-21: Τὰς ἰππευόσας καὶ ὑפוῦσας τὰς χεῖρας μορφᾶς ἐξ Ἁγίας Τριάδος, Δενδρῶν, Μυκηνῶν θεωρεῖ θεᾶς, ὡς καὶ γενικῶς τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Ψ, ἅτινα ἀνάγει εἰς τὴν ὑφοῦσαν τὰς χεῖρας μινωϊκὴν θεάν, παρατηρῶν μόνον ὅτι ἐλλειπουσιν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐπὶ θρόνου εἰδώλιον τύπου Ψ αὐτ. πίν. XIII, παριστῶν ἀσφαλῶς θεάν.

ναικεῖα καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἐπίστευον εἰς διαρκῆ ἐπιβίωσιν τοῦ νεκροῦ, ἀρνεῖται τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν ὡς ushebtī καὶ θεωρεῖ τὰ μὲν εἰδώλια τοῦ τύπου Ψ ὡς θεᾶς εὐλογούσας, δεχόμενος καὶ τὴν καταγωγὴν τούτων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, τὰ δὲ τοῦ τύπου Φ ὡς «θείας τροφούς», κουροτρόφους, συνοδευούσας τὰ παιδιά μέχρι τοῦ Ἄδου. Ὁ Kunze¹⁰⁴ λέγει ὅτι δὲν εἶναι βάσιμος ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰδωλίων εἶναι θνηταί. Ὁ Levi¹⁰⁵ φρονεῖ ὅτι τὰ μνηνοειδῆ εἰδώλια παριστῶσι τὴν θεάν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ στάσει τῆς ἀποδοχῆς λατρείας βάσει τοῦ ναῖσκου ἐκ Κνωσοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεικονίζεται εἰδωλον στενωῶς συνδεδεμένον πρὸς τὸν τύπον τοῦτον.

Ἡ ἄποψις αὕτη, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου παλαιότερον ἀναπτυχθεῖσαν, εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἡ ὀρθή. Ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ εἰδώλια εἶναι ἀπλῶς νεκρικὰ δῶρα δὲν ἀποτελεῖ ἐρμηνείαν τῆς σημασίας αὐτῶν, διότι δὲν ἐξηγεῖ διατὶ προσεφέροντο τοιαῦτα εἰδώλια. Καὶ ἡ ἄποψις περὶ ushebtī εἶναι ἀβάσιμος, ὅχι μόνον διότι τὰ εἰδώλια εἶναι συνήθως γυναικεῖα, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ δοξασία περὶ καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν τοῦ Ὁσίριδος ὑπὸ τῶν νεκρῶν (οὗς ἀντικαθιστῶσι τὰ εἰδώλια) εἶναι καθαρῶς αἰγυπτιακή. Ἡ ἄποψις περὶ ἀθυρμάτων ἀποκλείεται λόγῳ τῆς παρουσίας ὁμοίων εἰδωλίων ἐντὸς ἱερῶν ἐν Δελφοῖς¹⁰⁶, Ἀσίγη¹⁰⁷, Μπερμπάτι¹⁰⁸. Διὰ δὲ τὴν θεωρίαν τῶν «θειῶν τροφῶν» δὲν ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις. Διότι «κουροτρόφος» εἶναι ἡ θεὰ ἡ τρέφουσα τὸ θεῖον βρέφος. Οὐδὲν δεικνύει ὅτι αὕτη ἐθεωρεῖτο καὶ τροφὸς παντὸς βρέφους. Τὰ εἰδώλια τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ ὡς παραστάσεις τροφῶν¹⁰⁹ μετὰ βρέφους, δημιουργοῦσι, ἐπειδὴ αἱ γυναῖκες εἶναι δύο, ὑπόνοιαν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τροφῶν. Ἡ παρατήρησις περὶ ἐναλλαγῆς τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Μυλωνᾶς¹¹⁰. Τὸ γενικῶς θῆλυ φῦλον τῶν εἰδωλίων καὶ ὁ συγχὰ φερόμενος πόλος ἀποτελοῦσιν ἐνδείξεις ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Καὶ τὰ μὲν εἰδώλια τύπου Ψ προῆλθον ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μεθ'

¹⁰⁴) Antike und Abendland II 1946 σ. 99 σημ. 8.

¹⁰⁵) Studies presented to D. M. Robinson σ. 115.

¹⁰⁶) De m a n g e l Fouilles de Delphes II : 3 Le sanctuaire d'Athéna Pronaia σ. 5 - 36.

¹⁰⁷) Frödin · Persson Asine σ. 308 - 310 εἰκ. 212, Nilsson MMR εἰκ. 32.

¹⁰⁸) Nilsson MMR σ. 115 - 6.

¹⁰⁹) Ἐπ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 150.

¹¹⁰) Ἀντ. σ. 148. Εἰς συγγενῆ τύπον ἀνήκει τὸ ἐκ Σκοπέλου εἰδῶλιον Κρητ. Χρον. Γ' 1949 πίν. ΙΓ' εἰκ. 2.

ὑψωμένων χειρῶν, τὰ δὲ τύπου Φ ἐκ δειγμάτων, ἔνθα ἡ θεὰ ἔκαμπε τὰς χεῖρας πρὸ ἢ ἐπὶ τοῦ στήθους, ὡς τὰ εἰδώλια τῶν θηλειῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων καὶ τὸ ἐκ Γάζι κατωτέρω ἔξεταζόμενον εἶδωλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Πράγματι τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου τούτου ἔχουσιν ἐνίοτε τοὺς βραχίονας δεδηλωμένους γραπτῶς ἢ πλαστικῶς ὡς κεκλεισμένους πρὸ τοῦ στήθους¹¹¹. Ἡ παρουσία αὐτῶν ἐν τάφοις — οὐχὶ μόνον παιδικοῖς — ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἷαν ἢ ἀπεικονίσις θεότητος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ κρητικῶν σαρκοφάγων, ὡς ἡ ἐκ Βάθειας καὶ Μιλάτου. Εἶναι ἰδιαιτέρως ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἡ διάδοσις τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Ψ ἄρχεται συγχρόνως περιῖπου πρὸς τὴν τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδωλίων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἥτοι κατὰ τοὺς Μυκ. III β χρόνους¹¹².

Ἡ μόνη δυσκολία διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν πτερυγιοσχήμεων πρὸς τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ἡ σπανιότης τούτων ἐν Κρῆτῃ καὶ ἀντιστοίχως ἡ σπανιότης εἰδωλίων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ὡς τὰ κρητικά, ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι. Ἐν Κρῆτῃ πτερυγιοσχημα προῆλθον ἐκ Φαιστοῦ¹¹³ θεωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Nilsson¹¹⁴ ὡς μυκηναϊκὰ εἰσαγωγαί, ἐπίσης δὲ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τῶν νεκροπόλεων τοῦ Μεραμβέλλου¹¹⁵. Ταῦτα χρονολογοῦνται κατὰ τοὺς ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενομένη ἀνακάλυψις πτερυγιοσχήμεων εἰδωλίων ὑπομινωϊκῶν ἢ πρωτογεωμετρικῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος. Ταῦτα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως ὡς ἀναθηματικά¹¹⁶. Εἶδωλα μεγάλης κλίμακος ἀπεικονίζοντα θεὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν ἔχουσιν εὑρεθῆναι μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ὁ τύπος δὲν ἦτο ἄγνωστος^{116 α}, ὡς δεικνύουσι τὰ πλακίδια τῆς Μιδέας καὶ ὄρισμένοι σφραγιδόλιθοι, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν ΥΕ I - II δειγμάτων τούτων ἠδύνατο νὰ προέλθῃ κατὰ τοὺς ΥΕ III χρόνους ὁ πλαστικὸς σχηματικὸς τύπος τῶν πτερυγιοσχήμεων. Δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διεπλάσθη μὲν

¹¹¹) Furumark The Chronology of Myc. Pottery σ. 86. Κατὰ τὸν Matz Göttersch. und Kultbild σ. 14 - 5 τὰ τοῦ τύπου Φ προῆλθον ἐκ παραστάσεων μορφῶν ἔχουσῶν τὰς χεῖρας εἰς τὴν ὁσφύν.

¹¹²) Furumark ἔ. ἀ. σ. 88 - 9

¹¹³) Ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1780, 1781, 1789, 3554.

¹¹⁴) Κρητικά Χρονικά Γ' σ. 13.

¹¹⁵) H. V. Effenterre Mirabelle Necropoles Ét. Crét. VIII πίν. XXXIX. Τὸ ἐκ Τυλίσου δεῖγμα φέρει ἀριθμὸν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 7283.

¹¹⁶) D. Levi Scavi del 1954 sull' Acropoli di Gortyna Annuario XXXIII - IV 1955 - 6 εἰκ. 37.

^{116α}) Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 127.

ὁ τύπος τῶν περυγιοσχήμων ἐν Κρήτῃ ἐκ τῶν ΥΜ ΙΙΙ εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, διεδόθη δὲ καὶ ἐπέδωσεν ἔκτος τῆς Κρήτης.

Ὡς παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Βαντί¹¹⁷ μορφῇ δις εἰκονιζομένη ἐπὶ ΥΜ ΙΙΙ μητρῶν σχιστολίθου ἐκ Σητείας¹¹⁸. Αἱ δύο παραστάσεις τῆς θεᾶς εἶναι λίαν ὅμοιοι. Εἰς ἀμφοτέρας αὕτη φέρει κάλυμμα πλατυνόμενον ἄνω καὶ κοσμούμενον διὰ μικρῶν δίσκων. Κατὰ τὸν Ξανθουδίδη¹¹⁹ ἡ θεὰ φέρει ὀδοντωτὸν διάδημα. Τὰ διαδήματα τῶν εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος καὶ τοῦ ἐκ Γάζι εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐπιβεβαιοῦσι κατὰ τινὰ τρόπον τὴν ἄποψιν ταύτην, καίτοι ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς Σητείας αἱ λεπτομέρειαι αὗται δηλοῦνται λίαν ἀσαφῶς. Πλουσίαν κόσμησιν φέρει τὸ κατώτερον τμήμα τῆς ἐσθῆτος, ὅπερ νοεῖται ἔχον τὴν συνήθη κυλινδρικήν διάπλασιν. Ἡ ἄποψις τοῦ Ξανθουδίδου ὅτι αἱ θεαὶ ἴστανται ἐπὶ βάθρων δὲν εἶναι ὀρθή. Πρόκειται ἀπλῶς περὶ τῆς χοάνης, διὰ τῆς ὁποίας ἐχύνετο τὸ μέταλλον ἢ ἡ ὑελόμαζα εἰς τὸν τύπον. Μία ἐκ τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν φέρει διὰ τῶν χειρῶν διπλοῦς πελέκεις, ἢ δὲ ἑτέρα πιθανῶς κωδίας μήκωνος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι αἱ παραστάσεις ἀπεικονίζουσι πῆλινα εἰδῶλα ἢ ὅτι τοῦλάχιστον ὁ τεχνίτης ἐνεπνεύσθη ἕξ εἰδώλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δήλωσις τοῦ κυλινδρικοῦ καιωτέρου τμήματος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς διακόσμησις, ἣτις μιμεῖται γραπτὴν διακόσμησιν, ὡς τὸ ΥΜ ΙΙΙ θέμα πλέγματος ἕξ ὁμάδων λοξῶν γραμμῶν. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου, τοῦ κορμοῦ, τῶν ἀγκῶνων ὑπομνησκει τὰ γνωστὰ μεγάλα εἰδῶλα. Παρὰ τὰς ὁμοιότητας ταύτας δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὴν στάσιν τῶν μορφῶν τῆς Σητείας πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν ἄλλων εἰδώλων ὡς πιστεύει ἡ Βαντί. Αὗται ὑψοῦσι τὰς χεῖρας φέρουσαι σαφῶς δι' αὐτῶν τὰ σύμβολα καὶ ἐπομένως δὲν ποιοῦσι τὴν καθαρὰν χειρονομίαν, ἣν βλέπομεν ἐπὶ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Σύμβολα, συγκεκριμένως ὄφεις, ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τῶν χειρῶν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν καὶ τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ ταῦτα δὲν κρατοῦνται ὑπὸ τῶν χειρῶν, αἵτινες παραμένουσι τεταμένα καὶ ἐλεύθερα. Ἡ ἐλευθερία αὕτη τῶν ἄκρων χειρῶν ἀποτελεῖ βασικὸν γνώρισμα τῆς χειρονομίας. Ὁ Nilsson πραγματευόμενος τὰς μήτρας τῆς Σητείας¹²⁰ περὶ μὲν τῆς μορφῆς τῆς φερούσης μήκωνας λέγει ὅτι

¹¹⁷) Divinità Femminili σ. 11.

¹¹⁸) Ξανθουδίδης ΑΕ 1900 σ. 26 ἕξ. πίν. 3 - 4. Καλαὶ ὀπικονίσεις εἰς Ζερνὸς ἔ. ἀ. εἰκ. 744 - 5.

¹¹⁹) Ἔ. ἀ. σ. 27.

¹²⁰) MMR σ. 282.

εἶναι ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις ὑποῖ μήκωνας, τὴν δὲ ἑτέραν θεωρεῖ ἰέρειαν ἢ θεάν¹²¹. Ὅτι ἀμφότεραι εἶναι θεαὶ βεβαιοῦται, νομίζω, ἐκ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὰ μεγάλα εἶδωλα.

3. ΠΙΘΑΝΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Ὡρισμένα τμήματα εἰδωλίων προερχόμενα ἐκ τυχαίων εὐρημάτων ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Κεφαλὴ ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ (Πίν. Ι', εἰκ. 3)¹²²: Αὕτη ἀνήκει πιθανῶς εἰς μέγα εἶδωλον ὅμοιον πρὸς τὰ ἐκ Πριניᾶ, Καρφίου καὶ ἐκ Γάζι. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου χαρακτηρίζεται κυρίως ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς καὶ πλατείας ρινός. Οἱ ὀφθαλμοὶ εὐρίσκονται κατώτερον ἢ ἐπὶ τῶν ἄλλων δειγμάτων. Ὁ δημοσιεύσας¹²³ ἐκφράζων ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογίας λέγει ὅτι τὴν ἑλληνικότητα τοῦ ἔργου βεβαιοῖ ἡ ταυτότης πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῶν εἰδώλων τοῦ Πριניᾶ, παραβάλλει δὲ καὶ πρὸς ἓν πρωτοελληνικὸν εἶδωλον¹²⁴ ἐκ δυτικῆς Κρήτης εὐρισκόμενον εἰς τὸ Ashmolean Museum. Ἀλλὰ τὰ εἶδωλα ἐκ Πριניᾶ ἀπεδείχθησαν, ὡς εἶδομεν, ὑπομινωϊκά, ἢ δὲ ὁμοιότης πρὸς τὸ εἶδωλον τῆς Ὁξφόρδης δὲν εἶναι μεγάλη. Εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀνήγαγε τὴν κεφαλὴν ὁ Pendlebury¹²⁵.

Νῦν ἔχομεν διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς τὰ ἀποτελέσματα ἐρεῶνης ἐνεργηθείσης τὸ 1947 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος εἰς τὸν χώρον τοῦ εὐρήματος (Κρητ. Χρον. Ε' 1951 σ. 98-102) καὶ διὰ τῆς ὁποίας διεπιστώθη ἡ ἀντίθι ὑπαρξίς ἐκτεταμένου πρωτογεωμετρικοῦ συνοικισμοῦ ἐπιβιοῦντος καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν γεωμετρικὴν φάσιν. Οὕτω, κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα, «δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον βεβαία ἡ χρονολόγησις τῆς κεφαλῆς εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνήκουσι καὶ τὰ ἀναλόγου τύπου εἶδωλα ἐκ Πριניᾶ». (Τὴν περίοδον ταύτην θεωρεῖ ὁ ἐρευνητής, συμφώνως πρὸς τὸν Pendlebury, παράλληλον πρὸς τὸν ὑπομινωϊκὸν πολιτισμὸν τῶν μᾶλλον ἀπομεμονωμένων περιοχῶν, ὡς τὸ Καρφί). Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐταυτίσθη, μὴ ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεύνης, ἣτις ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀντίθι ΜΜ Ι Ἱεροῦ Κορυφῆς.

¹²¹) Αὐτ. σ. 225.

¹²²) L e v i Arkades εἰκ. 650 α.

¹²³) Αὐτ. σ. 619.

¹²⁴) A J A 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

¹²⁵) Achaeol. of Crete σ. 312.

Μέλη εἰδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη: Ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνολον ἀγορασθὲν ταυτοχρόνως ὑπὸ τοῦ συλλογέως καὶ προερχόμενον ἐξ Ἀμαρίου. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ κάτωθι:

1. Κεφαλὴ εἰδωλίου ὕψ. 0,13 μ. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 δεξιά). Φέρει κωνικὴν τιάραν διαιρουμένην εἰς ὀριζοντίας ταινίας. Ἐπὶ τῆς ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ἐπιφανείας τῆς τιάρας δηλοῦται κάθετος ἐγκοπὴ δημιουργηθεῖσα ἐκ τῆς ἀποκολλήσεως ταινιοειδοῦς φύματος. (Ἐνανόγους ταινίας ἔχουσι καὶ αἱ τιάραι τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων ἐκ Γ' ὄρτυνος). Ὅπισθεν καταπίπτουσιν ἡμικυκλικοὶ πλόκαμοι. Τὰ ὅτα εἶναι μεγάλα, ἡ ρις μικρά, τὰ δὲ χεῖλη ὡς ἐν Καρφίῳ σχηματίζουσιν ἡμικύκλιον. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως παρατηροῦνται ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὡς ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Πρινιαῖ καὶ ἑτέρου ἐκ Γάζι. Ἐπομένως δὲν τηρεῖται ἡ συμβατικὴ δῆλωσις τοῦ γυναικείου φύλου διὰ λευκοῦ χρώματος καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ δι' ἐρυθροῦ.

2. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 0,11 μ. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 ἀριστερά). Ἡ ρις εἶναι μεγάλη, τὸ δὲ στόμα δὲν δηλοῦται. Φέρει στεφάνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τέσσαρας πλοκάμους ἀνορθομένους, ὡς ἐπὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ Γάζι ἀριθ. 9307. Πηλός, χρῶσις, ὀξειδωσις ὡς τοῦ προηγούμενου.

3. Περιστὰρὰ μήκους 0,85 μ. ἀνάλογος πρὸς τὰς ἐκ Γουρνιῶν καὶ Παλαικάστρου¹²⁶. Φαίνεται ὅτι ἦτο προσηλωμένη που, πιθανῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰδώλου, διότι ἔχει μικρὰν ὀπὴν κάτωθεν.

4. Δύο ἄκραι χεῖρες μήκους 8 ἐκ. περίπου τεταμέναι καὶ τμήμα πῆχως μετὰ τεταμένης ἄκρας χειρός, ἐπὶ τῆς ὁποίας κάθηται περιστὰρὰ. (Πίν. Γ', εἰκ. 2). Χρῶσις μέλαινα. Τῆς περιστὰρως λείπει ἡ κεφαλὴ. Ἡ χεὶρ αὕτη φαίνεται ὁμοία πρὸς τὰς κεφαλὰς τῶν εἰδωλίων κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὴν χρῶσιν. Αἱ ἄλλαι δύο εἶναι δυσανάλογοι πρὸς αὐτὰς καὶ ἐκ πηλοῦ μᾶλλον ἀκαθάρτου.

5. Δύο εἰδώλια γυναικεῖα μετὰ χειρῶν καμπτομένων πρὸ τοῦ στήθους καὶ κωδωνοσχήμων ἐσθῆτων, ὕψ. περίπου 10 ἐκ. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως.

Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι προφανεῖς. Αἱ διαστάσεις τῶν εἰδώλων εἶναι περίπου αἱ αὐταί. Αἱ δύο τεταμέναι χεῖρες ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς θεὰς ἐχούσας ὑψωμένους βραχίονας. Ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ ἢ περιστὰρὰ καὶ ἡ προσφορὰ πτηνοῦ ὑπὸ λάτριος, ὡς καὶ αἱ θήλειαι λάτριες. Τὰ κοινὰ ταῦτα χαρακτηριστικὰ, ἐπίσης δὲ αἱ μνημονευθεῖσαι ὁμοιότητες πρὸς

¹²⁶) BSA X σ. 217 εἰκ. 6.

τὰ εἰδῶλα ἐκ Γάζι καὶ Γόρτυνος, ὑποδεικνύουσι τοὺς ΥΜ III β χρό-
νους¹¹¹.

Ἐν ἀκόμῃ εἰδῶλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη προερχόμενον κατὰ
τὸν συλλογέα ἐκ Γάζι πιθανῶς ἐκ παλαιᾶς συλήσεως τοῦ ἱεροῦ, ὄθεν
τὰ μεγάλα εἰδῶλα, ἀνήκει εἰς τύπον συγγενῆ πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἔξετι-
ζόμενον. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 μέσον). Εἶναι μεγαλύτερον τῶν εἰδωλίων ἐξ
Ἀμαρίου (ὑψ. 21 ἐκ.) καὶ σώζει μεγάλην κεφαλὴν στεφομένην δι' ὄδον-

¹¹¹) Ἡ κεφαλὴ εἰδῶλου ἐξ Ἀσίνης F r o d i n - P e r s s o n Asine σ. 308
εἰκ. 211, ἣτις προέρχεται ἐξ ἱεροῦ παραλληλισθέντος ἤδη ὑπὸ τοῦ Nilsson καὶ
E v a n s πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκειον, δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλον τοῦ τύ-
που ἡμῶν. Ἡ ὁμοιότης πρὸς κεφαλὰς, γυναικείας κατὰ κανόνα, ἐξ ἀναλόγων
καὶ συγχρόνων ἱερῶν ἐν Κρήτῃ καθιστᾷ πολὺ πιθανώτερον διὰ καὶ ἐν προκει-
μένῳ ἡ κεφαλὴ εἶναι γυναικεία καὶ οὐχὶ ἀνδρική. Ὁ E v a n s P M I V σ. 756
τὴν θεωρεῖ γυναικείαν. Ἡ ἐπικρατήσασα ὀνομασία Lord of Asine βασιζέται
εἰς ἀπατηλὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἰσχυροῦ πηγουνίου ἐκκλησθέντος ὡς γενειάδος. Μετ'
ἐπιφυλάξεως προτείνεται ταύταις πρὸς τὸν Δία ὑπὸ τοῦ Nilsson M M R
1950 σ. 114. Ἄλλ' οὐδὲν ἀνδρικὸν εἰδῶλον τοιαύτης κλίμακος γνωρίζω ἐκ
Κρήτης καὶ μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Ὁ P e r s s o n, ὅστις ἐθέσπει τὴν κεφαλὴν
τῆς Ἀσίνης κατ' ἀρχὰς ἀνδρικήν, μετέβαλε γνώμην, καὶ συνέδεσεν αὐτὴν πρὸς
τὰ ἐκ Κρήτης εἰδῶλα παρατηρῶν «ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα» πρὸς τὴν θεῶν 1
ἐκ Γάζι (R G P T 1912 σ. 100 σημ. 1). Ἔτι μεγαλύτερα εἶναι ἡ ὁμοιότης πρὸς
τὴν κεφαλὴν ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ. (Σημειώσιον ὅτι καὶ τὸ Ἴερὸν τῆς Ἀσίνης εἶ-
ναι «ὑπομυκηναϊκόν» ὡς εἶδειξεν ὁ E v a n s ἔ. ἀ.). Αἱ ὁμοιότητες αὗται καὶ ἡ με-
γίστη ἀναλογία τοῦ ἱεροῦ πρὸς κρητικὰ ἱερά, ἐξ ὧν προήλθον κατὰ κανόνα εἰ-
δῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, καθιστᾷσι πιθανὴν τὴν γνώμην διὰ καὶ ἡ κεφα-
λὴ τῆς Ἀσίνης δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς ὅμοιον εἰδῶλον. Ἡ διαπίστωσις τῆς ὑ-
πάρξεως εἰδῶλων τοῦ τύπου τούτου ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι θά ἦτο σημαντικὴ
καὶ διὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν περυσυγῶτων εἰδωλίων πβ. ἄνωτ. σ.
212. Μεταξὺ τῶν πιθανῶν τμημάτων κυλινδρικῶν ΥΜ III εἰδῶλων δύναται
ἴσως νὰ συγκαταριθμηθῇ τὸ ἐκ Κνωσοῦ P M I V σ. 211 εἰκ. 163, ὅπερ πάντως
δὲν εἶναι ἀγγεῖον, διότι στερεῖται πυθμένους, συνεχίζεται δὲ ἄνω εἰς συμφοῦς
τμήμα θρησκευτῶν. Ὁ E v a n s τὸ χαρακτηρίζει ὡς vessel, ἀσφαλῶς δὲ τὸ ἐξε-
λάμβανει ὡς ἀγγεῖον, διότι τὴν πρὸς τὰ ἄνω προεξοχὴν ἀποκαλεῖ «λαιμόν»
(neck) καὶ διότι λέγει διὰ τοῦτο ἐχρησίμευσε δι' ἑλασιον χρίσματος. Ὁ θεω-
ροῦμενος «λαιμός» δύναται, νομίζω, νὰ εἶναι ἡ ἑναρξίς κορμοῦ εἰδωλίου, ὅστις
καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (εἰδῶλιον Ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκειον) εἶναι λίαν στε-
νός. (Ἐπίσης ὁ ἐξέχων δεκτύλιος ὁ σχηματιζόμενος εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ
κυλίνδρου ἐπανευρίσκειται εἰς τοῦτο). Νομίζω διὰ τὸ ἀντικείμενον δύναται νὰ
ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλιον, δεδομένου διὰ εὐρέθῃ ἐντός τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀϊκίας τοῦ
Ἀρχιερέως καὶ παρὰ τὸν βωμόν. Πιθανῶς κατέπεσεν ἐκ κόγχης τινὸς ὑπαρ-
χοῦσης εἰς τὸν παρρηκείμενον τοῖχον. Ὁ M a r i n d a t o s (A E 1939 - 41 σ. 87)
φαίνεται ὑποθέτειν διὰ ὁ μικρὸς πούς ἐκ Σιλαβοκάμπου θά ἠδύνατο νὰ ἀνήκῃ
εἰς εἰδῶλον μετὰ προσθέτων ποδῶν ὡς τὰ τοῦ Καρφίου, παρατηρῶν πάντως
διὰ τοῦτο εἶναι μεταγενέστερα. Μνημονεῖται ἐνὸς ἀναλόγου ἐκ Γουρνιῶν καὶ δύο
ἐκ Μαλίων.

Εικ. 1. — Νατσκος και ειδώλια ἐκ Κνωσού.

Εικ. 2.—Ειδώλια ἐκ Φαιστού καὶ Ἁγ. Τριάδος.

Εικ. 3. — Ἱερά σκεύη ἐκ Καρφίου καὶ Κουρτῶν.

Εικ. 1. — Τμήματα ειδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

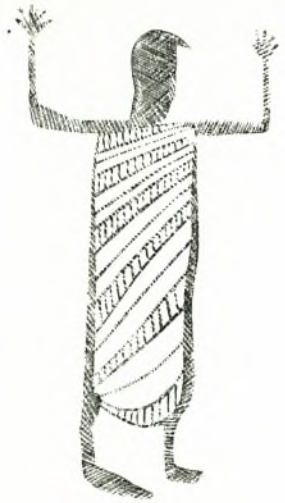
Εικ. 2. — Χεῖρες ειδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εικ. 3 (ἀεξιά). — Κεφαλὴ ειδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ.

Είκ. 1.—Παράστασις ἐπὶ
σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου.

Είκ. 2 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου.

Είκ. 3 (ἄνω δεξιὰ). — Σφραγίς ἀγνώστου προελεύσεως.

Είκ. 4 (κάτω δεξιὰ). — Σφραγίς ἐκ Γουρνιῶν.

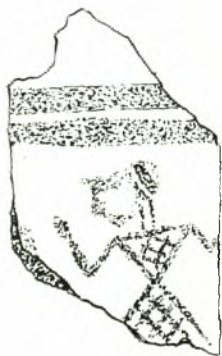
Είκ. 5.—Σφραγίς ἐκ Μαλίων.

Είκ. 6.—Δακτύλιος ἐκ Σφουγγαρά.

Είκ. 7.—Σφράγισμα ἐκ Φαιστοῦ.

Είκ. 8 (ἀριστερά). — Παράστασις ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς.

Είκ. 9 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις

ἐπὶ διαδήματος ἐκ Σίφνου. Είκ. 10 (δεξιὰ). — Σφραγίς ἐκ Μόχλου.

Εικ. 1 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ. Εἰκ. 2 (μέσον). — Δακτύλιος ἐκ Φαιστοῦ.
Εἰκ. 3 (δεξιὰ). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου.

Εἰκ. 4 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου. Εἰκ. 5 (μέσον). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ.
Εἰκ. 6 (δεξιὰ). — Σφραγίς ἀγνώστου προελεύσεως.

Εἰκ. 7 (ἀριστερά). — Σφραγίς ἐκ Μυκηθῶν. Εἰκ. 8 (μέσον). — Σφράγισμα ἐς Ἁγίας Τριάδος.
Εἰκ. 9 (δεξιὰ). — Πλακίδιον ἐκ Μιδέας.

τωτοῦ διαδήματος ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ μὲ τοὺς ὀδόντας διευθυνομένους πλαγίως. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, δηλοῦνται ἑοὶ μαστοί. Οἱ βραχίονες ἐκτείνονται λοξῶς, ἐκ δὲ τῶν πήχεων ὁ εἰς ἑλλείπει, ὁ ἕτερος, οὗ σώζεται ἢ ἔναρξις, ἐκάμπτετο πρὸ τοῦ στήθους. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰ εἶδωλα ἐκ Γόρτυνος καὶ ἡ πιθανὴ προέλευσις ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γάζι δεικνύουσι τοὺς ΥΜ III β χρόνους.

Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ δύο ἀπεσπασμέναι χεῖρες, ἀνήκουσαι εἰς δύο διάφορα εἶδωλα καὶ προερχόμεναι ἐξ Ἀγίας Τριάδος, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τῆς Banti εἰς *Annuario* 1941 - 3 σ. 51 εἰκ. 30, πβ. σ. 40, σ. 52 Βάσει τούτων ἡ ἰδία ὑπεστήριξεν ὅτι πιθανώτατα ὑπῆρξεν ἐν Ἀγία Τριάδι ἡ λατρεία τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ δὴ ἐν τῷ ἱερῷ μετὰ θρανίου, ἔνθα ἀνευρέθησαν σωληνοειδῆ σκεύη ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Πριναῖ, Γάζι καὶ Γουριῶν. Παρατηρεῖ πάντως ὅτι αἱ χεῖρες τῶν εἰδώλων δὲν ἀνευρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ, ἀλλὰ σποραδικῶς εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου. Τὴν μὴ ἀνεύρεσιν εἰδώλων ἐν τῷ ἱερῷ ἀποδίδει εἰς τὸ ὅτι ταῦτα ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν ἢ καταστροφὴν τοῦ ἢ εἰς τὸ ὅτι ἦσαν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικου. Ὅμοια εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμάσας, ἔνθεν ἔχομεν τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ πιθανῶς ὑπάρξαντα εἶδωλα. Αἱ ἐξ Ἀ. Τριάδος χεῖρες εὐρίσκονται ἐν τῷ Μ. Ἡρακλείου.

4. ΜΗ ΠΛΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ θεὰ ἰμεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται κατὰ τοὺς ὑστέρους μινωϊκοὺς χρόνους οὐχὶ μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἀπαντῶσιν ἐπίσης χαρακταὶ παραστάσεις αὐτῆς ἐπὶ σφραγιδολίθων.

Γραπτὴ παράστασις μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 1) ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν σαρκοφάγου ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου τῆς Μιλιάτου¹²⁸. Ταύτης δηλοῦνται τὰ σκέλη, ὡς ἐὰν ἡ μορφή ἔφερε βραχὺ ἔνδυμα, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς κεφαλῆς κυματοειδεῖς γραμμαί, κάτωθεν δὲ αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ Evans πιθανῶς λόγῳ τῆς ἀπουσίας μακρᾶς ἐσθῆτος ἐξέλαβε τὴν μορφήν ὡς ἄρρενα θεόν. Τὰς γραμμάς ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς παραβάλλει πρὸς τὰς ἀκτῖνας τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἠλιακοῦ θεοῦ Σαμάς, βάσει ὅμως τοιχογραφίας χορευτρίας ἐκ Κνωσοῦ ἀπέκλινε τελικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κόμης κυματιζούσης λόγῳ τῆς καθόδου τῆς μορφῆς ἐκ τῶν οὐρανίων σφαιρῶν. Τὸ καμπύλον θέμα, ὅπερ εἰκονίζεται δεξιὰ τῆς μορφῆς, ἐρμηνεύει ὡς ἀσπίδα καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς παραστάσεις θεότητος

¹²⁸ Evans *Myc. Tree and Pillar Cult* σ. 76 (174) ἐξ. εἰκ. 50. Πβ. Nilsson *MMR* σ. 344.

μετ' ἀσπίδος ἐπὶ μυκηναϊκοῦ δακτυλίου καὶ ἐπὶ πλακιδίου ἐκ Μυκηνῶν. Τὴν ἀποψιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς μετ' ἀσπίδος δέχεται καὶ ὁ Matz (Göttererscheinung und Kultbild 1958 σ. 26).

Ὁφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὰ καμπύλα θέματα, ἅτινα ὁ Evans ἐξέλαβεν ὡς ἀσπίδα βάσει σχεδίου περιλαμβανομένου ἐν τῇ ἀρχικῇ δημοσιεύσει, δὲν ἔχουσι σχῆμα ἀσπίδος. Τοῦτο καταφαίνεται ἐν ἐτέρῳ δημοσιεύσει, ἐνθα παρέχεται διάφορον σχεδιάσμα¹²⁹. Θεωρῶ πιθανόν ὅτι τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μορφῆς καμπυλόγραμμα θέματα παριστῶσι βράχους κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον δηλώσεως αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὸ γένος τῆς μορφῆς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς μακρᾶς ἐσθῆτος δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι πρόκειται περὶ ἄρρενος. Ὁ ἰχθύς καὶ οἱ βράχοι ὑποδηλοῦσι πιθανῶς ὅτι πρόκειται περὶ τῆς θαλασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. (Σημειωτέον ὅτι μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἰσταμένη μεταξὺ δύο ἰχθύων ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίδος τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου ἀριθ. 944, ἣτις περιγράφεται κατωτέρω, βλ. πίν. IB', εἰκ. 6). Ὁ ἀναδημοσιεύσας τὴν παράστασιν Leví παρατηρεῖ ἅπλῶς ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτικῆς σκηνῆς¹³⁰. Ὁ H. R. Hall¹³¹ θεωρεῖ τὴν εἰκονιζομένην μορφήν Δία - Ποσειδῶνα καὶ Βελχανόν.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπὶ YM III β σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου. (Πίν. IA', εἰκ. 2). Ὁ δημοσιεύων Μαρινᾶτος¹³² παρατηρεῖ ὅτι «καὶ αἱ δύο χεῖρες εἶναι ἀνυψωμένα εἰς τὴν συνήθη μινωϊκὴν χειρονομίαν τῆς προσευχῆς. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀναγνωρίζεται πιθανῶς κράνος». Εἶναι προφανῶς θεία μορφὴ φέρουσα ἀνατολικὸν χιτῶνα καταλείποντα τὸν δεξιὸν ὄμον ἀκάλυπτον. Ὁ Πλάτων¹³³ ἐρμηνεύει τὴν μορφήν ὡς ἱερέα φέροντα μάσκαν μετὰ κερατοειδῶν ἀποφύσεων. Ἐσχάτως ὁ Bielefeld¹³⁴ θεωρεῖ ἄνδρα (;) τὴν μορφήν ταύτην.

Παρατηρῶ ὅτι τὸ παρέχον τὴν ἐντύπωσιν κράνους ἢ μάσκας εἶναι ἡ ὀπίσω φερομένη κόμη. (Λίαν ἀνάλογος εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις ταύτης ἐπὶ τῶν συγχρόνων εἰδωλίων τοῦ χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου)¹³⁵.

¹²⁹) Prehist. Tombs of Knossos εἰκ. 107 σ. 99 - 100.

¹³⁰) Arkades εἰκ. 657 σ. 639.

¹³¹) Aegean Archaeology σ. 151 εἰκ. 52.

¹³²) Arch. Anzeiger 1934 σ. 247 εἰκ I καὶ σ. 250. Πβ. Zervos L'art de la Crète εἰκ. 778.

¹³³) Mélanges Picard σ. 842 - 3.

¹³⁴) Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald, Sprachwiss. Reihe, 4 - 5 IV 1954 - 5 σ. 390 σμμ. 57.

¹³⁵) Zervos L'art de la Crète 1956 εἰκ. 794. Πβ. ἀνάλογον ἀπόδοσις τῆς κόμης εἰς Brock Fortetsa πίν. 144 ἀρ. 339. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Müller-Karpe.

Λεπτομέρειαι δὲν δηλοῦνται. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πλαγίως φερομένη ταινιωτὴ ἐσθῆς, ἣτις ἀπαντᾷ ἤδη καὶ ἐπὶ μνημονευομένου καταπύρω ΜΜ II σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ. Ἀμφοτέρας τὰς μορφάς, τῆς Μιλάτου καὶ τοῦ Βαθειανοῦ Κάμπου, θεωρεῖ ὁ Matz (ξ. ἀ. σ. 26, σ. 37) λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς χειρονομίας ὡς ἀπεικονίζουσας ἐπιφαινομένας θεότητας «in deren Schutz der Tote steht». Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ἡ πιθανώτερα. Ἡ θεότης λόγῳ τοῦ κυρίως χθονίου χαρακτήρος αὐτῆς ἠδύνατο νὰ συνδέηται πρὸς τοὺς νεκρούς.

Ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς ἀδημοσιεύτου σαρκοφάγου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας ἀνακαλυφθεῖσης ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀπεικονίζονται μορφαι ὑψοῦσαι κύπελλα καὶ ἱερά σύμβολα καὶ μεταξὺ αὐτῶν μορφῆ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποφανθῇ τις ἂν πρόκειται περὶ θεᾶς ἐπιφαινομένης μεταξὺ τῶν πιστῶν αὐτῆς ἢ περὶ θνητοῦ ποιούντος λατρευτικὴν χειρονομίαν. Τὴν θεὰν δύναται νὰ παριστᾷ μικρὸν εἰδῶλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ σώματος τῆς λάρνακος. Γενικῶς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ΥΜ III σαρκοφάγων δὲν ξενίζει, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν θέματα ὡς διπλοὶ πελέκει, κέρατα, ταῦροι, γρῦπες ἐμφανίζονται συχνότατα ἐπ' αὐτῶν. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσεν ὁ Fr. Matz εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην σ. 26.

Ἐπὶ ΥΜ III σφραγιδολίθου ἐκ στεαίτιου ἀγνώστου προελεύσεως (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1294) νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευομένου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 3) ἀπεικονίζονται δύο μορφαι γυναικεῖαι ἔναντι ἀλλήλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀμελῶς δηλουμένων ἐν ἀποσπάσει ἀπὸ τοῦ σώματος, διὰ τῆς συνήθους τεχνοτροπίας τῶν χρόνων τούτων. Αἱ γυναῖκες φέρουσι μινωϊκὴν ἐσθῆτα στολιδωτήν. Σαφέστερον δηλοῦται ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφῆ, ἣς διακρίνονται καὶ αἱ παλάμαι μετὰ διεσταλμένων δακτύλων. Οἱ χαρακτηριστικοὶ μακροὶ λαιμοί, ἡγωνιώδης θέσις τῶν πήχεων καὶ ἡ ξηρότης καθιστῶσι πιθανὸν ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψει πραγματικὰ πῆλινα εἶδωλα τῆς θεᾶς.

Ὅμοια παράστασις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ συγχρόνου σφραγιδολίθου ἐκ Γουρνιῶν¹⁸⁸ (πίν. ΙΑ', εἰκ. 4), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζονται δύο μορφαι γυναικεῖαι. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἐτέρα αἶρει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἐνῶ τῆς ἄλλης δηλοῦται μόνον ἡ μία χεὶρ. Εἰς τὸ παρεχόμενον ἐν τῇ πρώτῃ δημοσιεύσει σχεδιάσμα ἀπεδόθη ἀνακριβῶς ἡ ἐτέρα τῶν μορφῶν ὡς φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀντικείμενόν τι ὁμοιάζον πρὸς πτηνόν. Κατὰ τὴν γενομένην νέαν ἐξέτασιν ἀπεδείχθη ὅτι πιθανώτερον αἱ μορφαι

¹⁸⁸) Gournia σ. 54 εἰκ. 28, 8a.

ἀμφότεραι φέρουσι κωνικὰς τιάρας ἄνωθεν διαδημάτων, ὡς πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων, καὶ οὕτω ἀποδίδονται εἰς τὸ δημοσιευόμενον νῦν ὑφ' ἡμῶν σχεδιάσμα. Αἱ μορφαὶ φέρουσι στολιδωτὰς ἐσθῆτας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω δείγματα τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων ἀποτελοῦσι σύνολον ὁμοιογενὲς δυνάμενον νὰ ἐξετασθῇ αὐτοτελῶς. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου προεβιάξαμεν καὶ ἡμεῖς τὴν μελέτην τῆς ομάδος ταύτης, ἥτις παρουσιάζει καὶ τὸ ὄντως μοναδικὸν φαινόμενον τῶν μεγάλης κλίμακος εἰδώλων. Ἐν τούτοις ὁ τύπος δὲν σπανίζει κατὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ΥΜ III φάσεως χρόνους, ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τῆς Βαπτι¹⁸⁷ θεωρούσης ὡς μόνον πιθανὸν πρῶτον δείγμα τὸν ἄλλως ὑποπτον δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης. Ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης προέκυψαν παραστάσεις τινὲς τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν παλαιότεραι τῶν χρόνων τούτων καὶ ἀναμφισβητήτως συνδεόμεναι πρὸς τὰ ὄψιμα δείγματα.

Ἡ τελετουργικὴ ἐπισημότης, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἀριθμητικὴ πυκνότης τῶν ὑστέρων δειγμάτων δὲν εἶναι στοιχεῖα ἱκανὰ ὅπως στηρίξωσι τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ΥΜ III θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι τι τελείως νέον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως. Ὡς οὐσιωδῶς συνεχῆς εἶναι ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς μέχρι τῶν ὑπομινωϊκῶν χρόνων καὶ ὡς παλαιότερα ἱερὰ ὑπόκεινται τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων, τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου, τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῶ καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος οὕτω καὶ ἡ ἐπιβιοῦσα λατρεία εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ αὐτὴ¹⁸⁸. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν καὶ πρότερον θεοτήτων μετὰ τῶν αὐτῶν συμβόλων. Ἐπεκράτησεν ἄπλῶς ὁ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰς πλαστικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τύπος τῆς ἱερατικῆς ἀκινήσιας ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ἐλευθέρως κινουμένου τύπου τῶν ΜΜ III - ΥΜ I χρόνων. Ὁ λόγος ἀυξήσεως τῆς κλίμακος καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ὀφείλεται οὐχὶ εἰς μεταβολὴν τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς τὴν δημιουργίαν ἱερῶν δημοσίων, καὶ οὐχὶ οἰκιακῶν ὡς πρότερον. Τοῦτο ἀπεδείχθη εἰς Γουρνιὰ καὶ Καρφί, ἔνθα ἀνεσκάφησαν ὀλόκληροι οἱ συνοικισμοί. Ἐκαστος ἐκ τούτων, ἥτοι αἱ ΥΜ III οἰκίαι τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομι-

¹⁸⁷) Divinità Femminili σ. 12. Πβ. αὐτ. σημ. 3.

¹⁸⁸) Βλ. ἄνωτ. σ. 199, σ. 203, σ. 205 - 6.

νωϊκὸν χωρίον τοῦ Καρφίου, εἶχε τὸ ἱερόν αὐτοῦ, ἔνθα συνεκεντροῦτο ἡ λατρεία¹³⁹.

Ἄφ' ἑτέρου τὸ κωδωνοειδὲς σχῆμα τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν ὑστέρων εἰδώλων καὶ ἡ γενικὴ σχηματικότης αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται κατάλοιπα «παλαιότητος παραδόσεως ἐκ πρωτογόνου ἐποχῆς», ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ Καρο¹⁴⁰, ἢ ὡς ἔνδειξις «θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ»¹⁴¹, ἢ ὡς στοιχεῖον προϋπαρχούσης λαϊκῆς θρησκείας ἐπιβληθείσης μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων, ὡς εἶπεν ὁ Evans διὰ τὸ ἱερόν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου¹⁴². Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ὅτι πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν ἀνακτόρων ὑφίστατο ἰδιαίτερα παράδοσις λαϊκῆς θρησκείας χρησιμοποιοῦσα εἰδῶλα χονδροειδοῦς τύπου, παραλλήλως πρὸς τὴν κομψὴν ἀνακτορικὴν τέχνην. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς MM III - YM I χρόνους ἔχομεν κομψὰ εἰδῶλια οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ καὶ ἐξ οἰκιῶν, ἐπίσης δὲ ἐξ ἱερῶν μὴ ἀνακτορικῶν, ἐκ Τυλίσου, Νίρου, Παλαικάστρου, Πισκοκεφάλου, Λιμενικῆς Πόλεως. Ἀντιθέτως κατὰ τοὺς YM III χρόνους εἰδῶλια τοῦ σχηματικοῦ καὶ δυσμόρφου τύπου χρησιμοποιοῦνται καὶ ἐν τῷ μυκηναϊκῷ μεγάρῳ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἐνιαῖος δέον νὰ θεωρηθῆ ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν κατὰ τοὺς πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1400 χρόνους, τῶν διαφερῶν ἀποδιδομένων κυρίως εἰς τὴν προσαρμογὴν πρὸς τὰς ἐκάστοτε τεχνολογικὰς ἀντιλήψεις.

Πολλοὶ τῶν μελετητῶν ἀντελήφθησαν τὴν οὐσιώδη αὐτότητα τῆς ὑστέρως θεᾶς πρὸς τὴν θεὰν τῶν χρόνων ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτω ὁ Nilsson¹⁴³ ταυτίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄφρων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὴν MM III θεὰν τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Ἄλλ' ἢ ἀναζητήσις τῶν παλαιότερων προδρομῶν τοῦ τύπου ἄγει ἡμᾶς ἔτι ὑψηλότερον. Ἀκολουθεῖ ἐξέτασις τῶν πρωίμων δειγμάτων κατὰ χρονολογικὴν τάξιν.

¹³⁹) Πβ. Nilsson MMR σ. 77 σημ. 1, σ. 80 ἐξ. Picard Rel. Préhel. σ. 70.

¹⁴⁰) Haas Bilderatlas zur Religionsgeschichte, Religion des ägäischen Kreises σ. VIII καὶ Archiv für Religionswiss. VII 1904 σ. 131.

¹⁴¹) Nilsson MMR σ. 309 - 10. Ὁ Persson RGPT σ. 100 ἀμφισβητῶν τὴν χρονολόγησιν πάντων τῶν μεγάλων εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τοὺς YM III χρόνους λέγει ὅτι τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τούτων ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος τῶν ΠΜ III ἀνθρωπομόρφων ρυτῶν ὡς τὰ τοῦ Μόχλου καὶ Μαλίω. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι κυλινδρικά, ὡς λέγει ὁ Persson, καὶ οὐδόπως δύνανται νὰ συναφθῶσιν πρὸς τὰ νεώτερα εἰδῶλα.

¹⁴²) BSA XI σ. 14.

¹⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 310 - 311.

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ἰσχυρῶς ὁ Evans περὶ τῆς θεᾶς ἐν ναΐσκῳ ἐκ τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ λέγει ὅτι ἡ στάσις αὕτη φαίνεται νὰ ἀνήκει εἰς πολὺ παλαιότεραν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ἀναφέρει δὲ τὴν εὐρεσιν τῶν ἀνοιχτῶν παλαμῶν ἐνὸς πληλίου εἰδωλίου τοῦ τύπου τοῦτου ἐντὸς τῶν νεολιθικῶν κτισμάτων [τῆς κεντρικῆς αὐλῆς]¹⁴⁴. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀμφίβολον καὶ λόγῳ τῆς ἑλλείψεως τοῦ ὑπολοίπου εἰδωλίου¹⁴⁵ καὶ λόγῳ τῆς γενικῆς ἀρρυθμίας τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων, περὶ τῆς ἀκριβοῦς στάσεως τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ ὄμεν βέβαιοι¹⁴⁶.

¹⁴⁴) PM II σ. 129. Πβ. αὐτ. εἰκ. 3 α α καὶ σ. 13.

¹⁴⁵) Διὰ τὸ ζήτημα τῶν νεολιθικῶν ἀνθρωπομόρφων εἰδωλίων πβ. καὶ ἕνα πόδα μετὰ βάσεως Furness BSA 48 1953 πίν. 30 α 23. Πβ σ. 133.

¹⁴⁶) Ἄμεσος σχέσις δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη μεταξὺ τῶν μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῶν ὑστέρων μινωικῶν χρόνων καὶ τῶν λεγομένων «Kroten-darstellungen», αἰτινες, ὡς ἐσχάτως ἀπεδείχθη, ἀπεικονίζουσι ἀνθρωπίνης μορφῆς λίαν ἐσχηματοποιημένας, μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ δισταλαμένων ποδῶν, ἐνίοτε ἐπιδεικνυούσας τὸ αἰδοῖον. Βλ. τὴν πρόσφατον συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τοῦ Quitta εἰς Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte Nr 2 Varia Praehistorica σ. 51 - 81. Αἱ μορφαὶ αὗται ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῆς καλουμένης Bandkeramik, ἐπίσης ἐπὶ σφραγίδων τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας ἐν Μεσοποταμίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων τὰ παλαιότατα ἀνήκουσιν εἰς τὴν τετάρτην χιλιετηρίδα (Σοῦσα I, Tepe - Giyan V, Obeid, Djemdet Nasr). Τινὰ τούτων διατηροῦσι σαφέστερον τὸν ἀνθρωπόμορφον χαρακτῆρα: Πβ. τὸ ἐκ Στάρτσεβο αὐτ. πίν. 6. Ἡ πιθανώτερα ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἄνευ ἀμφιβολίας ἀποτελοῦσιν ὁμοιογενὲς σύνολον, εἶναι ἡ συσχετιζοῦσα αὐτὰς πρὸς τὰς μαγικὰς ἰδέας τῆς ἀναπαρωγῆς, αὐτ. σ. 76. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραστάσεως τοιούτων μορφῶν ἐν στάσει συνουσίας ἐκ Μουσιάν τῆς Περασίας τῆς περιόδου Djemdet Nasr, αὐτ. σ. 55 εἰκ. 16, 3, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αἱ μορφαὶ διακρίνονται εἰς ἀνδρικός (ἰθυφαλλικός) καὶ γυναικείας. Αἱ δευτέραι νοοῦνται πιθανῶς τίκτουςαι καὶ αἱ χεῖρες διστέλλονται κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰ σκέλη διὰ λόγους συμμετρίας (αὕτη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Quitta αὐτ. σ. 69) ἢ πιθανώτερον λόγῳ τῆς λίαν διαδομένης καὶ ἐπὶ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας βσιζομένης πίστεως ὅτι κατὰ τὸν τοκετὸν τὰ πάντα δέον νὰ εἶναι ἀνοικτά, ἐπομένως καὶ αἱ χεῖρες. Τὸ θέμα διεπραγματεύθη ἤδη ὁ Wolters AE 1892 σ. 226 - 7 σ. 229. (Ἀντιθέτως τὸ συνέχειν τὰς χεῖρας ἐμποδίζει τὸν τοκετόν, πβ. Ἀντωνίνον Λιβεράλιν 29). Ἀνάλογοι εἶναι πλαστικαὶ μορφαὶ ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Tordos καὶ Vinca, εἰδωλα ἐκ Mähren καὶ Butmir καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων Vinca: βλ. K. Grundmann εἰς Jahrbuch 68, 1953 σ. 29 ἐξ. Συγκριτικὸν πῖνακα ὁμοίων μορφῶν ὡς «Fruchtbarkeitsgöttinnen» ἐδημοσίευσεν ὁ Schachermeyr Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 90 εἰκ. 16. Μορφαὶ ἀνήκουσαι εἰς τὸν τύπον τοῦτον ἀπαντῶσι καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ, ἤτοι ἐπὶ νεολιθικοῦ ὄστράκου εὐρεθέντος μεταξὺ Λαρίσης, καὶ Τυρνάβου Grundmann ἔ. ἀ. σ. 33' ἐπὶ ἀδημοσιεύτου, καθ'

Ἡ παλαιότερα βεβαία παράστασις θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντιᾶ ἐπὶ σφραγιδολίθου προερχομένου ἐκ τοῦ ἑσχάτως ἀνακαλυφθέν-

ἔσον γνωρίζω, ἀκαταγράφου ἀναγλύφου τεμαχίου πίθου τοῦ Ἔθν. Μουσείου πιθανῶς ἐκ Θεσσαλίας, τῆς Π νεολιθικῆς περιόδου· ἐπὶ ὄστρακου ἐκ Τσαγγιλίου Delvoye εἰς BCH LXX 1946 σ. 125 ἐπὶ εἰδωλίου ἐκ Δελεφῶν Nilsson MMR σ. 305 εἰκ. 149· ἐπὶ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς Excav. at Phylakopi JHS Suppl. 4, 1904 πίν. XIII, 19 καὶ Zervos L' art des Cyclades σ. 143 εἰκ. 173· ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμνημένου YM I πρότυπα αὐτ. εἰκ. 272. Ἐν Κρήτῃ οὗ τύπος ἀπαντᾷ ἐπὶ τριπλευροῦ σφραγίδος ἐκ Καστελλίου Πεδιάδος βλ. Evans Palace of Minos I σελ. 124 εἰκ. 93 Adl, καὶ Matz Frühkret. Siegel πίν. XIX 7· ἐπὶ MM II ἀμφορίσκου ἐκ τοῦ ἀνακτοῦ Φαιστοῦ Festos πίν. XXVIII, Ann. 1939 - 40 σ. 25 εἰκ. 32· ἐπὶ τοῦ ἐνεπιγράφου χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μ. Σπήλιου BSA XXVIII 1926 - 7 σ. 284 εἰκ. 37. Ὁ τύπος ἀπαντιᾶ καὶ ἐπὶ ΠΜ I - II πυξίδος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Λεβήνος, τοῦ ἀνασκαφέντος τελευταίως (1958) ὑπ' ἐμοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν πιθανότατα κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ χαρακταὶ μορφαὶ ἐπὶ MM I πρόχου ἐκ Μαλίων Demargne Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἔξ. πίν. III, πβ. καὶ Mallia, Necropoles I πίν. XXXVII, XIX (τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Πλάτωνα). Τούτων μία διαστέλλει τοὺς πόδας καὶ ἑτέρα τὰς χεῖρας. Τὴν ἱερότητα τῆς παραστάσεως ἀρνείται ὁ Nilsson MMR σ. 401 - 2 σημ. 29, ἀλλὰ πβ. Picard Rel. Prehell. σ. 111. Εἰς συγγενεῖς τύπους ἀνήκουσιν: μορφὴ ἐπὶ πλακιδίου φαγεντιανῆς PM I εἰκ. 228 Z, ἰθυφαλλικὸν εἰδῶλιον μετὰ διεσταλμένων σκελῶν ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 69, μορφαὶ τινὲς τῶν σφραγισμάτων ἐκ Ζάχρου JHS 1902 πίν. VII 44 - 46, ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐπὶ MM I προχοῦδιων ἐκ Κουμάσας Vaulted Tombs πίν. II 4116, καὶ πιθανῶς γραπτῇ δι' ἐρυθροῦ μορφῇ ἐπὶ καμαραϊκοῦ ἀμφορίσκου ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1956 σ. 254 εἰκ. 33, χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος αὐτ. σ. 256 ὡς «πολεμιστῆς». Κρητικὰ δείγματα τοῦ τύπου, ὡς τὰ μνημονευθέντα ἐκ Καστελλίου καὶ Μαλίων, ἔχουσιν ἤδη παραλληλισθῆ πρὸς τὰς «Krötendarstellungen» ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ Κεντρ. Εὐρώπης Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 7 σ. 56, Delvoye ἔ. ἀ. Τὸ ἐκ Καστελλίου εἶναι λίαν ὅμοιον πρὸς μορφὴν ἀπαντιῶσαν ἐπὶ πρωτοαιγυπτιακῆς σφραγίδος PM IV σ. 501 εἰκ. 445 καὶ ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Τερε - Giyan Schachermeyr ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 3. Περιέργως ὁ Schachermeyr ἔ. ἀ. σ. 216 χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς Genreszene. Ἡ μορφὴ τοῦ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς εἶναι λίαν ἀνάλογος πρὸς μορφὴν ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Βοημίας Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 17, 5. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Grundmann Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ὅτι μόνον τὸ γραπτὸν νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ Λαρίσης - Τυρνάβου συνδέει τὸ Αἰγαῖον πρὸς τὰς ἀνάλογους παραστάσεις τῆς ζωῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὑπὸ Valentine Müller Journal of Near Eastern Studies III 2 April 1944 σ. 88 ἐξετάζονται συγγενεῖς παραστάσεις ἐκ δυτικῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου: παρατηρεῖται ὅτι ὁ τύπος φαίνεται παρουσιαζόμενος ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων, ἀνάγεται δὲ εἰς τελετὰς συνδεομένας πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ζωϊκὴν γονιμότητα. Ἡ χειρονομία οὕσα κατ' ἀρχὰς «instinctive gesture of excitement» ἀπέβη ἐν τέλει θρησκευτικῇ. Πιθανῶς ἡ σημασία αὐτῆς ἐποίκιλλε ἀνάλογως τοῦ ἄν ἑ-

τος ἐργαστηρίου σφραγιδολίθων τῶν Μαλίων, ὅπερ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Dessenpe¹⁴⁷. Οἱ σφραγιδολίθοι ἀνεκαλύφθησαν μετὰ ΜΜ Ι β ἀγγείων. Ἐπὶ τοῦ λίθου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 5) ἀπεικονίζεται μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, τῆς ὁποίας τὸ κατώτερον τμήμα ἐμφανίζει τὴν τριγωνικὴν διαμόρφωσιν τῶν εἰδωλίων τύπου Nagada καὶ φέρει δύο καθέτους ραβδώσεις. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ μορφὴ νοεῖται γυνὴ ἢ ἐνδεδυμένη. Παρ' αὐτὴν εἰκονίζεται ἀκαθόριστον ἀντικείμενον, ἴσως πτηνόν, καὶ πέριξ κλάδος.

Ἐπὶ μολυβδίνου σφραγιστικοῦ δακτυλίου εὗρεθέντος ἐντὸς τα-

πρόκειτο περὶ παραστάσεως θνητῶν ἢ θεῶν. Μεταξὺ τῶν σχετικῶν δειγμάτων αὐτ. σημ. 12 συγκρατεῖ τὴν μορφὴν ἐπὶ ἀγγείου τῶν Μαλίων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὴν ἐπιδεικνύουσαν τὸ αἰδοῖον Βαυβώ. Ὁ μελετήσας γενικῶς τὴν στάσιν Bielefeld Wissenschaftl. Zeitschrift der Univ. Grefswald IV 1954 - 5 σ. 392 - 3 καὶ σημ. 1 παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ βορείᾳ Βαλκανικῇ αἱ μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν νεολιθικὴν περίοδον, ἀλλὰ σπανίζουσι κατὰ τὴν χαλκὴν· περὶ τὸ τέλος ταύτης ἐμφανίζονται καὶ ἐν τῇ βορείᾳ Εὐρώπῃ. Αὐταὶ ἀπαντῶσι κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, Παλαιστίνῃ καὶ λοιπῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ, Ἀφρικῇ, Αἰγαίῳ, Ἑλλάδι, Ἰταλίᾳ, Καυκάσῳ. Πρόκειται συνήθως περὶ γυναικείων μορφῶν (εἰδῶλια ἀρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσιν ἐν Σκανδιναυίᾳ, Κιέβῳ, Καυκάσῳ, πβ. Hoernes - Menghin Urgeschichte der Bild. Kunst in Europa 1925 σ. 53) καὶ τοῦτο συνηγορεῖ ὅπερ τῆς συμβολῆς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου. Ἀλλὰ τὴν ἐκείθεν διάδοσιν ὁμοῦ μετὰ τῆς καλλιτεχνίας τῆς γῆς ἀμφισβητεῖ ὁ μελετητής. Κατὰ τὸν Quitta ἑ. ἀ. σ. 58 σ. 63 - 4 σ. 66 σ. 76 ἢ κατὰ τοὺς νεολιθικούς χρόνους παρουσία εἰδωλίων καὶ ἀνθρωπομόρφου διακοσμήσεως τῶν ἀγγείων ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ ἐξηγεῖται μόνον ἐξ ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τοῦ προσωασιατικοῦ χώρου, ἐνθα ταῦτα ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῆς Δ' χιλιετηρίδος. Ὁρισμένα εὐρήματα ἐκ Σέσκλου ὑποδεικνύουσι τὴν ὁδόν, δι' ἧς τὰ θέματα, μετ' ἄλλων ἐπιδράσεων, διήρχοντο πρὸς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην. Αἱ ἀναλογίαι μεταξὺ κρητικῶν δειγμάτων καὶ τῶν Krötendarstellungen τῆς Bandkeramik ὀφείλονται εἰς κοινὴν καταγωγὴν ἐκ παλαιότερων προσωασιατικῶν προτύπων. Ὁ Grundmann τέλος Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ἀμφιρρέπει μεταξὺ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ τύπος ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτος ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς Πρόσω Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου (ἐκ τοῦ Kā δηλοῦμένον ἡδὴ ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ δι' ὑψωμένων χειρῶν). Οἱ δύο τελευταῖοι μελετηταὶ φαίνονται θεωροῦντες ἐνιαῖον τὸν τύπον τῶν μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν μέχρι καὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν χρόνων. Ἄλλ' ὁ ἄσμενος χαρακτὴρ τῶν «Krötendarstellungen» καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐταὶ ἀνήκουσιν εἰς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, ἀπομακρύνει αὐτὰς ἀπὸ τῆς μινωϊκῆς θεσῆς. Ἄλλως δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὐταὶ ἀπεικονίζουσι θεάς. Ἡ μαγικὴ καὶ σχετικὴ πρὸς τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος σημασία αὐτῶν δὲν ἐπιβάλλει τοῦτο. Ἐξ αὐτῶν αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ δύνανται βασιμώτερον νὰ θεωρηθῶσιν ἐπίτοκοι ἢ τίκτουςαι γυναῖκες.

¹⁴⁷) BCH 81, 1957 σ. 696 εἰκ. 14.

φικοῦ πίθου εἰς Σφουγγαράν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 6) εἰκονίζεται μορφὴ ὀρθία φέρουσα τὸ τυπικὸν ἔνδυμα μετὰ «στολίδων» καὶ ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Πέριξ δηλοῦνται μικρὰ δισκία παριστῶντα πιθανῶς ἀστέρας¹⁴⁸. Ἡ δημοσιεύουσα Hall χαρακτηρίζει τὴν παράστασιν ἀπλῶς ὡς γυναικείαν μορφήν. Ἡ Hall προτείνει χρονολογίαν MM III - YM I βασιζομένη ἐπὶ τοῦ ταφικοῦ πίθου, ὅστις ὡς τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα τῆς νεκροπόλεως ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ταύτην, προσθέτει δὲ ὅτι ἡ συμβατικότης τῶν εὐρεθεισῶν σφραγίδων ἄγει μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπομένην YM II - III περίοδον. Ἄλλ' ἀντιθέτως ἡ συμβατικὴ τεχνουργία τῆς παραστάσεως εἶναι σαφῶς MM I - II χρόνων καὶ εἰς τούτους ἀνήκει ὁ δακτύλιος, φθάσας πιθανῶς διὰ κληρονομίας ὡς κειμήλιον μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 7) ἐκ τοῦ πλουσίου συνόλου σφραγισμάτων τοῦ εὐρεθέντος ὁμοῦ μετὰ MM II ἀγγείων κατὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ ὑπὸ τοῦ Doro Leví. Ἡ μορφὴ δὲν σώζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένη, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν λοξῶν ταινιῶν τῶν ὀρωμένων ἐπὶ τοῦ στήθους, τὸν γνωστὸν πλαγίως φερόμενον ἀνατολικὸν χιτῶνα¹⁴⁹.

Σύγχρονοι καὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰ δείγματα ταῦτα εἶναι καὶ ὠρισμένοι παραστάσεις ἐπὶ καμαραϊκῶν ὀστράκων. Οὕτω ὀστρακὸν ἐκ Καμαρῶν¹⁵⁰ παριστᾷ γυναῖκα ὑψοῦσαν τὴν χεῖρα. Ἡ ἑτέρα ἔλλειπει. Ἀνάλογος ἐπίσης μορφὴ ὑψοῦσα τὴν χεῖρα (ἡ ἑτέρα ἔλλειπει), εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ καμαραϊκοῦ ὀστράκου ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵¹. Ἐπὶ ὀστράκου ὁμοίως ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵² εἰκονίζεται μορφὴ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, ὧν ἔλλειπει ἡ ἑτέρα, φέρουσα περίζωμα ἢ ἔσθητα καὶ προεξοχὴν παρὰ τὴν ὀσφὺν ὁμοιάζουσαν πρὸς λαβὴν ξίφους. Αἱ μορφαὶ αὗται μὴ σώζουσαι ἀμφότερας τὰς χεῖρας δὲν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Τὸ πληρέστερον δεῖγμα τῆς σειρᾶς ταύτης προερχόμενον ἐπίσης ἐκ Φυλακωπῆς (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 8), σώζει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας

¹⁴⁸) Hall Sphoungaras σ. 69 εἰκ. 44. Τὸ δεῖγμα τοῦτο ὡς ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν YM εἰδώλων παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος AE 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

¹⁴⁹) Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης σύμβολα (ἄνθη) θεᾶς εἰκονίζεται ἐπὶ MM II τραπέζης προσφορῶν ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1955 σ. 145 εἰκ. 7.

¹⁵⁰) Monum. Antichi VI πίν. IX 10 καὶ Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 146.

¹⁵¹) Excav. at Phylakopi πίν. XIII 17, Bossert ἔ. ἀ. εἰκ. 262, Zervos L' art des Cycl. εἰκ. 172.

¹⁵²) Excav. at Phyl. πίν. XIII, 18. Αὐτ. σ. 168 ὑποτίθεται ὅτι ἡ μορφὴ φέρει ξίφος. Τὸ λευκὸν χρῶμα ὑποδηλοῖ πάντως γυναῖκα Zervos ἔ. ἀ. 171.

καὶ τὴν ἐσθῆτα πληρουμένην διὰ τεμνομένων γραμμῶν¹⁵³. Λίαν σχηματικὴ εἶναι ἢ παράστασις μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ἐπὶ ἄλλου τεμαχίου ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμουμένου ΜΜ III - ΥΜ I μινωϊκὰ πρότυπα¹⁵⁴.

Μορφὴν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ἀλλὰ λίαν σχηματικῶς δίκην πτηνοῦ, ἀπεικονίζει καὶ μορφὴ ἐπὶ ἀργυροῦ διαδήματος ἐκ Σίφνου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 9), ἀναλόγου κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνικὴν πρὸς τὰ ΠΜ II - ΜΜ I διαδήματα ἐκ Μεσαράς καὶ πιθανῶς συγχρόνου πρὸς ταῦτα. Ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως ἐπιβεβαιοῦται ἐν προκειμένῳ ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου¹⁵⁵. Τὸ δεῖγμα τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ χεῖρες σχηματοποιούμεναι τείνουσι νὰ ὁμοιάσῃ πρὸς πτέρυγας καὶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην περὶ προελεύσεως τῶν πτερυγῶν μνηναϊκῶν εἰδώλων ἐκ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Πρόδρομον τούτων ἐθεώρησε τὸ δεῖγμα ἡδη ὁ δημοσιεύσας Τσουντας.

Ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπεικονίζεται καὶ ἡ παραβληθεῖσα πρὸς τὸ ἑλληνικὸν Γοργόνειον εἰδεχθῆς μορφὴ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ Μόχλου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 10). Ἐπὶ τοῦ Seager αὕτη χρονολογεῖται εἰς τοὺς ΜΜ III χρόνους, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Evans τάσσεται ὀρθότερον εἰς τὴν ΜΜ II περίοδον λόγῳ τοῦ πρωῖμου σχήματος τοῦ λίθου, περιγραφομένη ὡς «δαίμων μετὰ κεράτων καὶ ὑψωμένων χειρῶν»¹⁵⁶. Τὴν στάσιν τῆς δαιμονικῆς μορφῆς τοῦ Μόχλου συνῆψε πρὸς τὴν συνήθη χειρονομίαν τῶν ΥΜ εἰδώλων ὁ Μαρινᾶτος, ἐρμηνεύσας προσέτι τὰς ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς προεξοχάς, (τὰς ὁποίας ὁ Evans ἐθεώρει κέρατα), πειστικώτερον ὡς ὄφεις. Ἡ κεντρικὴ ἀπόφυσις σχηματίζει σαφῶς κεφαλὴν ὄφeos. Ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ περαιτέρω καταδειχθεὶς σύνδεσμος τῆς ἑλληνικῆς Γοργοῦς πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν καθιστᾷ πιθανώτατον ὅτι ἢ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Μόχλου εἰκονιζομένη μορφὴ εἶναι ἢ μινωϊκὴ θεὰ ἐν τῇ συνήθει αὐτῆς στάσει¹⁵⁷.

¹⁵³) Excav. at Phyl. πίν. XIII 14.

¹⁵⁴) Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 272. Τοῦτο ἰθυφαλλικὸν ὄν, ἀνάγεται πιθανώτερον εἰς τὸν τύπον τῶν ἀσέμων μορφῶν, περὶ ὧν βλ. σημ. 146. Αἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καμπύλαι παριστώσι πιθανῶς ὄφεις. Πβ. κατ. σημ. 193.

¹⁵⁵) AE 1899 πίν. 10, 1 στ. 124 Zervos ἔ. ἀ. σ. 258.

¹⁵⁶) Seager Mochlos σ. 58 εἰκ. 27, PM I σ. 703 εἰκ. 526.

¹⁵⁷) AE 1927 - 8 σ. 20 καὶ σ. 35 Τὸ Γοργόνειον παραδίδεται ὡς ἰδέα καὶ ὡς τεχνικῶς ἀπρητισμένη μορφὴ εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῆς κρητομνηναϊκῆς ἐπιχῆς. Εἰ.αι εἰδεχθῆς προσωπεῖον ἀποσπασθὲν ἐκ μίας τῶν ὑποστάσεων τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς καὶ δὴ τῆς χθονίας. Ὁ Μαρινᾶτος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς σχέσεως τοῦ Γοργονείου πρὸς τοὺς ὄφεις (σ. 28) καὶ πρὸς τὴν κληρονόμον τῆς μινωϊκῆς θεᾶς Ἀθηνᾶν (σ. 31). Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ

Σύγχρονοι πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ΜΜ I - II δείγματα εἶναι καὶ ὠρι-
σμένοι πλαστικά παραστάσεις μορφῶν ὑψουσῶν τὰς χεῖρας ἐκ τῶν ἱε-
ρῶν κορυφῆς Πετσοφᾶ καὶ Γιούχτα¹⁵⁷ α. Ἐπιπλέον αὐταὶ παρέχουσι τὴν ἐν-
τύπωσιν, λόγῳ τοῦ ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων
ὁμοῦ εὐρεθέντων εἰδωλίων τῶν ποιούντων λατρευτικὰς χειρονομίας,
ὅτι ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς λάτρες. Ἄλλως ἡ χειρονομία αὕτη δὲν ἐμφα-
νίζεται εἰς αὐτὰ μετὰ τῆς ἐντάσεως ἐκείνης, ἥτις χαρακτηρίζει τὰς θείας
παραστάσεις. Ἐνεκα τούτου προετίμησα νὰ μὴ λάβω ταῦτα ὑπ' ὄψιν
ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῶν ΜΜ I β κωδωνοσχί-
μων εἰδωλίων, τῶν ὁποίων αἱ κερατοειδεῖς προεξοχαὶ ἠρμηνεύοντο ἄλ-
λοτε ὡς χεῖρες. Ἡ ἀποψὶς αὕτη ἠμφισβητήθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ Ν.
Πλάτωνος λίαν πειστικῶς¹⁵⁸.

πλὴν τοῦ ἐπιθέτου Γοργῶπις Ἀθήνη εἶναι καὶ χωρίον τοῦ μυθολόγου Παλαι-
φάτου 31 (παρὰ Pauly - Wissowa R. E VII 2 στήλη 1641): «Κλοῦσι
δὲ Κερναῖοι τὴν Ἀθηναίαν Ὀργῶ». Ὁ Μαρινᾶτος ΑΕ 1927 - 8 σ. 17
προσάγει καὶ ἄλλας μινωϊκὰς παραστάσεις τοῦ Γοργονεῖου, ὡς τὴν εἰς ΡΜ I
277 εἰκ. 207 c. Τὰς ἀπόψεις ταύτας ἐπεκύρωσεν ἡ ἐμφάνισις νέων σφραγίστων
δειγμάτων τοῦ τύπου ἐπὶ σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικά Χρο-
νικά Γ' 1949 σ. 64 ἐξ. πίν. Α' 1, 2 ἀριθ. 3337 καὶ 3328, καὶ σ. 83 ἐξ. ἔνθα
ἡ δημοσιεύουσα Ξενάκη τάσσεται ὑπὲρ τῆς συνδέσεως πρὸς τὰ ἑλληνικά
Γοργόνεια. Τελευταίως (Les cachets minoens de la collection Giamalakis σ.
80 ἐξ. καὶ σ. 81 σημ. 2) ἡ Ξενάκη - Σακελλαρίου ἀρνεῖται τὴν ἄμε-
σον σχέσιν τοῦ μινωϊκοῦ γοργονεῖου πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Διὰ τὸ Γοργό-
νειον τοῦ Μόχλου λέγει ὅτι αἱ προεξοχαὶ τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ὄψεις καὶ ὅτι
αἱ χεῖρες πιθανῶς δὲν ἀνήκουσι εἰς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν
εἶναι δυνατόν. Τὰ Γοργόνεια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη δημοσιεύονται αὐτ. πίν.
IV 109, 112. Πβ. καὶ H. Biesantz Die minoischen Bildnisgemmen,
Marburger Winckelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ Ὄτιος σημ. 26 ἀρνεῖται
τὴν ἀποψὶν τῆς Ξενάκη. Εἰς σημ. 4α ἐκφράζει ἀμφιβολίαν διὰ τὸν χαρακτη-
ρισμὸν ὡς Γοργονεῖον. Τὴν σχέσιν Μεδοῦσης - προελληνικῆς θεᾶς ὑπεστήριξε
καὶ ὁ Fortingham AJA 1911 σ. 349 ἐξ. Ἐπίσης δὲ ὁ Charouthier
Les dioscures au service d' une déesse σ. 195 καὶ Mel. Glotz I σ.
199 ἐξ. ἐδέχθη τὴν μινωϊκὴν καταγωγὴν τοῦ προσώπου. Κατὰ τὸν Levi
Parola del Passato 49 1956 σ. 305 τὸ Γοργόνειον προήλθεν ἐκ τῆς σχέσεως
τῆς θεᾶς πρὸς τὰ τέρατα ὡς ποτνίας θηρῶν. Ὁ Bielefeld ἔ. ἄ. σ. 387
σημ. 48 παραλληλίζει παραστάσιν Μεδοῦσης μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἐτρου-
σκικοῦ ἀγγείου πρὸς τὴν ἀρχαίαν αἰγαιακὴν μητρικὴν θεάν. Ὁ Μυλωνᾶς
τελευταίως «Ὁ πρωτοαἰτιακὸς ἀμφορεύς τῆς Ἐλευσίνος» σ. 81 ἐξ. σ. 92, δὲν
φαίνεται νὰ δέχεται τὴν μινωϊκὴν προέλευσιν τοῦ Γοργονεῖου. Βλ. καὶ T. P.
Hawe The Origin and Function of the Gorgon Head AJA LVIII 1954
σ. 209 - 221.

¹⁵⁷ α) Πβ. BSA IX 1902 - 3 πίν. XI 20.

¹⁵⁸) Ὁ Picard ἀρνούμενος τὴν περὶ κωδωνίσκων ἀποψὶν τοῦ Evans ὑ-
πεστήριξε ὅτι τὰ κωδωνίσκω ΜΜ I εἰδώλια εἶναι παραστάσεις ἀνθρωπίνης

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι αἱ θεαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν καὶ Πριονιά συνήφθησαν πρὸς τὰ ΜΜ III εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ Nilsson. Ὅτι ἀμφότερα τὰ ὄψασθαι πλήρη εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων παριστῶσι θεὰς εἶναι βέβαιοι λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς περιελίξεως τοῦ ἐνὸς ὑπὸ ὄψεων καὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἑτέρου διὰ θηρίου. Διὰ τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας¹⁸⁹ ἐξέφρασεν ὁ Evans τὴν ἄποψιν ὅτι δύναται νὰ εἶναι λάτρις¹⁹⁰, ἀλλ' ὁ Nilsson θεωρεῖ πιθανώτερον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς, προσθέτων ὅτι «between the snake-goddess and the other bell-shaped idols there is an indissoluble connexion»¹⁹¹. Ὁ Matz τελευταίως καίτοι θεωρῶν τὰ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδῶλα τῆς Κνωσοῦ ἀπλῶς ἀναθηματικά, παριστῶντα τὴν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Βασιλίσσης Ἱερείας ἐπιφαινομένην θεότητα¹⁹², οὐχ ἤτιον ὑπογραμμίζει τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὰ ὑστερομινωϊκὰ εἰδῶλα. Τὸ νεῦμα τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ὄψεις ΜΜ III θεᾶς τῆς Κνωσοῦ ταυτίζει πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν νεωτέρων εἰδώλων καὶ ἐπὶ τούτου κυρίως βασίζει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ εἶδωλον παριστᾷ ἐπιφαινομένην θεάν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅ,τι καὶ διὰ τὴν θεὰν ἐπὶ τῆς μήτρας τῆς Σητείας: ἡ χειρονομία ἡμῶν φαίνεται προϋποθέτουσα τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄκρων χειρῶν, αἵτινες πάντοτε ἐπὶ τῶν ΥΜ III εἰδώλων ἀπεικονίζονται τεταμένα καὶ μὴ φέρουσαι ἀντικείμενα. Εἶναι λοιπὸν ἡ χειρονομία τοῦ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδώλου τούτου διάφορος τῆς τῶν ὑστέρων εἰδώλων, ὡς ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐπίδειξιν τῶν συμβόλων. Ἐν τούτοις ὑφίστανται πράγματι ἱκαναὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν δειγμάτων καὶ τῶν ἐκ φαγεντιανῆς εἰδώλων τῆς Κνωσοῦ.

μορφῆς, αἱ δὲ ἀποφύσεις τούτων «στοιχειώδεις χεῖρες ὑψωμέναι πρὸς τὸν οὐρανόν» AE 1937 σ. 86, συνδέει δὲ αὐτὰ πρὸς τὰ πτερυγίσχημα αὐτ. σ. 91. Ἄντιθέτως ὁ Πλάτων Mél. Picard 1949 σ. 838 ἐρμηνεύει βάσει νέου εὐρημάτων ἐκ Πόρου, πειστικώτερον, τὰ κωδωνόσχημα ὡς μάσκας καὶ οὐχὶ πλήρη σώματα, τὰς δὲ ἀποφύσεις ὡς κέρατα καὶ οὐχὶ χεῖρας.

¹⁸⁹) PM I σ. 502 εἰκ. 360 α β. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἔλλειπει, ἀλλ' ὑπάρχει ὁ βραχίον Περὶ τῆς στάσεως αὐτῆς αὐτ. σ. 501 - 3. Συμπληρωμένη εἰκὼν τῆς θεᾶς αὐτ. σ. 504 εἰκ. 362.

¹⁹⁰) Αὐτ. σ. 503.

¹⁹¹) MMR σ. 311 ἐξ. Ἡ ὀρθότης τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ εἰδώλου τούτου πρὸς τὸ ζῶον ἐλέγχεται ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπ' αὐτῶν ὄπων προσηλώσεως καὶ ἐκ τῶν ἱκανοποιητικῶν ἀναλογιῶν τοῦ συνόλου.

¹⁹²) Göttererscheinung und Kultbild, 1958 σ. 32 - 5. Ἡ ἄποψις τοῦ Matz αὐτ. σ. 34 - 5 ὅτι ἡ Βασιλίσα παρουσιάζετο μετ' ὄψεων πρὸ τῶν πιστῶν εἶναι συγγενῆς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Thiersch Nilsson MMR σ. 312 σημ. 18 ὅτι τὰ εἰδῶλα ἐκ φαγεντιανῆς παριστῶσι γοήσασσας ὄψεις.

Ἐκτὸς τῆς κοινῆς παρουσίας τῶν ὄφρων ἐπὶ τούτων καὶ τῶν νεωτέρων ἐκ Πριναῖ, Γουρνιῶν, Γόρτυνος, αἱ περαιτέρω ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ΜΜ III εἰδώλων καὶ τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν δειγμάτων, εἶναι ἡ κωδωνοειδῆς ἐσθῆς, σχηματοποιουμένη ἐπὶ τῶν ὀψίμων δειγμάτων εἰς κύλινδρον, παραλειπομένων τῶν ταινιῶν, τὸ μεθ' ἱμάντων περικόρμιον (πβ. τὰ εἴδωλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου), τὰ περιδέραια καὶ ψέλια, ἡ τιάρα¹⁶³, οἱ δίσκοι οἱ διακοσμοῦντες τὴν περιφέρειαν τοῦ καλύμματος¹⁶⁴, (πβ. τὴν λεπτὴν στεφάνην τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου κοσμουμένην ἐπίσης δ' ἄσειρᾶς δίσκων)¹⁶⁵, ἐπίσης ἡ ἐπίστεψις τῆς κεφαλῆς δι' Ἱεροῦ ζώου¹⁶⁶ καὶ ἡ μακρὰ κόμη ἡ πίπτουσα ἐπὶ τῶν νώτων¹⁶⁷ ὡς ἐπὶ πλείστων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἐν ἀκόμῃ χαρακτηριστικὸν τούτων ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ φαγεντιανῆς, καίτοι δὲν τὸ ἀνεμένομεν εἰς τὴν ΜΜ III περίοδον τῆς κομψότητος, τὸ μέγα οὖς. Ὁ Evans¹⁶⁸ χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς «μὴ κανονικοῦ μεγέθους» ἀποδίδει δὲ τὴν ἐντύπωσιν ταύτην εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸ πλόκαμον τοῦ ὄφρους. Ἐν τούτοις τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὄτους εἶναι σαφέστατα.

Ἡ μόνη διαφορὰ, παρατηρηθεῖσα ἤδη ὑπὸ τοῦ Evans¹⁶⁹, μεταξὺ τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων τῆς θεᾶς κατὰ τὴν ἀμφίεσιν εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν τελευταίων δειγμάτων κάλυψις τοῦ στήθους διὰ χιτῶνος. Τοῦτο εἶναι, νομίζω, νέον στοιχεῖον, ὅπερ ἴσως ὀφείλεται εἰς βορείαν, ἀχαικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ μινωϊκοῦ ἐνδύματος. Ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναλογία τῆς ἀμφίεσεως τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων ἐξηγεῖται, ὡς νομίζω, ὅχι τόσον ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐκάστοτε ἐπικρατούντων συρμῶν, ὅσον ἐκ τῆς ἐμμονῆς τῶν τεχνιτῶν τῆς ὑστερας περιόδου εἰς τὸν τύπον τὸν διαμορφωθέντα κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἡ ἀβεβαιότης, ἣτις ἐπικρατεῖ περὶ τῆς γνησιότητος τῆς χρυσελεφαντίνης θεᾶς τοῦ μουσείου τοῦ Toronto, τῆς καλουμένης «κυρίας τῶν ἀθλητικῶν ἀγῶνων»¹⁷⁰ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν αὐτὴν με-

¹⁶³) ΡΜ I εἰκ. 359.

¹⁶⁴) Οὗτοι ὑπὸ τοῦ Evans αὐτ. εἰκ. 362 σ. 504 θεωροῦνται ὡς συμβατικὴ δῆλωσις στεφάνου ῥόδων.

¹⁶⁵) Ὅμοιον κάλυμμα φέρει καὶ ἡ θεὰ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος ΡΜ IV εἰκ. 329.

¹⁶⁶) ΡΜ I σ. 504 καὶ προμετωπίς.

¹⁶⁷) Αὐτ. εἰκ. 361.

¹⁶⁸) Αὐτ. σ. 500.

¹⁶⁹) Αὐτ. σ. 503.

¹⁷⁰) ΡΜ IV σ. 28 ἐξ. εἰκ. 14 εἰκ. 15.

ταξὺ τῶν MM III - YM I δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ Evans¹⁷¹ καίτοι δεχόμενος σχέσιν τῆς μορφῆς ταύτης πρὸς τὰ ταυροκαθάψια (λόγω τῆς ἀνδρικήας ἀμφιέσεως), ἀρνείται ὅτι ἡ στάσις ἔχει τι κοινὸν πρὸς τὴν στάσιν τῶν ἀκροβατῶν καὶ υποστηρίζει ὅτι εἶναι ἡ παραδεδομένη στάσις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν στάσιν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν, τὰ ὅποια ὡς εἶπομεν, ἐθεώρει YM I. Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, λέγει, παρουσιάζετο ἡ θεὰ εἰς τοὺς ἀκροβάτας καὶ ἐβοήθει αὐτούς. Ἡ στάσις τοῦ εἰδωλίου τούτου μὲ τοὺς ὀριζοντίους βραχίονας, τοὺς ἐλευφῶς ἐμπρὸς κλίνοντας πήχεις καὶ τὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν θεατὴν παλάμας, ἐνθυμίζει βεβαίως τὴν χειρονομίαν τῶν YM III εἰδώλων. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης ὑποψίας πλαστότητος, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ὅτι οὐδὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Τὸ ἀνδρικὸν περιζῶμα ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τῆς ἀγωνιστικῆς καὶ οὐχὶ ἱερατικῆς στάσεως. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἀγωνιστοῦ θνητοῦ καὶ οὐχὶ θεᾶς. Ἔχομεν ἄλλως καὶ ἑτέρας ἐλεφαντίνας μορφὰς ταυροκαθαπτῶν¹⁷².

¹⁷¹) Αὐτ. σ. 39 - 40.

¹⁷²) Πβ. PM III εἰκ. 144 σ. 217 εἰκ. 148. Εἰς ἀνάλογον στάσιν εἰκονίζεται καὶ ὁ κατὰ τὸν Evans «νεαρὸς θεὸς» χρυσελεφάντινος ὁμοίως καὶ ὀβεβαίως γνησιότητος PM III εἰκ. 309, 314, 318. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ὑποπτος παραστάσις «νεοῦ θεοῦ» ἐν τῇ αὐτῇ στάσει PM IV εἰκ. 394. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἐνῶ δειγμάτων τῆς καθαρῆς χειρονομίας σπανίζουσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ἀντιθέτως συχναὶ αἱ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ἱερὰ σύμβολα. Πλαστικά δειγμάτων τοῦ τύπου τούτου σύγχρονα τῶν MM III - YM I χρόνων προέρχονται καὶ ἐκ Μυκηνῶν. Ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προερχόμενα ἐκ λαβῶν κατόπτρων ἐκ τῶν λαξευτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν (AE 1888 πίν. 8 ἀρ. 1, 3 σ. 162 - 3 ἢ ὑπ' ἀρ. 1 συμπληρωμένη εἰς Bossert *Alt-kreta* 1923 εἰκ. 225) ἀπεικονίζουν θηλείας ὑψούσας δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν σύμβολα. Μία τούτων μετὰ ψελίαν καὶ περιδεραίου ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ στήθους ὑποῖ κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Τσουνταν ἄνθος λατοῦ. (Ἡ ἑτέρα χεὶρ ἔλλειπει). Ἐτέρα μορφή ἀντιθετικῶς ἐπαναλαμβανομένη ἐπὶ ἐλεφαντίνου πλακιδίου ἀπεικονίζεται καθημένη ἐπὶ μινωϊκοῦ θρόνου, φέρουσα μινωϊκὴν στολιδατὴν ἐσθῆτα καὶ ὑψούσα διὰ τῶν χειρῶν κλάδον καὶ ἱερὸν κόμβον. Ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως εἶναι σαφής. Ἔτερον ἀνάγλυφον ἐκ Μυκηνῶν παριστᾷ θήλειαν μετὰ μινωϊκῆς ἐπίσης ἐσθῆτος καταλειπούσης γυμνὰ τὰ στήθη καθημένη ἐπὶ βράχων, ὡς ἡ ἐκ Ψύρρας ἀνάγλυφος θεὰ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ κεφαλὴ ἔλλειπει. Σώζονται οἱ βραχίονες διεσταλμένοι καὶ τμήμα τοῦ ἑτέρου τῶν πήχεων ὑψουμένου. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἕτερος πήχυς ὑψοῦτο ἀντιστοίχως. Αὐτ. εἰκ. 224. Πρὸς τὰ ἀνωτέρω συνάπτεται ἀνάγλυφος παρὰστάσις θηλείας ἐξ ἐλέφαντος ἐπὶ πώματος πυξίδος ἐκ Minet El Beida. Αὕτη, ἀσφαλῶς θεὰ, μετὰ αἰγάρων ὑποῖ διὰ τῶν χειρῶν στήχεις, φέρει δὲ μινωϊκὴν ἐσθῆτα καὶ ἔχει τὸ στήθος γυμνόν. Πιθανῶς τὸ ἔργον εἶναι ἀνατολικῆς παραγωγῆς, ἀλλ' ἄνευ ἀμφιβολίας συνδέεται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς

Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἰδιαίτερος σαφής εἶναι ἡ παράστασις σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ (Πίν. IB', εἰκ. 1). Αὕτη περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans¹⁷³ ὡς ἐξῆς: «ἄρρην λάτρις πρὸ πλουσίως ἐνδεδυμένης θεᾶς, ἥτις ὑψοῦ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας». Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα τὸ σφράγισμα προέρχεται πιθανῶς ἐκ χρυσοῦ δακτυλίου. Ἀνήκει εἰς τοὺς ΥΜ I χρόνους. Ἡ θεὰ φέρει ἐσθῆτα στολιδωτὴν καὶ ὑπεράνω αὐτῆς περίζωμα κοσμούμενον διὰ δικτυωτοῦ, ὡς τὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄψεων ἐκ Κνωσοῦ. Τὰ στήθη εἶναι γυμνά. Ὁ λάτρις ἴσταται ἀριστερὰ ὑψῶν τὴν ἐτέραν τῶν χειρῶν. Ἡ στάσις τῆς θεᾶς εἶναι ἐλευθέρη (ἢ δεξιὰ χεῖρ ἐκτείνεται περισσότερον), ἀλλ', ὡς εἴπομεν, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς διαφορὰν τῆς τεχνοτροπίας καὶ οὐχὶ τοῦ τύπου, δεδομένου ὅτι τὸ σφράγισμα ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ἐλευθέρου ρυθμοῦ τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῆς Φαιστοῦ (Πίν. IB' εἰκ. 2) εἰκονίζεται γυνὴ καθημένη καὶ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Πρὸ αὐτῆς ἐν λατρευτικῇ στάσει εἰκονίζεται κυνοκέφαλος καὶ γυνή. Ἡ παρουσία τῶν λάτρεων, ὁ ὀπισθεν τῆς θεᾶς κίων δηλῶν ἄνευ ἀμφιβολίας ἱερὸν¹⁷⁴ καὶ ἡ χειρονομία καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ περιφύμου χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τάφου τῶν Ἰσοπάτων¹⁷⁵. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς «ἱερὸς χορὸς ἐντὸς ἀγροῦ κρίνων». Μικρὰ (λόγῳ τῆς ἀποστάσεως) θεῖα μορφὴ κατέρχεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐνῶ γυναῖκες τείνουσι τὰς χεῖρας ἐμπρὸς καὶ ἄνω, ἐστραμμέναι πρὸς γυναικείαν μορφήν ἔχουσαν ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἄλλη γυνὴ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ δακτυλίου καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων ἴσταμένη κατὰ συμβατικὴν ἀπόδοσιν τῆς προοπτικῆς βλέπει πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας

ιδέας τοῦ Αἰγαίου. Schaeffer Ugaritica I 1939 προμετωπίς.

Συγγενής ἴσως εἶναι ὁ τύπος τῆς ἐκτεινούσης τὰς χεῖρας θεᾶς ἐπὶ χρυσοῦ ἀναγλύφου καρφίδος ἐκ τοῦ τρίτου καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μορφὴ φέρει ἐπίσης τὴν συνήθη μινωϊκὴν ἐσθῆτα Bossert ἔ. ἀ. εἰκ. 298. Ὑπὸ τοῦ V. Müller AM 43 1918 σ. 153 ἐξ. ἡρμηνεύθη ὡς ἀπομίμησις παραστάσεως τῆς μικρασιατικῆς Μεγάλης Μητρὸς γυμνουμένης. Ὁ Μαρινᾶτος AE 1927 - 8 σ. 37 ἐξ. συνῆψε τὴν παράστασιν πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν μετὰ «πλαισίου ὄψεων» (snake frame), ἐσχάτως δὲ παρέσχε νέαν ἑρμηνείαν, περὶ ἧς κατωτέρω. Συγγενής εἶναι ὁ τύπος τῆς θεᾶς ἐχούσης ἐκατέρωθεν δι' ὑψωμένων χειρῶν πτηνὰ χρυσοῦ ἐξαερίματος ἐξ Αἰγίνης, περὶ οὗ ἐσχάτως Higgins εἰς Inst. of Clas. Studies Bull. 4, 1957 σ. 29 καὶ BSA 1957 σ. 42 ἐξ. πίν. 9α.

¹⁷³) PM IV σ. 602 εἰκ. 596. Πβ. καὶ σ. 607.

¹⁷⁴) MMR σ. 257 εἰκ. 125. Ὁ Biesantz Kretisch · Myk. Siegelbilder σ. 67 - 8 ὑποστηρίζει τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ΥΜ III χρόνους.

¹⁷⁵) PM III σ. 68 εἰκ. 38.

ἔχουσα τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν ἐν λατρευτικῇ στάσει πρὸ τοῦ μετώπου. Ὁ Nilsson¹⁷⁶ θεωρεῖ θεὰς καὶ τὴν ἱσταμένην κατὰ τὸ κέντρον καὶ τὴν κατερχομένην ἄνωθεν, χορευτρίας δὲ πάσας τὰς ἄλλας. Ἡ ἄποψις ὅτι δύο θεαὶ μορφαὶ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανή, ἀφοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν δύο θεαὶ μορφαὶ ἀπεικονίζονται, ἡ καθημένη μετὰ τῶν μηκόνων καὶ ἡ κατερχομένη ἄνωθεν, ἣτις φέρει τὴν ἀσπίδα. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἱσταμένων μορφῶν θεὰ πιστεύω ὅτι εἶναι μᾶλλον ἢ κατ' ἐνώπιον ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, διότι, πλὴν τοῦ θείου χαρακτήρος τῆς στάσεως, πρὸς αὐτὴν εἶναι ἐστραμμένοι αἱ ἄλλαι γυναῖκες. Αὗται ποιοῦσι λατρευτικὰς χειρονομίας διακρινομένας τῆς θείας στάσεως. Ὅτι ἡ καθ' ἡμᾶς θεὰ δὲν ἱσταται κατὰ τὸ κέντρον δὲν ἔχει σημασίαν, διότι, ὡς γνωστόν, αἱ συνθέσεις μετὰ κεντρικοῦ ἄξονος δὲν εἶναι προσφιλεῖς εἰς τὴν μινωϊκὴν τέχνην. Πιθανῶς διὰ τῆς μορφῆς ταύτης δηλοῦται αὐτὴ ἡ προσεγγίσασα πλέον θεά. Τὴν χειρονομίαν αὐτῆς ὡς πιθανῶς ἀποδίδουσιν τὴν θεῖαν ἐπιφάνειαν παρετήρησεν ἤδη ὁ Matz, ὅστις ὁμῶς κατέληξεν εἰς ἐρμηνεῖαν αὐτῆς ὡς χορευούσης: Γυναῖκες χειρονομοῦσαι ἐν πιθητικῷ χορῷ ἐπιτυγχάνουσι τὴν ἐκ τοῦ ὕψους ἐμφάνισιν τῆς θεᾶς. Μία ἐκ τῶν γυναικῶν (ἡ κεντρικὴ) «wendet sich wie geblendet ab»¹⁷⁷. Ἀλλ' ὡς ἐλέχθη, αὕτη ποιεῖ γνωστὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν ἀπειθυνομένην πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τῆς ὑψούσης ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ὄψεως ἄνωθεν αὐτῆς. Ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀπόψεως ἡμῶν δύναται νὰ προσαχθῇ ἡ παράστασις ἀντιστοίχου κεντρικῆς μορφῆς, πιθανῶς θείας, ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῆς τέως Συλλογῆς Μητροτάκη, ὑψούσης τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν¹⁷⁸. Ἀλλ' ὁ δακτύλιος θεωρεῖται κίβδηλος ὑπὸ τοῦ Biesantz¹⁷⁹.

Ἐπὶ ΥΕ II δακτυλίου ἐκ θολωτοῦ τάφου τῆς Πύλου¹⁸⁰ ἀπεικονίζεται βραχῶδες ὄψωμα μετὰ ἱεροῦ, πρὸ τοῦ ὁποῦ ἱσταται μορφὴ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Ἀνὴρ ἱστάμενος χαμηλότερον ἀποτείνει πρὸς αὐτὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν. Πλησίον αἴγαγρος.

Ἐπὶ ΜΜ III - ΥΜ I σφραγίσματος ἐξ Ἀγίας Τριάδος¹⁸¹ εἰκονί-

¹⁷⁶) MMR σ. 279 - 80.

¹⁷⁷) Göttererscheinung und Kultbild σ. 8 ἐξ.

¹⁷⁸) MMR σ. 267 εἰκ. 131. Πίνακα δειγμάτων τῆς λατρευτικῆς ὑψώσεως τῆς χειρὸς (χαλκῶν εἰδωλίων) παρέχει ὁ Biesantz ἔ. ἀ. σ. 169 ἐξ.

¹⁷⁹) Αὐτ. σ. 119 - 20.

¹⁸⁰) AJA 58 1954 σ. 31 ἐξ πίν. 9, 13. Κατὰ τὸν Matz Göttererscheinung und Kultbild σ. 12 - 3 ἡ ὑψοῦσα μορφὴ εἶναι θεότης ἐπιφανομένη μετέωρος. Αὕτη δὲν φέρει ἐσθῆτα καὶ ἔνεκα τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι περὶ τοῦ γένους αὐτῆς.

¹⁸¹) D. Levi Le Cretule di H. Tr., Annuario VIII - IX σ. 139, εἰκ.

ζεται δένδρον μεταξύ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ γυναικὸς χορευούσης. Ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας δύναται νὰ εἶναι ἡ θεὰ τοῦ δένδρου.

Θεῖται μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ τῶν συγχρόνων σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου. Ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. IB', εἰκ. 3) εἰκονίζεται μορφή μετὰ κεφαλῆς ἐλάφου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵². Ἐπὶ ἐτέρου (Πίν. IB', εἰκ. 4) ἀπαντᾷ γυναικεία ἀετοκέφαλος μορφή μετὰ γυμνοῦ στήθους, περιδεραίου καὶ πλατείας κωδωνοειδοῦς ἐσθῆτος ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵³. Ὁ Evans¹⁵⁴ ἀρνεῖται τὴν λατρευτικὴν σημασίαν τῶν τύπων τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἐκτὸς ὁρισμένων. Θεωρεῖ αὐτοὺς ἀπλῶς τερατώδη δημιουργήματα τῆς φαντασίας, προελθόντα ἐκ τοῦ ἐξελικτικοῦ πλουτισμοῦ τῶν θεμάτων ἀναλόγως τῆς διαθέσεως τοῦ τεχνίτου. Ἄλλ' ἡ παρουσία τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαία, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σαφῶς λατρευτικὰ θέματα ἀπαντῶσιν ἐπ' αὐτῶν, ὡς αἱ κεφαλαὶ τῶν ταύρων¹⁵⁵. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἀετοκέφαλος ἢ ἐλαφοκέφαλος θεὰ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἀποτελοῦσιν ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς μινωϊκῆς θεᾶς ὡς «ποτινίας θηρῶν».

Μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσα ἐσθῆτα καὶ ἴσταμένη πλησίον κλάδου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σφραγίσματος νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευμένου ἐκ τετραραγμένων στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ, ἀριθ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 669. (Πίν. IB', εἰκ. 5).

Πιθανῶς τῆς αὐτῆς περιόδου (YM I) εἶναι ἡ ἐπιμελοῦς λαξεύσεως σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀριθ. 944 ἀγνώστου προελεύσεως (Πίν. IB', εἰκ. 6). Ἐπ' αὐτῆς ἀπεικονίζεται μορφή μετ' ἐσθῆτος σιολιδωτῆς ὑψοῦσα τὸς χεῖρας. Ἡ μορφή ἴσεται μεταξύ δύο ἰχθύων καὶ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σειρὰν μικρῶν κύκλων, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦνται πιθανώτατα ἀλύμμα μετὰ δισκίων οἷα τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Οἱ ἰχθύες ἀποτελοῦσι πιθανῶς ἐνδειξιν θαλασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. Ἀνάλογος παράστασις τῆς θεᾶς συνοδευομένης ὑπὸ ἰχθύος ἐπὶ YM III σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω (Πίν. IA', εἰκ. 1).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου ἐκ Μυκηνῶν (Πίν. IB', εἰκ. 7) παριστῶντος κατὰ τὸν

153, Matz ἔ. ἀ. σ. 9.

¹⁵²) Hogarth The Zakro Sealings JHS XXII 1902 πίν. IX 92 καὶ σ. 86 εἰκ. 26, PM I σ. 702 εἰκ. 525 e.

¹⁵³) Hogarth ἔ. ἀ. πίν. VI 23, PM I σ. 707 εἰκ. 531 e.

¹⁵⁴) Αὐτ. σ. 707.

¹⁵⁵) Αὐτ. εἰκ. 525 b, c, d.

Evans¹⁸⁸ θήλειαν θεότητα μεταξύ λέοντων. (Ἄκριβέστερον πρόκειται περὶ λέοντος καὶ λεαίνης). Ἡ θεὰ φέρει στολιδωτὴν ἐσθῆτα καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν λέοντα, κοσμεῖται δέ, ὡς συνήθως, διὰ περιδεραίου καὶ ψελίων. Σειρὰ δίσκων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δηλοῖ πιθανῶς τὸ γνωστὸν κάλυμμα μετὰ δισκίων. Ὁ Nilsson¹⁸⁷ ὁμιλεῖ περὶ γυναικείας μορφῆς γονυπετοῦς, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀπατηλή. Ἡ μορφὴ εἶναι ὀρθία. Πρόκειται προφανῶς περὶ «ποτνίας θηρῶν». Τὰ στοργγγύλα ἀντικείμενα ἐπὶ τῆς ὀσφύος αὐτῆς ἐνθυμιζοῦσι τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ζάκρου (Πίν. IB', εἰκ. 4).

Εἰς παραλλαγὴν τοῦ τύπου ἀνάγεται ἕτερα παράστασις τῆς θεᾶς, ἱππευούσης φανταστικῶν ζῶων καὶ ὑψούσης τὰς χεῖρας, ἐπὶ σφραγίσματος ἕξ Ἀγίας Τριάδος (Πίν. IB', εἰκ. 8)¹⁸⁸ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐπὶ ὑελίνων πλακιδίων ἐκ Μιδέας¹⁸⁹. Ἡ θεὰ τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας (Πίν. IB', εἰκ. 9) φέρει πόλον καὶ μινωϊκὴν ἐσθῆτα, ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ ἱππεύει κατὰ γυναικεῖον τρόπον ἐπὶ ζώου. Ἡ μορφὴ ἐθεωρήθη Εὐρώπη ὑπὸ τοῦ Persson, ἢ τὸ τεχνικὸν ἔργον ἡ «Μεγάλη Θεά». Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου, ἕξ οὗ τὰ πλακίδια, ὁ Persson¹⁹¹ προτείνει τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἐπομένως ἡ παράστασις εἶναι ὀπωσδήποτε παλαιότερα τῆς σειρᾶς τῶν μεγάλων εἰδῶλων. Παράστασις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καθημένης ἐπὶ ζώου ἔχομεν καὶ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Παπαδημητρίου¹⁹² ἐν Μυκῆναις. Κατὰ τὸν Matz (Göttererscheinung und Kultbild σ. 36 - 7) αἱ μνημονευθεῖσαι ἱππεύουσαι μορφαὶ ἕξ Ἀγίας Τριάδος, Μιδέας καὶ

¹⁸⁸) Αὐτ. IV εἰκ. 598 b.

¹⁸⁷) MMR σ. 358 εἰκ. 169.

¹⁸⁸) Annuario VIII · IX σ. 137 εἰκ. 148.

¹⁸⁹) Εἰς τὴν πρώτην δημοσίευσιν Persson The Royal Tombs at Dendra 1931 σ. 65 εἰκ. 43 δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς στάσεως, ἣς δὲν εἶναι κἀν ὀρατὴ εἰς τὴν παρεχομένην εἰκόνα. Ἀλλὰ πβ τοῦ αὐτοῦ Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 133 εἰκ. 24 α καὶ Nilsson MMR σ. 36 εἰκ. 2. Ἐπίσης Levi εἰς AJA 49 1945 σ. 275 ἕξ. καὶ Studies D. M. Robinson σ. 119.

¹⁹⁰) Arch. Jahrbuch 52 1937 σ. 97. Ὑπὸ τοῦ Levi AJA 1945 σ. 275 - 7, θεωρεῖται θεὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν θηρίων ἱππεύουσα ἐπὶ τέματος. Οὗτος παραβάλλει πρὸς ἀνατολικά ἀνάλογα.

¹⁹¹) R. Tombs at Dendra σ. 67.

¹⁹²) ΠΑΕ 1954 σ. 266 εἰκ. 14. Ὁ Παπαδημητρίου αὐτ. σ. 267 ἐρμηνεύει τὴν θεὰν τοῦ σφραγιδολίθου ὡς τὴν Μεγάλην Θεάν. Πβ. καὶ G. Mylonas Ancient Mycenae 1957 εἰκ. 35. Ἡ E. Townsend - Vermeule The Classical Journal 1958 σ. 106 ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τῆς παραστάσεως πρὸς τοὺς μύθους τῶν κλασικῶν χρόνων. Περὶ τῆς ἐπιπέπου μορφῆς τῆς Συλλογῆς Σταθάτου βλ. ἀνωτ. σ. 209.

Μυκηθῶν ἀπεικονίζουσι θεότητας ἐν τῇ συνήθει στάσει τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Τὸ ζῶον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται ἡ μορφή τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας, θεωρεῖ λέοντα. Διὰ τὴν μορφήν τοῦ λίθου τῶν Μυκηθῶν λέγει ὅτι κάθεται ἐπὶ γρουπός. Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι, πιστεύω, ἡ δροθῆ. Μόνον διὰ τὴν χειρονομίαν τῆς τελευταίας δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Πιθανῶς ἡ θεὰ ἐνταῦθα κρατεῖ τὸ ζῶον ἀπὸ τῆς οὐρᾶς καὶ τοῦ ὠτὸς κατὰ τρῦπον συνήθη εἰς τὰς ποινίας θηρῶν¹⁹³.

¹⁹³) Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἰς τὸν τύπον ἡμῶν δύναται νὰ ὑπαχθῶσι παραστάσεις τινὲς ἐπὶ σφραγίδων, ἐνθα ἡ θεὰ ὑποὶ τὰς χεῖρας, ἰσταμένη μεταξὺ γρουπῶν καὶ λεόντων ὡς πιστεύει ὁ Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 37. Ἡ δυσκολία ἐγκρατεῖται εἰς τὸ ὅτι ἄνωθεν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς εἰκονίζεται καμπυλόγραμμον ἀντικείμενον, τὸ λεγόμενον «πλαίσιον ὄφρων». Αἱ σφραγίδες αὗται ἀνάγονται κυρίως εἰς τοὺς YM I - II καὶ YE I - II χρόνους. (Ὁ Nilsson MMR σ. 362 θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν YM I χρόνων τὴν μικρὰν κεφαλὴν τῆς θεᾶς ἐπὶ ὠρισμένον ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων. Ἄλλα, ὡς ἡ ἐκ Σανατορίου τῆς Κνωσοῦ BSA 1952 σ. 275 εἰκ. 16 III 20 ἀνήκουσιν εἰς σαφῶς YM II σύνολα). Αὗται προέρχονται ἐκ Δικταίου, Κνωσοῦ, Ἰαλυσοῦ, Μενιδίου (νῦν ἐν Κάσσελ), Καλκανίου, Μυκηθῶν πβ. PM IV σ. 168 ἐξ. Εἰς τινα δειγμάτια τὸ «πλαίσιον ὄφρων» συνδυάζεται πρὸς τὸν διπλοῦν πέλεκυν. Ὁ Maiuri δημοσιεύων σφραγίδα ἐξ Ἰαλυσοῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐπ' αὐτῆς μορφήν ὡς «γυναικείαν θεότητα προβαίνουσαν μετὰ τοῦ τελετουργικοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν» Annuario VI - VII σ. 138 εἰκ. 62, PM IV εἰκ. 131. Τὰς ἄνωθεν τῆς θεᾶς κυματοειδεῖς ταινίας δὲν ἐρμηνεύει, χαρακτηρίζων ἀπλῶς ὡς ὄφιοειδεῖς. Ὁ Wace ὁμιλῶν περὶ σφραγίδων ἐκ Μυκηθῶν Chamber Tombs σ. 200 περιγράφει τὸ ἄνωθεν τῆς θεᾶς ἀντικείμενον ὡς λατρευτικόν, μιμούμενον τὸ σχῆμα τῶν ὄφρων. Ὁ Evans PM IV σ. 168 σ. 171 ἐξ. παραβάλλει πρὸς τὸ σύγχρονον ἔθιμον τῆς ἀναρτήσεως δερμάτων ὄφρων ἐν Ἑλλάδι δι' ἀποτροπαικτοῦς λόγους, ἀλλ' ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς ὑπόθεσιν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Nilsson MMR σ. 364 - 5 ὅτι πρόκειται περὶ τόξων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὸ ἔμβλημα τῆς λιβυκῆς θεᾶς Neith, ἧτοι δύο τόξα συνδεόμενα διὰ ταινιῶν. Ὁ Marinatos BSA 1951 σ. 113 θεωρεῖ τὸ θέμα ὡς ἀναστροφὴν τῶν καταπιπτόντων κλάδων μετ' ἀνθέων τοῦ ἐξαρτήματος τῶν Μυκηθῶν, τοὺς ὁποίους βάσει τοῦ ἀναλόγου αἰγυπτιακοῦ ἱερογλυφικοῦ συμβόλου τῆς «νοτίας Αἰγύπτου» ἐρμηνεύει ὡς δηλοῦντας τὴν «χώραν τῆς Κρήτης». Οἱ Hood - De Jong δὲν ἐκφράζουσι γνώμην, ἀλλ' ἀποκλίνουσιν πρὸς τὴν ἀποψιν περὶ δέρματος ὄφρων BSA 1952 σ. 272 - 3. Πρὸς τὴν «θεὸν τῶν ὄφρων» παραλλήλίζει τὰς μορφὰς μετὰ «snake frame» ὁ Matz Zu den Sphingen von Jerkapu, Marburger Winckelmann - Programm 1957 ἀνάτυπον σ. 3. Ἡ H. Reusch εἰς Minoica, Sundwall - Festschrift 1958 σ. 354 ἐξετάζουσα τὰς ἐπὶ σφραγίδων σχετικὰς παραστάσεις λέγει ὅτι ἡ θεὰ φέρει τὸ ἀντικείμενον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑποστηρίζουσα τοῦτο διὰ τῶν χειρῶν. Τοῦτο ἀποκαλεῖ «Schlangenkrone» πβ. καὶ αὐτ. σημ. 140. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ἡ μορφή ὑποβαστάξῃ πράγματι τὰ ὄφιοειδῆ θέματα, ὡς πιστεύει καὶ ὁ Nilsson MMR σ. 362, ἢ ὑποὶ ἀπλῶς τὰς χεῖρας ἀσχέτως πρὸς αὐτὴν, ὁπότε καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῆ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Ἄλλ' ἐπὶ τῶν σφραγίδων τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι σαφές. Πβ. ἀνωτ. σημ. 154.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΠΙ ΔΑΚΤΥΛΙΩΝ ΑΒΕΒΑΙΑΣ ΓΝΗΣΙΟΤΗΤΟΣ

Γυναικείαι μορφαι μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ σειράς δακτυλίων οὐχὶ ἀσφαλῶς γνησίων. Ὅφειλομεν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τούτους δεδομένου ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικὴ, οὔτε ἔχει τύχει γενικῆς ἐπιδοκιμασίας. Ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων δακτυλίων ὁ τῆς Κοπεγχάγης ΥΜ I χρόνων — εἴαν εἶναι γνήσιος — καὶ προερχόμενος «ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης» ἀπεικονίζει τὸ θέμα ἡμῶν μετ' ἰδιαιτέρας ἐναργείας¹⁹⁴. Ἡ θεὰ φέρουσα τὸ σύνθηρος μινωϊκὸν ἔνδυμα ἴσταται κατὰ τὸ μέσον ἄνωθεν φυτικῶν τινὸς θέματος καὶ ὑποῖ τὰς χεῖρας. Ἐκατέρωθεν δύο ἄνδρες γονυπετεῖς καὶ δύο γυναῖκες τρίνουσι πρὸς τὴν θεὰν τὰς χεῖρας. Εἰς τὸ ἄκρον δύο μικροὶ ὀκτώσχημοι ἀσπίδες. Ὁ Nilsson¹⁹⁵ δὲν φαίνεται νὰ θεωρῇ νόθον τὸν δακτύλιον. Παρατηρεῖ μόνον καὶ συζητεῖ διὰ μακρῶν τὴν μοναδικήν, ὡς λέγει, περίπτωσιν τῆς γονυπετοῦς θέσεως τῶν ἀνδρῶν, ἀναφέρων ἀνάλογα δείγματα ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Ὁ Biesantz¹⁹⁶ περιλαμβάνει τὸν δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης μεταξὺ τῶν κιβδηλῶν. Οὗτος θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν τὸ θέμα πιθανὸν διὰ τὴν μινωϊκὴν τέχνην, ἀλλὰ καταλήγει διὰ τεχνοτροπικοὺς λόγους, ὡς ἡ ξηρότης τῶν τεταμένων χειρῶν, εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κιβδηλοῦ ἔχοντος πρότυπον τὸν δακτύλιον τῶν Ἰσοπάτων.

Ἐπιπλοῦν εἶναι καὶ δακτύλιος ἐκ Θίσβης¹⁹⁷. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται θεὰ καθήμενη ὑποῦσα ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας καὶ φέρουσα δι' αὐτῶν πιθανῶς κωδίας μήκωνος, ἐπαναλαμβάνουσα δηλαδὴ τὴν χειρονομίαν τῆς θεᾶς τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἐνθα ὁμοίως ὑποῦται ἡ ἑτέρα τῶν χειρῶν. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς προσφορὰ μηκώνων εἰς θεὰν ὑπὸ θεραπευαίνιδων. Ἀσφαλῶς κιβδηλὸς εἶναι ἕτερος δακτύλιος ἐκ Θίσβης παριστῶν τὴν λατρείαν τῆς «μητρὸς θεᾶς» ἐχούσης ἐκτεταμένας τὰς χεῖρας, καὶ τοῦ νεαροῦ θεοῦ. Ἡ ἀνάμειξις ὑπὸ τοῦ κιβδηλοποιοῦ χριστιανικῶν ἰδεῶν εἶναι προφανής¹⁹⁸.

Ἡ στάσις τέλος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ περιφήμου «δακτυλίου τοῦ Νέστορος» ἐκ Κακοβίτου, τοῦ ὁποῦ οὗ ἡ γνησιότης ἔχει ἐπίσης ἀμφισβητηθῆ¹⁹⁹. Ὁ Biesantz²⁰⁰ περιλαμβάνει αὐ-

¹⁹⁴) Blinkenberg Aarboger for nordisk oldkyndighed og historie 1920 σ. 309 εἰκ. 1 - 2.

¹⁹⁵) MMR σ. 280 - 1 σημ. 61 εἰκ. 140.

¹⁹⁶) Kretisch-myk. Siegelbilder σ. 120.

¹⁹⁷) PM II εἰκ. 194 d σ. 341 - 2.

¹⁹⁸) PM III σ. 471, εἰκ. 328.

¹⁹⁹) PM II σ. 482 εἰκ. 289, PM III σ. 148 εἰκ. 96, πίν. XX A. Ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος Nilsson MMR σ. 43 ἐξ.

τὸν μεταξὺ τῶν κιβδήλων. Ὁ δακτύλιος ἠρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Evans ὡς παριστῶν τέσσαρας σκηνὰς τοῦ μετὰ θάνατον βίου παρὰ τὸ «δένδρον τοῦ κόσμου». Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχει γυναικεία μορφή εἰκονιζομένη ἐν μέσῳ χρυσαλλίδων²⁰¹. Ἡ στάσις τῶν κατὰ κρόταφον πτηνομόρφων γυναικῶν δὲν εἶναι σαφής: πιθανῶς ἔχουσι τὴν πυγμὴν πρὸ τοῦ μετώπου κατὰ λατρευτικὴν χειρονομίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξήτασε διεξοδικῶς ἡ M. Swindler ἐν ἐργασίᾳ αὐτῆς περὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἣτις ἀνεκοινώθη εἰς τὴν 42αν Ἰνδικὴν Συνέλευσιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς ἐν Baltimore - Maryland τὴν 26 - 28.12.1940. Ἡ ἐργασία δὲν ἐδημοσιεύθη ἀκόμη²⁰² καὶ ἡ κυκλοφορήσασα μόνον περιήλπισ²⁰³ δὲν εἶναι δυστυχῶς τελείως σαφής.

Ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι γυμνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος μετὰ τιάρας, περὺγων καὶ ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Μεσοποταμίᾳ περὶ τὸ 2200 π. Χ. Ἄν ἐκεῖθεν μετεδόθη ὁ τύπος εἰς Κρήτην, πάντως, λέγει, ἠλλοιώθη πολὺ, ἔλλειπουσι δὲ οἱ διάμεσοι κρίκοι. Πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν σχετίζεται ὁ τύπος τῶν μυκηναϊκῶν περυγωτῶν εἰδώλων, ὅστις εἰσάγεται πιθανῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μυκηναϊκῆς ἐξαπλώσεως. Τὰ περυγωτὰ εἰδῶλια εἶναι ἐπομένως ἄσχετα πρὸς τὰ πρωτοχαλκᾶ δείγματα ὡς τὸ ἐκ Ζυγουριῶν καὶ ἡ πρώϊμος κυκλαδικὴ παράστασις τοῦ ἀργυροῦ διαδήματος τῆς Σίφνου²⁰⁴. Χίλια ἔτη χωρίζουσι τὰς ἀνατολικὰς καὶ ἑλλαδικὰς παραστάσεις ἀπὸ τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων, ἔλλειπουσι δὲ μεσοελλαδικὰ εἰδῶλια. Τὸ μικρὸν μυκηναϊκὸν εἶδωλον, ὅπερ

²⁰⁰) Ἐ. ἀ. σ. 112.

²⁰¹) Ὁ Evans χαρακτηρίζει ὡς θεὰν τὴν καθημένην εἰς PM II εἰκ. 289, τὴν δὲ ὄρθαν μετὰ συνοδοῦ ζευγὸς ἀναστάντων.

²⁰²) Περὶ τούτου μετ' ἐβεβίωσεν ἡ συνάδελφος M. Mellink, τὴν ὁποίαν θερμῶς εὐχαριστῶ.

²⁰³) AJA 1941 σ. 87.

²⁰⁴) Διὰ τούτων νοεῖται ΠΕ εἰδῶλιον ἐκ Ζυγουριῶν Blegen Zygouries πίν. XXI 1. Πβ αὐτ. πίν. XXI, 9. Ταῦτα εἶναι ἀμφιβόλου σχέσεως πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν. Τὸ ἐκ Σίφνου AE 1899 πίν. 10, 1 καὶ Zervos I, art des Cycl. σ. 258. Πβ. ἄνωτ. σ. 226.

παρουσιάζεται τὸ πρῶτον περὶ τὸ 1375, δὲν δύναται νὰ εἶναι τὸ πρότυπον τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἀντιθέτως ἡ συγγραφεὺς φαίνεται εὐνοοῦσα τὴν βορείαν προέλευσιν, βάσει δειγμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως, ἅτινα ὅμως κατὰγονται ἀρχικῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς. Πρὸς τὸν βορρᾶν ἄγει, λέγει, καὶ τὸ ὁμοίωμα ναῖσκου τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ, καὶ οἱ τριποδικοὶ θρόνοι, οἱ ὅποιοι ἐνίστε φέρουσιν εἰδῶλια, ὡς εἰς ἓν δεῖγμα τοῦ Metropolitan Museum. Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως μένει τελικῶς ἀνοικτόν, προτιμωμένης πάντως τῆς βορείας τοιαύτης.

Οἱ Bielefeld καὶ Grundmann, οὔτινες ἔθιξαν τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μελέτην εὐρυτέρου κύκλου ἀναλόγων παραστάσεων, ἀποκλίνουσιν ἀντιθέτως ὑπὲρ τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐκ τῆς Πρῶσῳ Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου²⁰⁶. Ὁ Fr. Matz τέλος (Göttererscheinung und Kultbild σ. 35) προέτεινε τελευταίως ἐρμηνεῖαν τῆς χειρονομίας, ἣτις προϋποθέτει τὴν παραγωγὴν αὐτῆς ἐξ αὐτῶν τῶν συνθηκῶν τῆς κρητικῆς λατρείας ἀνεξένης ἐπιδράσεως. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐξετάζεται διεξοδικῶς κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς σημασίας τοῦ νεύματος.

Νομίζω ὅτι ὁ ἀνατολικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἐμφανιζομένου τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου (MM I β - II) δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις τοῦ τύπου καθίσταται πιθανὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὰς πρῶτας βεβαίας ἐν Κρήτῃ ἐμφανίσεις αὐτοῦ, ἦτοι ἐπὶ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ καὶ τοῦ μολυβδίνου δακτυλίου τοῦ Σφουγγαρά ἀφ' ἑαυτῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσιν ἀνατολικὴν ἐνδυμασίαν²⁰⁶. Ἡ ἄποψις τῆς Swindler ὅτι παρεμβάλλεται διάστημα μιᾶς χιλιετίας μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν μεγάλων εἰδώλων καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ σύνδεσις αὐτῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά πρότυπα, δὲν εἶναι ὀρθὴ ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς καταβιάσεως τῆς μεσοποταμιακῆς χρονολογίας²⁰⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ Swindler δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἐκ Κρήτης πρῶτα δειγμάτων, ἅτινα πληροῦσι τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τῶν βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων μετὰ θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας, οὔτινες εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ, καὶ τῶν μεγάλων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἄλλως τὰ ἀνατολικά δειγμάτων συνεχίζονται μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τούτων.

²⁰⁵) Βλ. σημ. 146

²⁰⁶) Περὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς θεᾶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ βλ. Przyluski La grande déesse σ. 54 ἐξ.

²⁰⁷) Πβ. διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν Milojevic εἰς BSA 1949 σ. 300 ἐξ. καὶ Hutchinson εἰς Antiquity XXVIII σ. 155 - 6 σημ. 3.

Πολλὸ ἀπιθανωτέρα τῆς ἀποροριπτομένης συνδέσεως τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὸν μεσοποταμικὸν τύπον εἶναι ἢ ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιστήμονος ἐπιχειρουμένη ἄμεσος σύνδεσις τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων πρὸς τὰ δείγματα τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς πρὸς τὸν ναῖσκον οὐδόλως σημαίνει βορείαν προέλευσιν καὶ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἄλλως ναῖσκοι ἀναλόγου τύπου ἀπαντῶσιν ἐν Οὐγγαριῇ ἤδη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα²⁰⁸. Ἀδικαιολόγητος φαίνεται καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας ἐξ Ἀνατολῆς παραγωγὴ τῶν περυσιοσχίμων μετὰ τὴν σύνδεσιν τούτων πρὸς τὴν κρητικὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν.

Ἡ παράστασις θεᾶς ὡς δεομένης εἶναι συνήθης ἐν τῇ Μεσοποταμικῇ σφραγιδογλυφίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δυναστειῶν τῆς Οὐρ, ἤδη ἀπὸ ἐποχῆς παλαιότερας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος²⁰⁹. Ἴδου πῶς περιγράφει τὸν ἀνατολικὸν τύπον τῆς δεήσεως ὁ Jean²¹⁰. «Ὁ θεὸς ἀπεικονίζεται καθήμενος ἢ ὄρθιος... Ὁ πιστὸς συνοδευόμενος ὑπὸ μιᾶς θεᾶς, ἣτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἵσταται πρὸ τοῦ θεοῦ». Καὶ περαιτέρω²¹¹: «ὁ λῆτρις ὄρθιος πρὸ τῆς καθημένης θεότητος εἰσάγεται ὑπὸ δευτερεύοντος θεοῦ, ὅστις ἄγει αὐτὸν ἐκ τῆς χειρὸς, ἐνῶ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τὴν στάσιν τῆς δεομένης βλέπουσα πρὸς τὴν καθημένην θεότητα μεσολαβεῖ ὑπὲρ τοῦ πιστοῦ. Ἡ προσευχὴ εὐρίσκεται εἰς τὰ χεῖλη τῆς θεᾶς. Ὁ ἄνθρωπος ἀκούει ἐν σιωπῇ. Ἡ σκηνὴ εἶναι συνήθης ἐπὶ τῶν κυλίνδρων τῆς τρίτης δυναστείας τῆς Οὐρ»²¹². Ὑπάρχουσι καὶ δείγματα, ἐνθα ἡ θεὰ δέεται μόνη ἄνευ ἀπεικονίσεως θνητοῦ. Ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Λάρσας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἡ Ἴσταρ γυμνὴ, περρωτῆ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²¹³. Ἀργότερον ἐπὶ κυλίνδρου τῶν χρόνων τοῦ Χαμουραμπὶ ὁ θεὸς Μαρτοῦ εἰκονίζεται δεχόμενος λατρείαν ἐκ μέρους θεᾶς μετὰ στολιδωτῆς ἐσθῆτος καὶ ὀδοντωτοῦ διαδήματος, ἣτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ὁ θνητὸς ὑπὲρ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ δέησις δὲν παρίσταται²¹⁴.

²⁰⁸) Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79.

²⁰⁹) Mél. Glotz I σ. 313.

²¹⁰) La religion sumérienne d'après les documents antérieurs à la dyn. d'Isin 1931 σ. 221.

²¹¹) Αὐτ σ. 249.

²¹²) Ἀναλόγους σουμεριακὰς παραστάσεις θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας βλ. αὐτ. πίν. X 34 σ. 54, πίν. XII 41 σ. 91, πίν. XIII εἰκ. 44 σ. 114, πίν. XVI εἰκ. 59 σ. 220 - 3, πίν. XXXI εἰκ. 98 σ. 223.

²¹³) Ἐν Λούβρω ἀριθ. AO 17 000, ἀνασκαφαὶ 1933.

²¹⁴) Parrot Ziqqurats et tour de Babel 1949 σ. 39 εἰκ. 4.

Εἶναι ἰδιαίτερος ἀξίον προσοχῆς ὅτι ἀνατολικά ἀντικείμενα φέροντα παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι συνεπείᾳ εἰσαγωγῆς ἐν Κρήτῃ καὶ γενικώτερον ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μεσογείῳ. Κύλινδρος ἐξ αἱματίτου τῶν χρόνων τοῦ Χαμουραμπι ἀνακαλυφθεὶς ἐν θολωτῷ τάφῳ τοῦ Πλατάνου ²¹⁵ φέρει γυναικίαν μορφήν ἐνδεδυμένην καυνάκην καὶ δεομένην. Εἶναι ἡ Ἰστάρ, ἀντίστοιχος τῆς σουμεριακῆς Θεᾶς Μητρὸς Ἰννινί, ἣτις πρεσβεύει ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος μεσολιβοῦσα πρὸς ἑτέρας θεότητας [ὑπὲρ τῶν κατόχων τῶν σφραγιδολίθων. Λίαν ἀνάλογος εἶναι καὶ ἕτερος κύλινδρος μετὰ παραστάσεως δεομένης φερούσης τὸ αὐτὸ ἔνδυμα ἐκ θέσεως Γιοφυράκια παρὰ τὸ Ἡράκλειον ²¹⁶.

Ὅμοιοι κύλινδροι ἀνευρέθησαν εἰς Κύπρον ὑποδεικνυομένης οὕτω τῆς ὁδοῦ τῆς πρὸς Κρήτην ἐλεύσεως. Εἰς βαβυλωνιακὸς κύλινδρος ἐξ Ἐγκωμῆς παριστᾷ τὴν θεὰν Νινκαρράκ Ἰσταμένην, φέρουσαν κέρατα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ μακρὰν ἐσθῆτα μετὰ στολίδων, ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας πρὸ δύο θεῶν ²¹⁷. Ἄλλος κύλινδρος ἐκ Κύπρου τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας φέρει τὴν θεὰν μετὰ κερῶν καὶ τοῦ συνήθους ἐνδύματος δεομένην πρὸ τοῦ θεοῦ Ἀμουρρου ²¹⁸. Τὸ θέμα τῆς θηλείας θεότητος δεομένης πρὸ ἄρρενος ἐπανευρίσκεται καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Κύπρῳ ²¹⁹. Εἰς ἄλλην παράστασιν ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρει οὐχὶ μόνον στολιδωτὴν ἐσθῆτα, ἀλλὰ καὶ κωνικὴν τιάραν ²²⁰. Τὴν στάσιν τῆς δεήσεως ἔχει ἡ θεὰ καὶ εἰς παράστασιν προσφορᾶς ζώου ὑπὸ πιστοῦ ²²¹. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ μεσολαβήσεως, ἀλλὰ περὶ ἀπολύτου στάσεως ἢ χειρονομίας ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν λάτριν. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι πλησιέστερος πρὸς τὰ κρητικὰ δείγματα ²²².

²¹⁵) PM I σ. 197 · 8 εἰκ. 146, *Εανθουδίδης Vaulted Tombs* σ. 117, ἀρ. 1098.

²¹⁶) PM II σ. 265 εἰκ. 158, *Demargne Crète - Egypte - Asie*, *Annales de l'École des Hautes Études de Gand* II σ. 31 ἐξ. πίν. II 2 καὶ αὐτ. σ. 57. Περὶ τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων εἰς Κρήτην αὐτ. σ. 49 · 50.

²¹⁷) *Excavations in Cyprus* πίν. 4 ἀρ. 464 σ. 38, *Catal. of gems in the Br. Mus.* 1926 πίν. III 107. Περιγραφή σ. 14, 109 (ἀντι 107).

²¹⁸) Αὐτ. πίν. III 108 καὶ σ. 14, 108. *Excav. in Cyprus* πίν. 4, 695 σ. 39. *Contenau La glyptique syro-hittite* σ. 153.

²¹⁹) *Cat. of gems* πίν. III 112 σ. 15, 112.

²²⁰) Αὐτ. πίν. III 113 σ. 15, 113.

²²¹) Αὐτ. πίν. III 119 σ. 16, 119.

²²²) Συγγενὲς πρὸς τὰ ὑπομνητικὰ δείγματα κατὰ τὸν πλαστικὸν τύπον φαίνεται τὸ ἐκ Κύπρου εἰδῶλιον *Bossert Altsyrien* σ. 51 εἰκ. 150.

Ἐπι ἀργότερον ἐπὶ τῶν kudurrū, λιθίνων ὄροσῆμων τῶν κασσιτικῶν χρόνων μεταξὺ ΙΓ' - ΙΒ' αἰῶνος, ἦτοι εἰς ἐποχὴν παράλληλον πρὸς τὴν ὑστερομινωϊκὴν, ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐπὶ ὄροσῆμου τοῦ Melishirak Β' (ΙΒ' αἰὼν) βλέπομεν τὸν βασιλέα παρουσιάζοντα τὴν θυγατέρα του εἰς τὴν θεὰν Νανά²²³. Ἡ θεὰ φέρουσα πόλον ἔχει ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἐπὶ ἑτέρου ἡ θεὰ Gala ἀπεικονίζεται καθημένη μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁴.

Τὴν στάσιν ἔχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἄρρητες θεοί. Εἰς παραστάσιν τῆς τρίτης χιλιετηρίδος εἰκονίζεται ὁ Teshup, ὄρθιος μετὰ κερμάτων ταύρου καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Παρ' αὐτὸν ἴσταται ἡ θεὰ Heret ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους²²⁵.

Αἰγυπτιακὰ παράλληλα τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς χειρονομίας ὑπέδειξεν ἡ Williams²²⁶. Γονυπετῆς μετὰ χειρῶν ὑψωμένων καὶ παλαμῶν κατ' ἐνώπιον ἀπεικονίζεται ἡ Ἴσις²²⁷. Συνήθης εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἴσιδος καὶ τῆς Νέφθυος ἐπὶ τῶν αἰγυπτιακῶν σαρκοφάγων τοῦ Νέου Βασιλείου ἐν τῇ στάσει ταύτη, ὡς καὶ ἐπὶ σκαραβαίων. Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσιν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἄρρητες θεοί. Ὁ Ἥλιος ἀπεικονίζεται ὄρθιος ἐν τῇ λέμβῳ αὐτοῦ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁸. Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ πυραμιδίων, ἦτοι ἐπιστάσεων ἀστικῶν τάφων ραμφιδικῶν χρόνων²²⁹. Ἡ διάδοσις τῆς στάσεως ἐν Αἰγύπτῳ ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως νεκρῶν ἐπὶ τῶν πυραμιδίων τοῦ Νέου Βασιλείου δεομένων πρὸ τοῦ

²²³) Conteneau Manuel d' archéol. orientale II 1931 σ. 899 - 900 εἰκ. 622. Τὸ νεῦμα τῆς θεᾶς χαρακτηρίζεται ὡς signe d' accueil.

²²⁴) Mémoires de la déléation franc. en Perse VII 1905 εἰκ. 451 (κουδουρροῦ XIII) σ. 139 - 140. Θεὰς δεομένας μεθ' ὑψωμένων χειρῶν βλ. καὶ εἰς Frankfort Cylinder Seals 1939 πίν. XXV c, j (Γ' δυναστείας Οὐρ), πίν. XXVII b, d, f, m (Α' Βαβυλωνιακῆς δυναστείας), πίν. XXXI a (μιτάνικῶν χρόνων).

²²⁵) Max Von Oppenheim Der Tell Halaf 1931 πίν. 57, 2 σ. 189.

²²⁶) Gournia σ. 48 σημ. 4. Ἀναφέρει μορφὴν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης. Λέγει ὅτι ἡ χειρονομία ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς προδυναστικῆς κεραμεικῆς. Πβ. J. De Morgan Recherches sur les origines de l' Egypte I 1896 πίν. X Εἰς ἀναθηματικὴν στήλην ἐκ Μάμφιδος Persson The Rel. of Greece in Pr. Times 1912 εἰκ. 5 ἀπεικονίζονται ὑψωμέναί χεῖρες κάτωθεν ἀριθμοῦ τινὸς ὧτων. Πβ. Petrie Memphis I πίν. IX πίν. XII, Πβ. καὶ τὰ προδυναστικά εἰδῶλια ἐκ Maamerieh «Kush» III 1955 πίν. X a.

²²⁷) A. Erman Die ägyptische Religion 1909 εἰκ. 17 σ. 17.

²²⁸) Αὐτ. σ. 8 εἰκ. 4. Ἀσχετος εἶναι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν τοῦ Schu ὑποβασιάζοντος τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Νούτ, προσωποποιήσιν τοῦ οὐρανοῦ αὐτ. σ. 35 εἰκ. 43.

²²⁹) Boreux Guide - Catalogue de la col. ég du Louvre σ. 117 ἐξ

ἡλίου²³⁰ καὶ κυνοκεφάλων λατρευόντων οὕτω τὸν ἥλιον καὶ τὸν σεληνιακὸν θεὸν Θώτ²³¹. Ἐκ τῆς παραστάσεως δύο χειρῶν ἐλήφθη καὶ τὸ αἴγυπτιακὸν σύμβολον τὸ δηλοῦν τὸ Κᾶ²³².

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ ὑπόθεσις τὰς χεῖρας θεᾶ τῆς μινωϊκῆς Κρήτης συνδέεται μᾶλλον πρὸς τὰς ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ μεσοποταμικοῦ κύκλου. Ἡ σχέσις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ Ἰστιά, τὴν ὁποίαν ἤδη συνητήσαμεν ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, εἶναι κατὰ τὴν φράσιν διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ «τὸ μέγα θῆλυ στοιχεῖον ἀναπαραγωγῆς καὶ γονιμότητος δλοκλήρου τῆς δυτικῆς Ἀσίας»²³³. Βαθεῖα εἶναι λοιπὸν ἡ σχέσις πρὸς τὴν κρητικὴν θεάν. Ὁ Κρητὴς ταξειδιώτης, γνωρίζων ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰς ἐπιτοπίους θηλείας θεότητος ἠδύνατο κάλλιστα νὰ πιστεύῃ ὅτι εὐρίσκειται πρὸ παραστάσεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ θεᾶς. Σημαντικῶς ἠνύνησε τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου καὶ ἡ μεταφορὰ εἰς Κρήτην ἀνατολικῶν σφραγιδολίων, οὐχὶ ἄνευ πίστεως εἰς τὴν μαγικὴν δύναμιν τῆς ἐπ' αὐτῶν κεχαραγμένης θεᾶς, τῆς δεομένης διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κατόχου. Οὕτω ἡ μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς ἐπικοινωνία καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος πληρεστέρα γνῶσις τῶν ἀνατολικῶν λατρειῶν καὶ ἐθίμων ὑπὸ τῶν Κρητῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν ἐν Κρήτῃ τοῦ τύπου τῆς ὑπόθεσις τὰς χεῖρας θεᾶς. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰς ἀνατολικὰς παραστάσεις ἐπεκτεινόμεναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, καὶ πέραν τῆς ἀπλῆς χειρονομίας εἰς τὴν ἀμφίεσιν καὶ τὰ καλύμματα τῆς θεᾶς²³⁴, πείθουσιν ὅτι ἡ

²³⁰) *E r m a n* ἔ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 89. Ἐπὶ νεκρικῶν παπύρων τοῦ Νέου Βασιλείου εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς ἄνθρωπος τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ Ὁσίριδος.

²³¹) *Αὐτ.* σ. 12 εἰκ. 9. Οἱ τέσσαρες κυνοκέφαλοι τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Λούξου νῦν ἐν τῷ Λούβρῳ Ἰσταντο ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ ὀβελίσκου χαίρειζοντες τὴν ἀνατολὴν καὶ δύσιν τοῦ ἡλίου Ἐν Κρήτῃ ὁ κυνοκέφαλος ἄπαντι ἐν τῇ αὐτῇ στάσει συχνάκις, *P M I* σ. 83 εἰκ. 51 (ἐκ Μόχλου), *P M II* σ. 763 - 4 εἰκ. 491 εἰκ. 492 (ἐκ Κνωσοῦ, Ἀγ. Τριάδος, Ζάκρου, Φαιστοῦ). Τὰ ἐκ Κρήτης παραδείγματα συνεκέντησεν ὁ *Μαρινᾶτος* *ΑΕ* 1939 - 41, σ. 86 σημ. 3 - 4.

²³²) Τοῦτο συμβολίζει τὴν «αἰωνίαν οὐσίαν» τοῦ νεκροῦ, πβ. *K. L a n g e - M. H i r m e r* *Ägypten* 1957 εἰκ. 112 - 3. Τοῦτο μετὰ διαφόρου ἐννοίας ἄπαντι καὶ ὡς σύμβολον ἱερογλυφικὸν πβ. *P M I* σ. 280 εἰκ. 212. Περὶ τοῦ κρητικοῦ «*signe des bras levés*» βλ. *Études crétoises II* σ. 77 - 78, *Mon. Ant. XIV* σ. 432, *BSA* 51 σ. 77.

²³³) *C o n t e n a u* *La civilisation d' Assur et de Babylone* 1951 σ. 78.

²³⁴) Τυπικὸν γνῶρισμα ἀποτελεῖ ὁ καυνάκης *P r z i l u s k i* *La grande déesse* σ. 54 ἔξ. Οὕτως μετεδόθη εἰς Κρήτην ἀσφαλῶς οὐχὶ μόνον ὡς ἐνδυμα τῆς θεᾶς, ἀλλὰ καὶ ὡς καθημερινὸς συρμός. Χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν «*volants striés disposés en couches étagées*» αὐτ. σ. 57. Κατὰ τὸν *D u s s a u d* *Iraq IV* 1939 σ. 58 ὁ χαλδαϊκὸς καυνάκης μετεδόθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κρήτην. Ἐπίσης ἀνατολικῶς χαρακτηρὸς φαίνεται ὁ κό-

παρουσία τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ ὀφείλεται εἰς τὴν συνεχῶς ἀνανεουμένην ἐπαφὴν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ οὐχὶ εἰς κοινὴν ψυχολογικὴν βᾶσιν, δι' ἧς ἐξηγοῦνται αἱ ἀναλογίαι πρὸς ἀπομεμακρυσμένους κύκλους πολιτισμοῦ. Αἱ παλαιότεραι ἐν Κρήτῃ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης ἀνατολικὴν ἐσθῆτα εἶναι ἢ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Σφουγγαροῦ καὶ ἢ σύγχρονος ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ (ΜΜ I·II), συμπίπτουσαι ἢ ἀμέσως ἐπακολουθοῦσαι τὴν εἰσαγωγὴν τῶν μνημονευθέντων κυλίνδρων τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος εἰσῆχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἥτις καὶ ἄλλως σημειοὶ τὴν μεγίστην ἐπαφὴν μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ²⁸⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ὡς παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος ²⁸⁶ ἐν τῷ μινωϊκῷ κύκλῳ τὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς ὑψοῦσαι τὰς χεῖρας κατὰ διαφόρους τρόπους. Εἰς τὰ δείγματα ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν, Πριναῖ, οἱ βραχίονες τείνονται ὀριζοντίως πρὸς τὰ πλάγια καὶ καθέτως πρὸς αὐτοὺς ὑψοῦνται οἱ πήχεις. Οὕτω ἔχει τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 9307 εἶδωλον ἐκ Γάζι. Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι τὸ ὑπ' ἀριθ. 9305 ἔχει τοὺς βραχίονας λοξῶς, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ὀξείαν γωνίαν πρὸς τοὺς πήχεις (τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Γόρτυνος), τὸ ὑπ' ἀριθ. 9306 ἐλαφρῶς ἔμπρὸς καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 9308 καὶ 9309 ἰσχυρῶς ἔμπρὸς. Τὰ ἐκ Καρφοῦ ὑπ' ἀριθ. 11042 καὶ 11043 εἶδωλα ἔχουσι τοὺς βραχίονας ἐλαφρῶς ἄνωθεν τῆς ὀριζοντίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044 τείνει τοὺς βραχίονας ἔμπρὸς

σμος καὶ ἡ τίερα τῆς θεᾶς, ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς Ἰστιάρ D h o r m e Les rel. de Bab. et d' Assyrie 1949 σ. 322.

²⁸⁵) Περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους βλ. D e n i a r g n e εἰς Annales de l' École des Hautes Ét. de Gand II σ. 57 ἔξ. καὶ C h a p o u t h i e r εἰς BCH 52 1928 σ. 314 ἔξ. ἐνθα ὑποστηρίζεται ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς Μ. Θεᾶς ἐξ Ἀνατολίας κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα. Ο C o n t e n a u Manuel d' archéologie orientale IV 1947 σ. 2066 φρονεῖ ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν γίνεται κυρίως διὰ τῆς Μ. Ἀσίας, ἧς συνδέεται πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν διὰ τῆς Λυδίας. Κατὰ τὸν P. Will Revue archéologique I 1947 σ. 60 ἔξ. οἱ ἀνατολικοὶ κύλινδροι διέδωσαν εἰς Κρήτην καὶ τὰς τερατώδεις κατ' ἐνώπιον μορφάς, ἔξ ὧν κατ' αὐτὸν προῆλθε τὸ Γοργόνειον. Ἐτέρα παράλληλος καὶ πιθανῶς σύγχρονος εἰσαγωγή ἐξ Ἀνατολῆς εἶναι καὶ ὁ «πότις θηρῶν».

²⁸⁶) AE 1937 σ. 286.

μέ τοὺς πήχεις συγκλίνοντας. Αἱ παλάμαι εἰς ἀμφοτέρας τὰς δμάδας ἄλλοτε στρέφονται ἔμπρός, κατ' ἐνώπιον πρὸς τὸν θεατὴν, ἄλλοτε δὲ εἶναι παρὰλληλοι πρὸς τοὺς κροτάφους τοῦ εἰδώλου, ἄλλοτε δὲ κατέχουσιν ἐνδιάμεσον θέσιν. Τὰ εἶδωλα τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον, πλὴν ἐνὸς (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 μέσον), ὅπερ τείνει τοὺς πήχεις ἔμπρός, ἔλαφρῶς ὑψομένους, μέ τὰς παλάμας πλαγίως. Ἀναλόγους μικρὰς παραλλαγὰς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ μεταξὺ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Εἰς τὰς παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος ἢ ἀκριβῆς θέσις δὲν εἶναι συνήθως σαφής. Ἄλλ' ἡ ἀπόδοσις ἰδιαιτέρας ἐννοίας εἰς πάσας τὰς παραλλαγὰς τῆς χειρονομίας θὰ ἦτο παρακεκινδυνευμένη, δεδομένου ὅτι τότε θὰ ἔδει νὰ εὐρεθῇ ἰδιαιτέρα ἐρμηνεία καὶ διὰ τὴν ἐνδιάμεσον θέσιν τῶν παλαμῶν κ. ο. κ. Αἱ παρατηρούμεναι μικραὶ διαφοραὶ δύναται ἄλλως νὰ ὀφείλωνται εἰς τὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχου, ἥτις ἀσφαλῶς ἔχεν ὠρισμένον περιθώριον ἐλευθερίας. Ἐξαιρέσιν πιθανώτατα ἀποτελεῖ ἡ ἀνοικτὴ παλάμη τοῦ εἰδώλου τῆς Κνωσοῦ. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἐπαναλήψεως διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τῆς κατ' ἐνώπιον στροφῆς τῶν παλαμῶν, ἣν ποιοῦσι καὶ ἄλλα εἶδωλα, ἀλλὰ περὶ διαφόρου χειρονομίας, καθ' ἣν ἐκτείνονται καὶ οἱ δάκτυλοι²⁸⁷. Τοῦτο εἶναι οὐσιώδης διαφορά, δεδομένου ὅτι οὐδὲν τῶν μεγάλων εἰδώλων ἐκτείνει τοὺς δακτύλους.

Τὰ παλαιότερον γνωστὰ εἶδωλια μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Μυκηναίων, Τίρυνθος καὶ Κύπρου ἡρμηνεύοντο συνήθως ὡς θεότητες. Πρῶτος ὁ Max Mayer προέτεινεν ἐτέραν ἐρμηνείαν τούτων ὡς θρηνηδῶν,

²⁸⁷) Ἡ χειρονομία αὕτη ἔχει πιθανῶς μαγικὴν σημασίαν. Σημειωτέον ὅτι διεσταλμένοι εἰκονίζονται οἱ δάκτυλοι τῶν πλείστων προανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν δειγμάτων, ἐκ δὲ τῶν ὑστέρων ἔχουσι τὴν θέσιν ταύτην αἱ χεῖρες τῆς μορφῆς ἐπὶ λάρνακος ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου καὶ ἐπὶ τῆς σφραγίδος ἐκ Γουρνιῶν. Ἄλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας διαστέλλονται ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες καὶ τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ συμβατικῆς δηλώσεως τῶν χειρῶν χάριν σαφηνείας. Ἡ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Κνωσοῦ (Ἱεροῦ Δ. Πελέκειων) διαστολὴ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς μόνον χειρὸς ὑποδηλοῖ ἀντιθέτως ἐπιθυμίαν τοῦ τεχνίτου ὅπως ὑπογραμμίσῃ τὴν χειρονομίαν. Τοῦτο δὲν εἶναι τυχαίον. Ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ ὁμοῦ μετ' ἀράχνης, σκορπίου καὶ κοχλίου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ μικροῦ χρυσοῦ περιάπτου τῆς Ἁγίας Τριάδος, *Paribeni* εἰς *Mon. Ant. XIV* 1905 εἰκ. 36 στήλαι 737 - 8, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ εἶναι τὸ μᾶλλον αὐθόρμητον καὶ ἐκφραστικὸν νεῦμα τοῦ θέλοντος νὰ ἀπομακρύνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ κίνδυνον ἢ κακὸν καὶ ὅτι δὲν ὀφείλεται εἰς ἰδιοτροπίαν ἢ ἀδεξιότητα τὸ εἶναι καὶ τὸ ἐκ Κνωσοῦ εἶδωλον ἔχει ἀνοικτὴν τὴν παλάμην. Ὡς ἀποτροπαϊκὴ χειρονομία ἀπαντᾷ ἐπὶ βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων καὶ φοινικιακῶν καὶ λιθικῶν ἐπιθυμίων στηλῶν, ἐπίσης δὲ ἐν Αἰγύπτῳ *Hastings Encycl. of Religion*, *Hand* σ. 495. Πβ. καὶ *N. Πολίτην Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Β'* σ. 317 ἐξ, ἔνθα ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τὸ νεῦμα εἶναι κοινὸν καὶ εἰς τοὺς Ἴου-

διότι κατ' αὐτὸν ἡ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἡγνώνει τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ²⁸⁸. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Reichel²⁸⁹ περιώρισε τὴν ἄποψιν ταύτην δεχόμενος ὅτι τινὰ τῶν ἀντικειμένων τούτων εἶναι πράγματι εἰδῶλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Ὁ Collignon²⁹⁰ πρῶτος ὑπεστήριξε συστηματικῶς τὸν θεῖον χαρακτήρα πάντων τῶν εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, βάσει τῶν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένων εὐρημάτων τῶν Γουρνιῶν, Κνωσοῦ καὶ Πριονιᾶ καὶ κατεπολέμησε τὴν ἄποψιν τῶν Mayer-Reichel. Ἡ μεταγενεστέρα εὐρεσις τῶν εἰδῶλων Γάζι καὶ Καρφίου μετὰ συμβόλων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐπεβεβαίωσε καὶ κατέστησε γενικῶς παραδεκτὸν τὸν θεῖον χαρακτήρα τοῦ τύπου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ νέα εἰδῶλα τῆς Γόρτυνος. Τὸ πρωτοφανὲς διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους μέγεθος τῶν εἰδῶλων, ἡ μνημειώδης διάπλασις τούτων, τὰ μεγαλοπρεπῆ διαδήματα, οἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὄφεις νοούμενοι βεβαίως ὡς ζῶντες, ἀρμόζουσιν μόνον εἰς θεότητος.

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν σημασίαν τῆς στάσεως ὁ Collignon²⁹¹ ἠρνήθη πᾶν ψυχολογικὸν περιεχόμενον καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν συμβατικότητα τῶν πρωτογόνων τεχνῶν. Συντάσσεται ὡς πρὸς τοῦτο μετὰ τοῦ S. Reipach²⁹² λέγοντος ὅτι ἐν τῇ πρωτογόνῳ τέχνῃ ἡ στάσις εἶναι ψυχολογικῶς ἀδιάφορος καὶ προέρχεται ἀπλῶς ἐκ τῆς τάσεως τοῦ τεχνίτου πρὸς τὴν συμμετρίαν. Ρυθμολογικὴν ἐρμηνείαν τῶν κινήσεων τῶν χειρῶν φαίνεται δεχόμενος διὰ τὰς μορφὰς ἐπὶ τῶν πρωίμων σφραγιδολίθων ὁ Matz²⁹³, ὅστις περαιτέρω δέχεται καὶ

δαίους, Μουσουλμάνους καὶ αὐτόχθονας τῆς Ἀμερικῆς αὐτ. 327 - 8. Ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων. Πβ. καὶ Sittl *Gebärden der Griechen und Römer* σ. 307. Ὁ W. Deonna *BCH* 1954 σ. 257 σημ. 10 ἐρμηνεύει τὸ νεῦμα τοῦ εἰδῶλου τούτου οὐχὶ τελείως σαφῶς ὡς σημαῖνον προστάσιαν ἐκτεινομένην εἰς δύο διαφόρους κατευθύνσεις. Τὸ ἐπιχειρηματὸν λαμβανόμενον ἐξ οὐχὶ ἀναλόγου κύκλου παραστάσεων δὲν φαίνεται ἰσχυρόν. Σημειωτέον ὅτι εἰς πάντα τὰ εἰδῶλα ὁ ἀντίχειρ ἀπομακρύνεται τῶν λοιπῶν δακτύλων, ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν στάσιν τῆς χειρὸς τοῦ δεομένου. Ὁ τονισμὸς τοῦ ἀντίχειρος ἦτο ἄλλως σύμφωνος πρὸς τὰς ρυθμολογικὰς τάσεις τῆς ΥΜ III πλαστικῆς. Πβ. καὶ σχετικὰ σύμβολα ἱερογλυφικὰ καὶ τῆς γραφῆς Α καὶ Β, *Evans Scripta Minoa* I σ. 183 - 4 (a gesture sign) καὶ II σ. 14. (Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθ. E. Grumach). Πβ. *Frankfort Cyl. Seals* 1939 σ. 173 εἰκ. 42, Κεραμοπούλλου Ὁ ἀποικτισμὸς σ 8) ἐξ.

²⁸⁸) Myk. Beiträge, Jahrb VII 1892 σ 189 ἐξ. Πβ. κοί σημ. 272.

²⁸⁹) Über vorhellenische Götterkulte 1897 σ. 68 ἐξ.

²⁹⁰) Revue des Études Grecques XVI 1903 σ. 305 ἐξ.

²⁹¹) Αὐτ. σ. 303.

²⁹²) La sculpture en Europe ἀνάτυπον ἐκ τῆς Anthropologie 1894 - 6 σ. 74 - 5.

²⁹³) Die frühkret. Siegel σ. 104.

πλήρη ἀπουσίαν θρησκευτικῶν θεμάτων ἐξ αὐτῶν ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀνατολικούς σφραγιδολίθους²⁴⁴. Ἐν τῶν βουκρανία, αἱ μετ' ἀγάλ-
 γρων σκηναὶ ἀναπαραγωγῆς, αἱ μορφαὶ τοῦ τύπου τῶν Krötendar-
 stellungen (περὶ ὧν ἀνωτ. σημ. 146) δυσκόλως δύναται νὰ θεωρηθῶ-
 σιν ἄσχετοι πρὸς τὴν λατρείαν. Ὡς πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Reinpach,
 νομίζω ὅτι ἂν ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶχε πλασθῆ
 ἀρχικῶς μόνον χάριν συμμετρίας, δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ διετηρεῖτο
 καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν μινωϊκῶν χρόνων, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν
 περίοδον τῆς φυσιοκρατίας.

Τὸ ἀναμφισβήτητον ψυχολογικὸν περιεχόμενον τῆς ὑψώσεως τῶν
 χειρῶν ἀντελήφθησαν οἱ ἐρευνηταὶ κατὰ διαφόρους τρόπους. Ὁ
 Schmidt²⁴⁵ ἐχαρακτήρισε τὰ τότε γνωστὰ εἰδώλια μεθ' ὑψωμένων χει-
 ρῶν ὡς «Adorantinnen». Ἡ Williams δημοσιεύουσα τὰ εἰδῶλα τῶν
 Γουρνιῶν²⁴⁶, παρατηρεῖ ὅτι ἡ τελετουργικὴ ἔννοια τῆς χειρονομίας δὲν
 ἔχει ἐρμηνευθῆ ἰκανοποιητικῶς. Αὕτη, λέγει, ἐθεωρήθη ἔκφρασις λα-
 τρείας καὶ εὐλογίας. Εἰς τοῦτο παρατηρεῖ ὅτι ἡ λατρεία ἐξεφράζετο μᾶλ-
 λον διὰ τῆς θέσεως τῆς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους, ὡς πρὸς δὲ τὴν εὐλο-
 γίαν διερωτᾶται διατὶ «εἰς τὸσον πρῶτον περίοδον θὰ ἀνελαμβάνοντο
 τὴν θεότητα παρέχουσαν ἀγαθὰ διὰ τὸσον συμβολικοῦ τρόπου». Ὁμο-
 λογῶ ὅτι δὲν ἐννοῶ τί ἀσυμβίβαστον ὑπάρχει μεταξὺ τῆς «πρωίμου
 περιόδου» καὶ τοῦ συμβολικοῦ τρόπου δηλώσεως τῆς εὐλογίας. Ἡ αὐ-
 τὴ ἐπιστήμων προτείνει ὅπως ἡ στάσις τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐξηγη-
 θῆ ἔκ τῆς ἀναμνήσεως τῆς Μεγάλῃς Μητρὸς λατρευομένης ὡς θείας
 ἀγέλαδος. Οἱ ὑψωμένοι πήχεις μιμοῦνται κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην κέ-
 ρατα. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἰδέας ταύτης προσάγει ἀορίστως τὴν «αἰγυ-
 πτιακὴν προδυναστικὴν μορφήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ὑψωμέναι χεῖρες ὁ-
 μοιάζουσι πρὸς κέρατα». Δέχεται πάντως ὅτι ἔλλειπει ὁ συνδετικὸς
 κρίκος καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπαρκὴς ἐνδειξις. Νομίζω ὅτι ἡ εὐρεῖα διάδο-
 σις τοῦ τύπου ἐν τῇ Ἐνατολῇ καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν πρὸς
 τὰ «κέρατα καθοσιώσεως», ἅτινα χαρακτηρίζουσι εἰδικῶς τὴν μινωϊ-
 κὴν θρησκείαν. Ἐπίσης δέον νὰ παρατηρηθῆ ὅτι πρὸς κέρατα ὁμοιά-
 ζουσι αἱ χεῖρες κυρίως δειγμάτων τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν
 χρόνων, λόγῳ τοῦ γενικῶς σχηματικοῦ ῥυθμοῦ τῆς φάσεως ταύτης. Τὰ
 ΜΜ III - ΥΜ I δείγματα δὲν παρουσιάζουσι τὴν γωνιώδη κερατό-
 μορφον διάπλασιν. Τέλος δὲ σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ ἐσχηματοποιημένα

²⁴⁴) Αὐτ. σ. 106, 108.

²⁴⁵) Πβ. περίληψιν ὁμιλίας του ἐν Jahrbuch XIII 1898, Arch. Anzeiger
 σ. 125.

²⁴⁶) Gournia σ. 48.

εἶδωλα τῶν ὑστέρων χρόνων ὑψοῦσι τὰς χεῖρας κατὰ ποικίλους τρόπους, ἐνίοτε π. χ. μετὰ τοὺς βραχίονας προτεταμένους, ὥστε οὐδόλως νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωσις τῶν κεράτων.

Ἐναντιοτρόπως τὰ κέρατα ἀνήγαγεν εἰς τὴν χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὁ Zahn²⁴⁷, γράφων: «Ich sehe in den erhobenen Armen nicht eine Andeutung der Hörner sondern umgekehrt in den «Hörnern» das Zeichen der erhobenen Arme der Gottheit». Δέχεται δὲ ὅτι ἡ χειρονομία σημαίνει εὐλογίαν. Ἡ ἄποψις τοῦ Zahn ἀποτελεῖ ἐπομένως κυρίως ἀπόπειραν ἐρμηνείας τῆς σημασίας τῶν κεράτων.

Ὁ Milani²⁴⁸ διακρίνει δύο τύπους τοῦ νεύματος: Ἐν νεῦμα, καθ' ὃ αἱ χεῖρες στρέφονται ἄνω, ἕπερ ἀποδίδει εἰς οὐρανίαν ἢ σεληνιακὴν θεότητα, καὶ ἕτερον στρεφόμενον πρὸς τὴν γῆν καὶ ἀνήκον εἰς χθονίαν ἢ καταχθονίαν θεότητα. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη διάκρισις τῶν στάσεων εἶναι νοητὴ μόνον διὰ τοὺς ἐπικαλουμένους τὰς ἀντιστοίχους θεότητας λάτρεις, οὐχὶ δὲ καὶ δι' αὐτὰς τὰς θεότητας. Ἄλλως τὸ εἰδώλιον τὸ στρέφον δῆθεν τὰς χεῖρας κάτω²⁴⁹, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βασιζέται ἡ ἄποψις τοῦ Milani, εἶναι ἑλλιπὲς τὰς χεῖρας, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦτο ἔστρεφεν αὐτὰς ἄνω.

Πλείονας ὁπαδοὺς ἀριθμεῖ ἡ περὶ εὐλογίας ἄποψις. Ὁ Dussaud²⁵⁰ δέχεται ὅτι αἱ ὑψωμέναι χεῖρες δηλοῦσιν εὐλογίαν, ἡ ὑψωσις δὲ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν λατρείαν. Ὁ Evans²⁵¹ πιστεύει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἔχει διπλὴν ἔννοιαν: εἶναι ἡ στάσις, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θεὰ δέχεται τὴν λατρείαν τῶν πιστῶν καὶ ἐπίσης ἡ στάσις, δι' ἧς παρέχει εἰς αὐτοὺς εὐλογίαν. Ὁ Μαρινᾶτος²⁵² φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι «στάσις εὐλογίας πιθανώτατα». Ὁ Ricard²⁵³ δέχεται ἐπίσης τὴν ἄποψιν ταύτην. Ὁ Nilsson²⁵⁴ λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἐρμηνεύεται ὡς ἔκφρασις λατρείας (διὰ τὸν πιστὸν) ἢ εὐλογίας (διὰ τὴν θεότητα). Παραβάλλει πρὸς τὴν στάσιν τῆς θεότητος ὑψούσης τὴν ἐτέ-

²⁴⁷) Ἐν E. Kinch Vroulia 1914 σ. 34 σημ. 1.

²⁴⁸) Studi et Mat. III 1905 σ. 118.

²⁴⁹) Αὐτ. ἀριθ. 518.

²⁵⁰) Questions mycéniennes σ. 21, 22, Revue de l'histoire des religions 51 1905 σ. 43 - 4, Civilisations préhelléniques σ. 377 ἔξ.

²⁵¹) PM II σ. 128 ἔξ. καὶ IV σ. 39 - 40.

²⁵²) ΑΕ 1937 σ. 290. Ὁ Μαρινᾶτος ἀναφέρει BSA 1951 σ. 104 συμβολιὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱερογλυφικῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Καθημένη μορφῇ ἐν τῇ στάσει ταύτῃ σημαίνει ἄπειρον ἀριθμὸν, ὄρθια δὲ χαράν.

²⁵³) Religions préhell. σ. 77, σ. 113.

²⁵⁴) MMR σ. 310. Πβ. GGR I σ. 267.

ραν τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου²⁵⁵ καὶ χωρὶς νὰ αποκλείη τὴν εὐλογίαν, κλίνει πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς χειρονομίας ὡς χαιρετισμοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς. Ἡ Banti²⁵⁶ λέγει ὅτι τὸ νεῦμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς εὐλογία, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ θεὰ τῆς μήτρας τῆς Σητείας ἦτις κατὰ τὴν Banti εἶναι ἡ αὐτὴ θεότις, δὲν ἔχει τὰς χεῖρας κενὰς ἀλλὰ φέρει ἄνθη καὶ πελέκεις. Ἀλλ' ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ἡ χειρονομία αὕτη εἶναι διάφορος καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ καθαροῦ νεύματος τῆς θεότητος.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκειων ὁ πεστήριξεν ὁ Wolters ὅτι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ἡ θεὰ δένει, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας λύει²⁵⁷. Ἀλλ' ἡ ἀποψις αὕτη βασίζεται εἰς ἀνακριβῆ γνῶσιν τῆς θέσεως τῶν χειρῶν. Ἡ E. Porada²⁵⁸ ἐξετάζουσα τὴν χειρονομίαν ὡς νεῦμα λατρείας λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις μιᾶς χειρὸς ἀποτελεῖ γενικὴν στάσιν προσευχῆς, ἐνῶ ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες ὑψοῦνται, ὅταν εὔχεται τις διὰ τι συγκεκριμένον. Καὶ ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι καθαρῶς ὑποθετικὴ μὴ ἐρμηνεύουσα ἄλλως πῶς αἱ στάσεις αὗται ἐγένοντο στάσεις τῆς θεότητος.

Ἡ χειρονομία ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐπὶ δειγμάτων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἔνθα ἀπαντᾷ κατ' ἐπιβίωσιν. Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ὁ Von Salis²⁵⁹ δέχεται τὴν ἀποψιν τῆς εὐλογίας. Ὁ Kunze²⁶⁰ πραγματευόμενος τὴν στάσιν τῶν χαλκῶν εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας ἐξέφρασεν ἀντιθέτως νέαν ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν. Φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν δὲν δηλοῖ εὐλογίαν οὔτε χαιρετισμόν, ἀλλὰ τὴν ἰσχυρὰν ἐμφάνισιν τοῦ θείου, τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου βαθέως βιουμένην ἐπιφάνειαν τῆς θεότητος.

Τὴν περὶ θεοφανείας ἀποψιν ἀνέπτυξε πληρέστερον καὶ ἐξήτησε νὰ συλλάβῃ γενετικῶς διὰ τῆς ἐξετάσεως σειρᾶς σχετικῶν παραστάσεων τελευταίως ὁ Fr. Matz²⁶¹. Ἡ ἀρχὴ τῆς χειρονομίας εὐρίσκεται κατ' αὐτὸν ἐν τῷ ἱερῷ χορῷ, εἰς παραστάσεις τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ ὡς χειρονομία ἐπικλήσεως (Invocation Dance). Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ παρο-

²⁵⁵) MMR σ. 267 εἰκ. 131.

²⁵⁶) Divinità Femminili σ. 17.

²⁵⁷) MMR σ. 310 σημ. 12, ΠΒ. K a r o Archiv für Religionswissenschaft 7 1904 σ. 132 σημ. 1.

²⁵⁸) Seal Impressions from Nuzi σ. III ἐξ.

²⁵⁹) Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wiss. 1935 - 6, 4 Abhandlung σ. 43 σημ. 1.

²⁶⁰) Antike und Abendland 2 1946 σ. 100 ἐξ.

²⁶¹) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 34 - 5, σ. 87.

σιάζοντο πρὸ τῆς λατρευτικῆς κοινότητος αἱ λατρεύουσαι ἱέρειαι καὶ δὴ ἡ Βασίλισσα Ἰέρεια, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι ἐπιφαίνεται ἡ θεότης. Οὕτω ἡ χειρονομία παραλαμβάνεται ὑπὸ τῆς τελευταίας καὶ καθίσταται χαρακτηριστικὴ τῆς ἐπιφαινομένης θεότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ἐθεωρεῖτο πρόξενος ἀγαθῶν, δύνανται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ νεῦμα αὐτῆς καὶ ὡς δηλωτικὸν εὐλογίας. Ἡ νέα ἄποψις στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἐρμηνείας τῆς ὑψούσης τοὺς ὄφεις MM III μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ — ἣς τὴν στάσιν ὁ Matz δὲν διακρίνει τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χειρῶν — ὡς παριστώσης ἐπιφάνειαν τῆς θεᾶς ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς Βασίλισσης Ἰερείας^{261α}. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἀπόψεως ταύτης συνίσταται εἰς τὸ ὅτι βασίζεται ἐπὶ προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουσι γίνεαι γενικῶς δεκταὶ οὔτε δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐπαρκῶς ἀποδεικνύμεναι. Ἡ πίστις τῶν μινωϊτῶν εἰς παροδικὴν σωματοποίησιν τοῦ θεοῦ διὰ ζώντων προσώπων, ἡ ἀπουσία λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης²⁶² καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐκ φαγεντιανῆς μορφῶν τῆς Κνωσοῦ ὡς οὐσιωδῶς ἀνθρωπίνων εἶναι εἰσέτι λίαν ἀμφίβολοι. Αὗται, στεφόμεναι διὰ θηρίων ἢ περιελισσόμεναι ὑπὸ ὄφρων, μόνον ὡς θεαὶ εἶναι νοηταί. Αἱ παραστάσεις μορφῶν μετεώρων δεικνύουσιν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν μινωϊτῶν βίωσις τῆς ἐπιφανείας ἦτο, ὡς εἰς ἄλλας θρησκείας, ὄραματικῶς χαρακτηῖρος. Δυσεξήγητος εἶναι ἄφ' ἑτέρου ἢ ἀπολίθωσις τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἰς μίαν ἀποκλειστικὴν στάσιν στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένην εἰς τὰς παραστάσεις τῆς θεότητος. Καὶ τὸ κυριώτερον, ἡ ἐρμηνεία τοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὡς δηλωτικῶς τῆς θεοφανείας δὲν ἐξηγεῖ διὰ τίνα λόγον ἐπεκράτησε τελικῶς ἀπο-

^{261 α)} Πβ. Glotz *La civilisation égéenne* 1923 σ. 309: «Dans le culte public le rôle de la déesse était joué par une femme».

^{262 β)} Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Ἁγ. Τριάδος *Zervos L'art de la Crète* σ. 205 σαφῶς διακρινόμενον τοῦ τύπου τῶν λάτρων, καὶ ὃν πιθανώτατα λατρευτικὸν εἶδωλον θεᾶς. Εἰς λατρευτικὸν εἶδωλον ἀνήκει ἀσφαλῶς καὶ τὸ τμήμα ἀσυνήθως μεγάλου προσώπου ἐκ Πετσοφᾶ ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 4841, *BSA IX* 1902 - 3 πίν. XII 34. Ἡ παρουσία εἰς τὰ *Temple Repositories* τῆς Κνωσοῦ ὁμοιωμάτων ἐσθῆτων (προσφερομένων, ὡς ὑπετέθη, εἰς τὴν παριστώσαν τὴν θεότητα ἱέρειαν *Matz* ἔ. ἀ. σ. 32 - 33) δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξιν κατὰ τῆς ὑπάρξεως λατρευτικῶν εἰδώλων, ἀφοῦ ὁμοιώματα τιαρῶν εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ *YM III* ἱερὸν τῆς Γόρτυνος ὁμοῦ μετὰ λατρευτικῶν εἰδώλων. Ἐναντὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἰς τὰς ἱερὰς παραστάσεις ἐπὶ δακτυλίων καὶ σφραγίδων ἔχομεν ἱερείας παριστώσας θεότητος, πιθανώτερον εἶναι ἡ ἀποψις τοῦ Nilsson *A History of Greek Religion* 1956 σ. 18 ὅτι πρόκειται περὶ θεοτήτων ἀπεικονιζομένων καθ' ὃν τρόπον οἱ μινωῖται τὰς ἐφαντάζοντο.

κλειστικῶς πρὸς δήλωσιν τῆς θεοφανείας τὸ νεῦμα τοῦτο ἐκ τῶν ποικίλων στάσεων, ἃς ἔχουσιν αἱ ἐπιφαινόμεναι μορφαὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, ὡς δεικνύουσιν αὐτὰ τὰ συλλεγέμενα ὑπὸ τοῦ Matz παραδείγματα. (Τάσις τῆς χειρὸς ὀριζοντίας μετὰ ἢ ἄνευ τοῦ σκήπτρου καὶ κάμψις τῆς ἐτέρας, χεῖρες εἰς τὴν ὄσφυν κ.ά.). Ἰδιαιτέρως δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἄνωθεν κατερχόμεναι μορφαί, αἰτινες εἶναι αἱ πιθανώτεραι παραστάσεις θεοφανείας, ὑποῦσι σπανίως ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ προελεύσεως τῆς χειρονομίας ἐκ τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἶναι καὶ ἡ παρουσία αὐτῆς ἤδη κατὰ τοὺς MM I - II χρόνους εἰς μεμονωμένας μορφὰς ἐπὶ τῶν δειγμάτων ἐκ Σφουγγαρά, Μαλίων, Φαιστοῦ καὶ Μόχλου, ἄνευ ἐνδείξεως ἀπεικονίσεως χοροῦ ἢ λατρείας. Τὰ ἀνατολικά παράλληλα δὲν δύνανται ἄλλως νὰ ἀγνοηθῶσιν.

Ὁ ἐσχάτως ἐπίσης ἀσχοληθεὶς περὶ τὰ ἑλληνικὰ κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ δείγματα Bielefeld²⁶³ παρατηρῶν ὅτι τὰ νεύματα τῶν θεοτήτων ἔτυχον μικρᾶς μέτροι σήμερον προσοχῆς, λέγει ὅτι ἡ ἄποψις τῆς εὐλογίας εἶναι ἀφρημένη, προκειμένου περὶ τῶν πρώιμων χρόνων, καθ' οὓς ἡ χειρονομία ἐνεφανίσθη. (Παρομοίαν ὑπόθεσιν ἐξέφρασεν, ὡς εἶδομεν, ἡ Williams). Περαιτέρω²⁶⁴ ἐκθέτει τὴν ἄποψιν ὅτι, εἴτε ἡ μία χεὶρ ὑψοῦται εἴτε ἀμφοτέραι, πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς χειρονομίας. Ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ θεοῦ ἐκπέμπεται θεραπευτικὴ ἢ προστατευτικὴ δύναμις, «μανά». Ὁ λάτρις ἐμφανίζεται ἐν τῇ αὐτῇ στάσει, διότι διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς ἢ χειρῶν δέχεται τὴν εὐεργετικὴν ἀπορροήν τῆς θεότητος. Οὕτω ἐρμηνεύει τὰς χειρονομίας θεᾶς καὶ λάτρων ἐπὶ τῶν δακτυλίων τῶν Ἰσοπάτων καὶ τῆς Φαιστοῦ²⁶⁵.

Καθ' ἡμᾶς ἡ σύνδεσις τῶν κρητικῶν δειγμάτων πρὸ τὰ ἐξ Ἀνατολῆς, ἐπιβάλλει ὅπως ἡ ἐρμηνεία τῆς χειρονομίας ἐπιχειρηθῇ οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν κρητικῶν παραστάσεων, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀνατολικὰς. Λογικῶς, νομίζω, θὰ ἠδύνατό τις νὰ υποθέσῃ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν κατέστη στάσις τῆς θεότητος ἐκ τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς αὕτη ἀπεικονίζεται πρὸ ἄλλων θεῶν δεομένη, ὡς συχνότατα συμβαίνει ἐν Μεσοποταμίᾳ. Ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα. Ἐν Βαβυλωνίᾳ καὶ Ἀσσυρίᾳ ἡ ὑψωσις μιᾶς ἢ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἶναι συνήθης χειρονομία λατρείας καὶ προσευχῆς. Σειρὰ λειτουργικῶν προσευχῶν ἐκφωνοῦνται μὲ τὴν χεῖρα ὑψωμένην πρὸς τὸν οὐρανόν. Συνήθεις διὰ τὴν δήλωσιν τῆς προσευχῆς

²⁶³) *E. ἀ. σ. 389 - 390.

²⁶⁴) Αὐτ. σ. 395 - 6 *Hδη ὁ G l o t z ἔ ἀ. σ. 309 ἠρμήνευσε τὴν χειρονομίαν ὡς ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ θείου πνεύματος εἰς τοὺς θνητούς.

²⁶⁵) Nilsson MMR σ. 279 εἰκ. 139, σ. 257 εἰκ. 125.

εἶναι οἱ ὄροι «shu - il» (ὑψωμένη χεῖρ), «nish - qâti» (ἔψωσις τῆς χειρός), «ritâ - urnâ» (ἀνοίγειν τὰς παλάμας τεταμένας πρὸς τὴν θεότητα διὰ τὴν λῆψιν τῆς χάριτος)²⁶⁶. Ἐν αἰγυπτιακῶν κείμενον²⁶⁷ ἀπευθυνόμενον πρὸς θεότητα λέγει: «αἱ χεῖρες τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν ὑψοῦνται πρὸς σε, ζητοῦσαι σέ, ὡς αἱ χεῖρες τοῦ παιδὸς πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ». Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν τοῦ λατρεύοντος, ἐρμηνευομένη ὡς σημεῖον ἀφοσιώσεως προελθὼν ἐκ τῆς συμφωνίας πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ ὀφθαλμοῦ στρεφομένου πρὸς ἄγαλμα ἢ πρὸς τὸν οὐρανόν, εἶναι κατὰ τὸν Sittl²⁶⁸ κοινὴ εἰς ἅπαντας τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαϊότητος²⁶⁹. Ἰδιαιτέρως ἐν τῇ πολυθεϊστικῇ Ἀνατολῇ καὶ Αἰγύπτῳ, ἔνθα λατρεύονται μεσολαβοῦσαι ἢ πρεσβεύουσαι θεότητες, ἢ συνήθως στάσις λατρείας κάλλιστα ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ἀποβῇ καὶ τῆς θεότητος στάσις ἀπεικονιζομένης ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀνεξαργτήτως μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²⁷⁰. Ἀπολέσασα οὕτω τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς ἢ χειρονομία ἠδύνατο σὺν τῷ χρόνῳ νὰ προσλάβῃ νέας τοιαύτας, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελειομένη πρὸς τοὺς λάτρεις καὶ νὰ καταστῇ τελικῶς δηλωτικὴ ὑποδοχῆς, χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. (Τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἐκδηλοῦται κυρίως διὰ τῆς στροφῆς τῶν παλαμῶν πρὸς τὸν λάτρην)²⁷¹. Ἡ ἐξέλι-

²⁶⁶) Jean Religion Sumérienne 1931 σ. 249.

²⁶⁷) Hastings Encycl. of Religion, Hand - Gestures VI σ. 496 ἐξ.

²⁶⁸) Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 174 - 5 σ. 187 ἐξ. ἔνθα παραδείγματα ἐκ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τινὰ παραδείγματα: Ὁ Κύκλωψ (Ὀδ. ι 526 - 7): «Ποσειδάωνι ἀνακτι εὐχέτω χεῖρ' ὀρέγων εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντα». «Πίναντ' ἐς αἰθέρα χεῖρας» (Πίνδ. Νεμ. 5, 11). «Θεοῖς εἰπ' ἀναπύξας χεῖρας» (Εὐριπ. Ἴππ. 1190).

²⁶⁹) Διὰ τὴν χειρονομίαν παρὰ τοῖς Ἑβραίοις πβ. Δαυεὶδ Ψαλμ. ξβ': «ἐν τῷ ὀνόματί σου ἄρῳ τὰς χεῖρας μου». Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ, ὁ Lehman δέχεται μαγικὴν αἰτίαν, ὡς καὶ τῆς θρησκευτικῆς χειρονομίας γενικῶς. Ἡ ὑψώσις τῶν χειρῶν σημαίνει κατ' αὐτὸν ἀπομάκρυνσιν κακῶν ἐπιδράσεων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ στήθους κάμψιν, ἣτις συμβολίζει τὴν εἰς τὸ θεῖον παράδοσιν. Ἀντιθέτως ὁ Heiler ἀνάγει τὴν χειρονομίαν εἰς τὸν χαιρετισμὸν καὶ ἐρμηνεύει αὐτὴν ὡς σημεῖον σεβασμοῦ. Ὡρισμέναί χειρονομίαι θέλουσιν ἅπλῶς νὰ ἀποκαταστήσωσι δεσμὸν τινα μετὰ τῆς θεότητος. Τοῦτου ἕνεκα ὑποί τις ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἢ τὴν ἑτέραν Religion in Geschichte und Gegenwart σ. 868 λ. Gebärde, Tüb. bingen 1928. Ἡ ἀποψις τοῦ Heiler ἐκτίθεται ἐν Das Gebet I 8 c. Πβ. ἄρ' θρον τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν στάσεων κατὰ τὴν προσευχὴν ἐν Orient Studien Hommel zum 60 Geburtstag gewidmet II 1918. Τὸ λεξικὸν Hastings ἐν Hand-gesture σ. 496 ἐξ. λέγει ὅτι ἡ ὑψώσις τῶν χειρῶν εἶναι «acted prayer».

²⁷⁰) Βλ. παραδείγματα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἀνωτ. σ. 239 - 241. Οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ Δεομένη εἰκονίζεται πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Τριμόρφῳ καὶ ἐν οὐν-χεῖρα ἀπολύτως.

²⁷¹) Ἡ ταυτότης τῶν στάσεων πιστοῦ καὶ θεότητος εἶναι ἐξηκριβωμένη διὰ

ξίς αὕτη εἶχε συντελεσθῆ ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅταν ὁ τύπος εἰσήχθη εἰς Κρήτην. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἄποψιν ἡμῶν τὸ ὅτι ἐν Κρήτῃ δὲν ἠδύνατο ἡ θεὰ νὰ νοηθῆ ὡς θεομένη πρὸ ὑπερτέρου θεοῦ, μὴ ὑπαρχούσης ἱεραρχίας θεοτήτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΑΣ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ ἐξετασθῆ νῦν τίς ἢ εἰκονιζομένη θεότης. Ἡ ἐμμονὴ ἐν τῷ αὐτῷ τύπῳ ἐπὶ μακρὸν διάστημα ἄγει λογικῶς εἰς τὸ ἐρώτημα ἂν διὰ τοῦ τύπου τούτου δηλοῦται ἡ αὕτη θεὰ ἢ πλείονες εἰκονιζόμεναι ὁμοιομόρφως. Σημειωτέον ὅτι αἱ μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀποτελοῦσι τὰς κυριωτέρας καὶ σαφεστέρας παραστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὥστε ὁ ἐξετάζων ταύτας ὀφείλει νὰ ἀσχοληθῆ καὶ περὶ τὸ πρόβλημα τῆς φύσεως αὐτῆς.

Παραθέτομεν κατωτέρω τὰς γνώμας τῶν δημοσιευσάντων εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ὡς καὶ τῶν ἐιδικώτερον ἀσχοληθέντων περὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς ὑποστάσεις τῆς θεότητος. Ὁρισμένοι ἐξ αὐτῶν βοήθουσι ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τῆς ἑλληνικῆς περιόδου. Αἱ γνώμαι τῶν ἐρευνητῶν δίστανται συμφωνούντων πάντων μόνον περὶ τοῦ θείου χαρακτῆρος τῶν παραστάσεων²⁷². Ἡ διαίρεσις τῶν γνώμων

τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν, Jean É. α. σ. 220. Ἡ ἄσσυριακὴ Ἰστὰρ εὐλογεῖ ὑψοῦσα τὴν δεξιὰν D h o r m e Religion de Babylonie et d' Assyrie σ. 70. Περὶ τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ ἐν Μεσοποταμίᾳ βλ. καὶ C o n t e n a u La civil. d' Assur et de Babylone σ. 90 - 91. Ἐν τῇ χριστιανικῇ εὐλογίᾳ αἱ χεῖρες ἐνίοτε ἀπλῶς ὑψοῦνται Μαρκ. 10, 16, Λουκ. 24, 50. Τοῦτο κυρίως γίνεται ὅταν εὐλογῆται πλῆθος ἀνθρώπων. Πβ. Hastings ἔ. α. σ. 496 : αἱ χεῖρες ὑψοῦνται πρὸς ἐκπομπὴν τῆς εὐλογίας.

²⁷²⁾ Ἡ πρὸ τριακονταετίας ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Schweitzer Gnomon 4, 1928 σ. 178 ἐξ. γνώμη, καθ' ἣν τὰ μινωϊκὰ εἰδῶλα, συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑστερομινωϊκῶν, εἶναι ἀναθήματα πρὸς ἄορατον θεότητα λατρευομένην πνευματικῶς δὲν δύναται νὰ ἔχη σήμερον τὴν αὐτὴν ἰσχύν, καίτοι ἀνάλογοι ἀπόψεις ἐξεφράσθησαν καὶ ὑπ' ἄλλων (R o d e n w a l d t Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft 36, 1921 σ. 248, καὶ Gnomon 5, 1929 σ. 178 ἐξ., Von Salis Neue Darstellungen Griech. Sagen 1935-6 σ. 43). Οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν δέχονται σήμερον λατρείαν τοῦ εἰδώλου κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους πβ. Nilsson MMR σ. 77 ἐξ. σ. 295, Picard (μετὰ τινος ἀμφιβολίας), Religions Préhell. 1948 σ. 193, Deubner Gnomon 25, 1953 σ. 145 ἐξ. (ὅστις ἀμφισβητεῖ τὴν δυνατότητα διακρίσεως με-

τούτων εἰς κατηγορίας δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατὴ, διότι οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν κυμαίνονται μεταξὺ διαφόρων ἀπόψεων. Ἐπίσης δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ παλαιότεροι ὀμιλοῦσιν οὐχὶ περὶ τοῦ συνόλου τῶν δειγμάτων, ἀλλὰ περὶ ὠρισμένων μόνον τούτων, ἅτινα ἦσαν τότε γνωστά.

Ὅμιλῶν περὶ τῶν δειγμάτων τοῦ Πριναῖ ὁ Wide λέγει ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή σχετίζεται πρὸς τὴν Ἑριννύν, παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν μεγάλην χθονίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἄλλοτε μὲν προβάλλει ὡς Γαῖα, ἄλλοτε δέ, εἰς ποικίλας τμήσεις, ὡς Ἥρα, Ἄρτεμις, Δήμητρα καὶ Ἀθηνᾶ, δεδομένου ὅτι καὶ αὐτὰι συνδέονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς τὸν ὄψιν²⁷³.

Ὁ Milani εἶχεν ἐκφράσει ἀρκετὰ σκοτεινῶς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ εἰδωλα τοῦ Πριναῖ καὶ Γουρνιῶν παριστῶσι τὰς τρεῖς κόρας τῆς Πέρας, Βριτόμαρτιν, Ἄρτεμιν καὶ Κορησίαν. Ἡ θεὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ Πέα, ἡ Μήτηρ τῶν Ἰδαίων Δακτύλων ἀπεικονιζομένη μετὰ δύο υἱῶν αὐτῆς²⁷⁴.

ταξὺ παραστάσεων «ἐπιφαινομένων» θεοτήτων καὶ εἰδώλων). Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ λατρευτικοῦ χαρακτῆρος τῶν ὑστέρων εἰδώλων: τοῦτον δέχεται καὶ ὁ Matz *Göttererscheinung und Kultbild* 1958 σ. 30, καίτοι ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ δεύτερον αὐτοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἀνικεϊμένον τῆς παρούσης μελέτης. Πάντως δέον νὰ σημειωθῇ ἡ γνώμη τοῦ Val Müller ἀρθρ. *Kultbild* ἐν *RE Suppl.* 5, 1931 σ. 487 ἑξ. θεωροῦντος «τολμηράν» τὴν παραδοχὴν πνευματικῆς λατρείας καὶ διὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς. Οὗτος καίτοι ἀρνούμενος διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους τὴν ἔννοιαν τοῦ οἰκοῦντος ἐν τῷ νῶφ εἰδώλου, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν ὑστέρων εἰδώλων εἶναι ἐνδείξεις παραστάσεως θεότητος. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπαντῶντων εἰς ἓν ἱερὸν εἶδωλον καὶ ἡ μικρότης τῶν παλαιότερων δειγμάτων ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁξεία εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ H. Biesantz εἰς *Marburger Winkelmann - Programm* 1958 σ. 24 σημ. 25: ἐναντίον ἀπόψεως ἐκφρασθείσης προφορικῶς ὑπὸ τοῦ Müller - Karpe ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι νεῦμα λατρευτικὸν καὶ ἐπομένως τὰ εἰδωλα τὰ ποιοῦντα τοῦτο δὲν παριστῶσι θεότητος, παρατηρεῖ ὅτι ἐκ τῶν εἰδώλων τῶν ποιοῦντων λατρευτικῆς χειρονομίας μόνον τὰ ὑψοῦνται τὰς χεῖρας κοσμοῦνται διὰ συμβόλων. Τοῦτο ἀποχωρίζει ταῦτα ἀπὸ τῶν παραστάσεων λάτρων. Γενικῶς ἰσχύει ἡ παρατήρησις τοῦ Val Müller ἔ. ἀ. στ. 486 ὅτι ἐφ' ὅσον εἰς ἓνα πολιτισμὸν διαπιστοῦται παραστατικὴ πλαστικὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀνθρωπόμορφος ἀντίληψις τοῦ θείου ἀφ' ἑτέρου, ἀποδείξεις ὀφείλει νὰ προσκομίσῃ μᾶλλον ὁ ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ἢ ὁ δεχόμενος αὐτήν. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 249 καὶ σημ. 262 καὶ σ. 245.

²⁷³) *AM* XXVI 1901 σ. 250 - 1.

²⁷⁴) *Studi e Mater.* III 1905 σ. 119 ἑξ. καὶ *La Bibbia prebabelica* ἀνάτυπον ἐκ *Studi Religiosi* VI 1906 τευχ. 1 σ. 15.

Ὁ Pernier²⁷⁵ δέχεται ὅτι τὰ εἶδωλα ἀνήκουσιν εἰς παλαιστάτην παράδοσιν καλύπτουσαν τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῶν MM χρόνων μέχρι «τοῦλάχιστον» τῆς πρωτοελληνικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν στενὸν δεσμὸν μεταξὺ τοῦ μινωικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν εἰκονιζομένην θεότητα ταυτίζει ὁ Pernier πρὸς τὴν Ρέα συνφωνῶν μετὰ τοῦ Milani²⁷⁶. Τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης ἐνόμισεν ὁ Pernier ὅτι εὑρεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Πριναῖ²⁷⁷, ὅπου ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ Ρέα, ὡς συνάγει ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκ τῶν σφινγγῶν, λεόντων, ἐλάφων καὶ ἰππων, πρὸς τοὺς ὁποίους σχετίζεται ἡ λατρευομένη ἐν τῷ ναῷ θεά. Συνοψίζων ὁ Pernier λέγει ὅτι τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄψεων παριστῶσι τὴν Ρέα ὡς θεὰν τῶν ὄψεων κατὰ μινωϊκὴν παράδοσιν, ὁ τύπος δὲ οὗτος ἐξελιίσεται κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς εἰς τὸν τύπον τῆς Κυβέλης, τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τῆς «ποτνίας θηρῶν»²⁷⁸.

Εἰς τὴν εἰκονιζομένην ὑπὸ τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν θεὸν εἶδεν ἡ Williams «τὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους κυρίαν θεότητα τῶν Μινωϊκῶν», τὴν συνδεομένην πρὸς τοὺς ὄφεις χθονίαν θεάν²⁷⁹. Ὅμιλεῖ δὲ καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ ἱερῷ λατρείας τῆς θεᾶς ὑπὸ διαφόρους ἐκφάνσεις. Πρὸς διάκρισιν αὐτῶν πιστεύει ἡ Williams ὅτι βοηθεῖται ὑπὸ τῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ ἱερῷ σωλήνων, οἵτινες φέρουσι διάφορα σύμβολα, ἀφ' ἑνὸς ὄφεις καὶ ἀφ' ἑτέρου κέρατα καὶ δίσκους, οὓς ἡ δημοσιεύουσα παραλληλίζει πρὸς τὸ σύμβολον τῆς αἰγυπτιακῆς Ἀθώρ. Ἐπὶ τῶν σωλήνων τούτων ἐτοποθέτουσαν κατ' αὐτὴν οἱ πιστοὶ τὰς προσφορὰς τῶν ἀναλόγως τῆς μορφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπεθύμουσαν λατρεύουσαν τὴν θεάν. Τὴν γνώμην ὅτι οἱ σωλήνες εἶναι βάσεις προσφορῶν οὐδεὶς δέχεται, ἀλλ' εἶναι ἀξιοσημείωτος ἢ διὰ τῶν συμβόλων αὐτῶν ἐπιχειρουμένη διάκρισις τῶν θείων ὑποστάσεων. Περαιτέρω ἡ Williams δέχεται ταυτότητα τῆς θεᾶς ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν στεατοπυγικῶν εἰδώλων καὶ ἐντεῦθεν μὲ χωριστὰς ὑποστάσεις, ὡς χθονίας (μετ' ὄψεων), ποτνίας θηρῶν, Μητρὸς Γῆς²⁸⁰.

Τὴν ὁμοιότητα τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς παρατηρεῖ ἡ Banti²⁸¹. Ἀντιθέτως λέγει πρὸς τὰς ἑλληνικὰς συνηθείας οἱ μινωϊκοὶ

²⁷⁵) Di una città arcaica ἀνάτ. ἐκ Boll. d' Arte II Δεκ. 1908 σ. 15 ἐξ.

²⁷⁶) Studi e Materiali III σ. 120.

²⁷⁷) Pernier ἔ. ἀ. ο. 17 - 20.

²⁷⁸) Αὐτ. σ. 20 ἐξ.

²⁷⁹) Gournia σ. 47 - 8.

²⁸⁰) Αὐτ. σ. 51.

²⁸¹) Div. Femmin. σ. 17 - 8.

Κρητες εἶχον, φαίνεται, εἰς τὰ ἱερά των πολλὰ εἰδῶλα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἢ θεῶν κατ' οὐσίαν ὁμοίων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παραβάλλει μετ' ἐπιφυλάξεως πρὸς τὴν ἐπίσης πολλαπλῆν λατρείαν τῶν Μητέρων, ὁμάδος θεῶν λατρευομένων ταυτοχρόνως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (IV 79) καὶ ὁ Πλούταρχος (Μαρκ 20, 3 - 4) διὰ τὴν πόλιν Ἐγγυον τῆς Σικελίας²⁸². Ἡ Βαντί²⁸³ ἐκφράζει ἀμφιβολίαν ἃν ἡ εἰκονιζομένη θεὰ εἶναι μία μετὰ διαφορῶν ἐμβλημάτων ἢ πολλαὶ λατρευόμεναι ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Παρατηρεῖ ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ δύο θεοιῶτων, ἀφοῦ ὅπου εὐρέθησαν θεαὶ μετ' ὄφρων δὲν εὐρέθησαν θεαὶ μετὰ μηκώνων ἢ πτηνῶν καὶ ἀντιστρόφως. (Πιστεύει ὅτι τὰ εὐρέθητα ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Γουρνιῶν ὁμοιώματα περιστερῶν δὲν εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς). Τὰ γνωστὰ σωληνοειδῆ σκευῆ ἀκολουθοῦσι κατὰ τὴν Βαντί τὴν διαφοροποίησιν ταύτην. (Οἱ σωλῆνες τοῦ Γάζι ὡς καὶ αἱ θεαὶ στεροῦνται ὄφρων). Κατὰ ταῦτα ἡ συγγραφεὺς δέχεται διαφοροποίησιν μεταξὺ μιᾶς θεᾶς μετ' ὄφρων καὶ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐχουσῶν ἐμβλήματα μήκωνας καὶ πτηνά. Περαιτέρω²⁸⁴ ἀμφισβητεῖ ἃν ἡ θεὰ τῶν ὄφρων εἶναι ἀναγκαστικῶς καὶ χθονία. Τὰς ἐχούσας μήκωνας καὶ πτηνὰ θεωρεῖ θεὰς γονιμοποιοῦς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου. Τὸν διπλοῦν πέλεκυν καὶ τὰ κέρατα δέχεται ὡς γενικά σύμβολα ἱερότητος ἄνευ διακρίσεως. Ἐκφράζει ἐπιφύλαξιν διὰ πάσας τὰς συγκρίσεις πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον καὶ ἀποκλείει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὡς «θεᾶς μητρὸς» ἢ «ποτνίας θηρῶν».

Ὁ Evans πιστεύει ὅτι ἡ ποικιλία τῶν συμβόλων δὲν σημαίνει πολλαπλότητα θείων προσώπων, ἀλλὰ διαφορῶς ὄψεις τῆς αὐτῆς θεᾶς²⁸⁵. Δὲν συναντῶμεν λέγει²⁸⁶ πολλαπλότητα θεῶν ὡς ἐν τῷ ἑλληνικῷ κύκλῳ, ἀλλ' ἀναγόμεθα συνεχῶς εἰς τὴν «μεγάλην μητέρα» τὴν συνοδευομένην ὑπὸ νέου συζύγου ἢ υἱοῦ, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία ἦτο διαδεδομένη ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ καὶ Συρίᾳ. Τῆς θεᾶς ταύτης διακρίνει τὰς κάτωθι ὑποστάσεις: οὐρανίαν μετὰ περιστερῶν, ὑποχθονίαν καὶ σεισμικὴν μετ' ὄφρων, θεὰν μητέρα μετὰ χειρῶν ἐπὶ τῶν μαστῶν (πρόκειται περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου εἰδώλου τῆς Βοστώνης), φυτικὴν μετὰ σισχύων, μηκώνων καὶ κρίνων καὶ ἀναγεννωμένην ἐκ τοῦ ἐδάφους, «πότνιαν θηρῶν» συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων ἢ αἰγῶν, μετὰ τόξου ὡς ἡ

²⁸²) Ἡ λατρευομένη ἐκεῖ θεοῖς ἀποκαλεῖται Mater Magna καὶ Mater Idaea ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος In Verrem IV 97, V 186.

²⁸³) Div. Femm. σ. 19 - 20.

²⁸⁴) Αὐτ. σ. 21 - 22.

²⁸⁵) PM III 457, IV σ. 24.

²⁸⁶) PM II σ. 277. Τινὲς τῶν σχετικῶν παραστάσεων εἶναι κίβδηλοι.

Ἄρτεμις ἢ ἡ Δίκτυννα, μετὰ ξίφους καὶ aspergillum, ἀμαζονοειδῆ μετὰ διπλοῦ πελέκεως, θαλασσίαν μετ' ἀγκύρας. Διὰ μέσου τῶν μορφῶν τούτων, λέγει ὁ Evans, αἰσθανόμεθα πάντοτε τὴν παρουσίαν μᾶλλον τῆς αὐτῆς οὐσιωδῶς θεᾶς, ἢ κευχωρισμένων ὄντοτήτων ὡς αἱ τῆς μεταγενεστέρης Ἑλλάδος. Ἡ θεὰ τῶν Θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ εἶναι ἡ ὑποχθονία μορφή τῆς «μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς», ἣτις ἀργότερον ταυτίζεται πρὸς τὴν Ρέαν. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῆς μολυβδίνης θεᾶς τοῦ μικροῦ Ἀνακτόρου. Ἡ θεὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων²⁸⁷ εἶναι ἡ αὐτὴ μεγάλη θεὰ, ἀλλ' ἡ ἐπικαθημένη αὐτῆς περιστερὰ καὶ ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῶν λάτρων ὑποδηλοῖ τὴν οὐρανίαν πλευρὰν τῆς λατρείας. Αἱ περιστεραὶ καὶ οἱ ὄφεις τοῦ Ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν δεικνύουσι κατὰ τὸν Evans παράλληλον λατρείαν τῆς θεᾶς ὡς ὑποχθονίας καὶ οὐρανίας²⁸⁸. Αἱ ποικίλλουσαι αὗται «ὄψεις» τῆς θεᾶς τῆς μινωϊκῆς Κρήτης ταυτίζονται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ παραδόσει πρὸς τὴν Ῥέαν, Ἄρτεμιν, Δίκτυνναν, Ἀφροδίτην, Ἀριάδην. Ὁ παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτῆς συνοδὸς καθίσταται ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρῆτῃ ὁ Κρηταγενῆς Ζεὺς²⁸⁹.

Παρὰ ταῦτα ὁ Evans εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Nilsson²⁹⁰ ἐδέχθη τελικῶς ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις τῆς «θεᾶς τῆς φύσεως» ὡς ἐνιαίας ὑπὸ διαφόρους ὄψεις εἶναι προσωρινή καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χωριστῶν θεοτήτων μὲ διάφορα ὀνόματα ἀντιστοιχῶν πρὸς τὴν Ἄρτεμιν, Ῥέαν, Ἀθηνᾶν, Ἀφροδίτην τῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Ἐπεὶ τῆς παλαιότερας ἀπόψεως τοῦ Evans ἐτάχθη καὶ ὁ Pendlebury²⁹¹. Ἡ φύσις λέγει ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τῶν MM χρόνων ὑπὸ μιᾶς μεγάλης μητρὸς - θεᾶς, κυρίας τῶν δένδρων καὶ τῶν ὀρέων ἐπίσης δὲ τῶν θηρίων. Ὡς ἐνσαρκοῦσα τὴν γονιμότητα ἀπεικονίζεται καὶ μετὰ υἱοῦ. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους τὰ ἐμβλήματα αὐτῆς κατανέμονται εἰς πλείονας θεότητας: ἡ Ἀθηνᾶ λαμβάνει τοὺς ὄφεις, ἡ Ἀφροδίτη τὰς περιστεράς καὶ τὸν νέον θεόν, ἢ Ἄρτεμιν τοὺς τράγους καὶ αἱ διάφοροι νύμφαι τὰ ὄρη, τὰ δάση καὶ τοὺς θύακας. Ἀλλὰ πάντοτε, παρατηρεῖ ὁ Pendlebury, ὑπῆρχεν ἐν Κρῆτῃ ἡ τάσις πρὸς μεῖξιν τῶν θεοτήτων τούτων. Ἡ Βριτόμαρτις ἢ Δίκτυννα ἦτο κυρία θεὰ τῆς

²⁸⁷) PM II σ. 339.

²⁸⁸) Τὰς δύο γυναίκας τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων θεωρεῖ ὁ Evans συνοδὸς τῆς θεᾶς καὶ ἀποκαλεῖ Διασχούρας παραβάλλει δὲ πρὸς παραστάσεις ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων ἐξ Ἀγίας Τριάδος, Πεδιάδος, Μυκηθῶν καὶ Θίσβης PM II σ. 340 - 2.

²⁸⁹) Tomb of D. Axes σ. 55.

²⁹⁰) MMR σ. 392 σημ. 3.

²⁹¹) Archaeol. of Crete σ. 273.

Κρήτης πολὺ μᾶλλον ἢ ἡ ἑξελληνισθεῖσα Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἄρτεμις.

Ὁ Hogarth²⁹² ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς λεγομένης «δυναδικῆς μονοθείας». Ἡ ἀποψις αὐτοῦ ἔχει ἐν περιλήψει συμφώνως πρὸς βραχεῖαν ἔκθεσιν τοῦ ἰδίου ὡς ἀκολούθως: «Ἐπροσωποποίησαν (οἱ μινωϊκοὶ Κρήτες) τὸ ἀνώτατον ὄν ὡς μίαν γυναῖκα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπετάσσετο εἰς νέος ἄρσιν, κατώτερος ὡς πρὸς τὴν τιμὴν καὶ πιθανῶς μεταγενέστερος ἐν χρόνῳ. Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις διὰ τὴν παραδοχὴν περισσοτέρων θεοτήτων πλὴν τούτων. Ἡ θρησκεία αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῆ δυναδικὸς μονοθεϊσμός». Τὸ ζεύγος τοῦτο ἀποτελεῖ παράλληλον τῶν ἀπαντῶντων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ζευγῶν τῆς Μεγάλῃς Μητρὸς (Κυβέλης) καὶ Ἄττιδος, ἐπίσης δὲ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἀδώνιδος, καὶ τοῦ σημιτικοῦ ζεύγους τῆς Ἰστάρ καὶ τοῦ Ταμμούζ. Τὸ ἐνδιαφέρον δι' ἡμᾶς εἶναι ὅτι ὁ Hogarth δέχεται ἐνιαίαν θήλειαν θεότητα.

Ὁ Persson²⁹³ δέχεται μίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις εἶναι «γενικὴ θεότης», θεὰ τῆς φύσεως ἐν γένει, ὡς ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Μικρᾷς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι μορφή ἀορίστου περιγράμματος μετὰ ποικίλων ἰδιοτήτων, ἐκδηλώσεων καὶ συμβόλων. Τὰς ὑπὲρ τῆς πολυθεϊστικῆς ἀπόψεως παρατηρήσεις τοῦ Nilsson ἀρνεῖται νὰ δεχθῆ. Ἡ ἐνιαία μορφή αὕτη διεσπᾶσθη κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους συνεπὶ τῶν διαφορῶν «ἐπικλήσεων» αὐτῆς.

Ὁ Farnell²⁹⁴ ἀρνεῖται τὴν περὶ μονοθείας ἀποψιν. Πιστεῖεῖ ὅτι τὰ τέσσαρα διάφορα ὀνόματα θηλείας θεᾶς (Ῥέι, Βριτόμαρτις, Δίκτυννα, Ἀφαία), ὑποδηλοῦσι τέσσαρας τοῦλάχιστον διαφοροῦς θεότητας. Τονίζει ὅτι καὶ ἂν ἀρχικῶς ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο μία, ἡ πολυωνυμία αὐτῆς ὠδήγησεν εἰς διάσπασιν. Πιστεῖεῖ ἐν τούτοις, βάσει τοῦ μνημονευθέντος σφραγιδολίθου τῶν Μυκηνῶν, ἔνθα ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μετὰ διπλοῦ πελέκεως, λόντων καὶ «πλαισίου ὄφρων» ἐκλαμβανομένου ὑπὸ τοῦ Farnell ὡς παριστῶντος πράγματι ὄφεις, ὅτι ἡ θεὰ τῶν ὄφρων εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν λεόντων καὶ τοῦ διπλοῦ πελέκεως, ἔτι περαιτέρω δὲ πρὸς τὴν τῶν ὄρεων. Ἀντιθέτως ὑπόστασιν Παρθένου - Μητρὸς δὲν δέχεται διὰ τὴν προελληνικὴν θεὰν τῆς Κρήτης.

Ὁ Picard²⁹⁵ ὁμίλησε περὶ τῶν «ἐκφάνσεων καὶ μεταμορφώσεων τῆς μεγάλης θεᾶς». Ἡ θεὰ τῶν ὄφρων, λέγει²⁹⁶, δὲν διακρίνεται σα-

²⁹²) Hastings ἔ. ἀ. I σ. 143.

²⁹³) Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 123.

²⁹⁴) Essays in Aegean Archaeology presented to sir A. Evans 1927 σ. 12 ἔξ.

²⁹⁵) Les origines du polythéisme hellénique σ. 75 ἔξ.

²⁹⁶) Ἀῦτ. 77.

²⁹⁷) Ἀῦτ. σ. 79.

φῶς τῆς θεᾶς τῶν περιστερωῶν. Ἡ συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων γυναικεία μορφή δὲν εἶναι ἑτέρα θεά²⁹⁷. Τὴν προσπάθειαν τοῦ Nilsson πρὸς διάκρισιν πλειόνων θεοτήτων βάσει τῶν διαφορῶν παραστάσεων ἀποκρούει²⁹⁸. Ἀργότερον²⁹⁹ ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς πολυθείας, δεχόμενος ὁμως τὴν ὑπεροχὴν τῆς μεγάλης θεᾶς³⁰⁰. Θὰ ἦτο ἀσύνητον, λέγει³⁰¹, νὰ διακρίνωμεν τύπους αὐτῆς ἀναλόγως τοῦ συνοδεύοντος τὴν θεὰν ζῶου καὶ βάσει τῶν διαφοροποιήσεων, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὴν κλασικὴν Ἑλλάδα, (Μήτηρ Ὀρεία μετὰ λεόντων, Ἀρτεμις μετὰ θηρίων καὶ κερασφόρων ζῶων, Ἀθηνα μετ' ὄφρων, Ἀφροδίτη μετὰ περιστερωῶν) Δέχεται κατὰ ταῦτα μίαν κυρίαν θήλειαν θεότητα δεσπόζουσαν τῆς ζωῆς καὶ ἔχουσαν μυστικούς δεσμούς μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου, ὡς ἡ Ἰστάρ. Εἰδικῶς προσλαμβάνει τὸν ὄφιν ὡς προστατίτι τῶν νεκρῶν³⁰². Πρὸς τὴν θεὰν ταύτην ταυτίζεται καὶ ἡ Ὀρεία Μήτηρ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ³⁰³. Δέχεται ἀφ' ἑτέρου σχέσιν τῆς θεᾶς πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἡ θεά, ἥτις εἶναι καὶ μήτηρ, εἶναι συγχρόνως πρόδρομος τῆς Ῥέας καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ ὁποῖαι στενῶς σχετίζονται πρὸς ἀλλήλας³⁰⁴. Παρὰ ταῦτα περιέργως ὁ διαπρεπὴς ἐπιστήμων στρέφεται κατὰ τῆς μονοθεϊστικῆς ἀπόψεως³⁰⁵. Κατεδείχθη, λέγει, ὅτι ἡ φύσις τῆς κρητικῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστικὴ καὶ (ἐνταῦθα ὑπάρχει ἀντίφασις) πολυσυμβολικὴ, ἥτοι ἐπέδωκε τὴν ἔκφρασιν μιᾶς μορφῆς διὰ πολλῶν συμβόλων. Ἦδη κατὰ τὴν μινωϊκὴν ἐποχὴν συλλαμβάνομεν κατὰ τὸν Picard τὴν ἐμβρυώδη γένεσιν τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας.

Ὁ Nilsson³⁰⁶ λέγει ὅτι λαοὶ εὐρισκόμενοι εἰς τὸ στάδιον πολιτισμοῦ τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν ἔχουσι πάντοτε πολλοὺς θεοὺς καὶ θεάς. Οἱ Μινωῖται, λέγει³⁰⁷, ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἠδύναντο νὰ μὴ ἔχωσι πολυθεϊαν ὡς ἐκεῖνοι. Ὁ γενικὸς κανὼν ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἐξελίξει εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ ἐνοποίηση καὶ οὐχὶ ἡ διάσπασις τῆς ἀρχικῶς ἐνιαίας θεότητος εἰς ἐπὶ μέρους τοιαύτας, ὡς ὑποστηρίζουσιν οἱ δεχόμενοι μι-

²⁹⁷) Αὐτ. σ. 76 σημ. 2.

²⁹⁸) Religions préhelléniques σ. 74.

²⁹⁹) Περί τοῦ ἄρρενος θεοῦ αὐτ. σ. 80 - 81.

³⁰⁰) Αὐτ. σ. 77 - 80.

³⁰¹) Αὐτ. σ. 113.

³⁰²) Αὐτ. σ. 80.

³⁰³) Αὐτ. σ. 75.

³⁰⁴) Αὐτ. σ. 56 σ. 108 - 9.

³⁰⁵) MMR σ. 393.

³⁰⁷) Αὐτ. σ. 396.

νωϊκὴν μονοθεΐαν. Πρὸς διάκρισιν τῶν διαφόρων θεοτήτων προσπαθεῖ ὁ Nilsson νὰ βυσισθῇ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν ἐμβλημάτων, τὰ ὁποῖα φέρουσιν αὐταί. Τὴν θεὰν μετὰ μηκώνων τῆς μήτρας ἐκ Σητείας ταυτίζει πρὸς τὴν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις ἐπίσης ὑποῖ διὰ τῆς χειρὸς μήκωνας. Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι κατὰ τὸν Nilsson θεὰ τῆς φύσεως, τῶν δένδρων⁸⁰⁸. Ἀντιθέτως ὡς πρὸς τὴν περισσερὰν ἀρνεῖται ὅτι ἀποτελεῖ σύμβολον ὠρισμένης θεᾶς⁸⁰⁹. Μάλιστα ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ πτηνὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων εἶναι περισσερά⁸¹⁰. Κατ' αὐτὸν τὸ πτηνὸν δὲν εἶναι ἐμβλημα ὠρισμένης θεᾶς, ἀλλὰ σύμβολον ἐπιφανείας τῆς θεότητος γενικῶς. Τὸν ὄφιν θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν ἐμβλημα τῆς οἰκιακῆς θεᾶς⁸¹¹. ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τοῦ ὄφεως πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὰς χθονίας δυνάμεις τῆς βλαστήσεως καὶ δέχεται ὅτι ὁ ὄφις συνοδεύει τὴν θεὰν ὡς μορφὴ ἐπιφανείας αὐτῆς⁸¹². Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ τοῦ οἰκιακοῦ ὄφεως. Αἱ κεχωρισμένα θεῖα μορφαὶ τοῦ μινωϊκοῦ πανθέου, τὰς ὁποίας δέχεται ὁ Nilsson⁸¹³ εἶναι: ἡ πότνια θηρῶν, ἡ γυμνὴ θεὰ ἐπὶ χρυσῶν φύλλων τῶν Μυκηνῶν⁸¹⁴, ἡ λόγῳ τῆς σπανιότητος τοῦ τύπου ἀνάγει εἰς ἐπίδρασιν ἀνατολικήν, ἡ ἔνοπλος θεὰ ἢ παλλάδιον ἐπὶ γραπιτοῦ πλακιδίου τῶν Μυκηνῶν, ἡ θεὰ ἐπὶ πλοίου τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου, ἣτις εἶναι θεὰ τῆς ναυσιπλοΐας (χαρακτηριστικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ ναυτικῶν Κρητῶν καὶ πολεμικῶν Μυκηναίων κατὰ τὸν Nilsson), ὁ «πότις θηρῶν», εἰκονιζόμενος μεταξὺ θηρίων ἢ ὡς ἔνοπλος ἀκολουθούμενος ὑπὸ λέοντος, καὶ τέλος ἡ θεὰ τῶν δένδρων, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις προέκυψεν ἀνθρωπομορφικῶς ἐκ τῆς δενδρολατρείας.

Ἐν τούτοις ὡς ὁ δεχόμενος ἐνιαίαν θεὰν Evans οὕτω καὶ ὁ ὑπέρομαχος τῆς πολυθεΐας Nilsson ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἀντίθετον ἄποψιν λέγων⁸¹⁵ ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέσηις μεταξὺ τῆς θεᾶς τοῦ δένδρου καὶ τῆς ποτνίας θηρῶν, αἵτινες ἀμφοτέραι εἶναι φυσικαὶ θεότητες, ὥστε δὲν θὰ ἦτο παράλογον νὰ τὰς θεωρήσωμεν μορφὰς τῆς αὐτῆς θεᾶς. Διὰ τὰς μινωϊκὰς θεότητας δέχεται γενικῶς ὅτι εὐρίσκονται εἰς ἐξελικτικὸν

⁸⁰⁸) Αὐτ. σ. 282.

⁸⁰⁹) Αὐτ. σ. 396.

⁸¹⁰) Αὐτ. σ. 310.

⁸¹¹) Αὐτ. σ. 397.

⁸¹²) Αὐτ. σ. 332: The bird as well as the snake is the embodiment of the deity, a form of its epiphany and is added to the anthropomorphic representation to make its significance clear.

⁸¹³) Αὐτ. σ. 397 ἔξ.

⁸¹⁴) M a t z Kreta, Mykene, Troja πίν. 90 ἄνω ἀριστερά.

⁸¹⁵) MMR σ. 399.

στάδιον ρευστότητας, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μετέπειτα ἀποξήρανσιν καὶ τυποποίησιν. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης Μητρὸς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἶναι ὁ Nilsson ἐπιφυλακτικὸς⁸¹⁶.

Ὁ Μαρινᾶτος⁸¹⁷ χαρακτηρίζει τὴν ἀπεικονιζομένην ὑπὸ τοῦ εἰδώλου ἐκ Παγκαλοχωρίου θεότητα ὡς τὴν «μινωϊκὴν μεγάλην θεάν». Ὑπογραμμίζει τὴν διὰ πρώτην φορὰν ἐμφάνισιν ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Γάζι τῆς μήκωνος καὶ προσάγει ὡς παράλληλον τὴν προσφορὰν μηκώνων εἰς τὴν θεὰν ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων. Ἡ θεὰ τῶν μηκώνων θὰ ἦτο κατὰ τὸν Μαρινᾶτον θεὰ τῶν λαμάτων, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν κατευναστικῶν καὶ θεραπευτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ φυτοῦ, ἢ τῆς εὐφορίας⁸¹⁸. Γενικώτερον ἐκφράζει τὴν ἄποψιν⁸¹⁹ ὅτι ἡ μινωϊκὴ θεὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπὸ ποικίλας ἰδιότητος: θεὰ τῶν ὄφρων (χθονία ἢ οἰκιακή), τῶν περιστερῶν (οὐρανοῦ ἢ ἔρωτος), τῆς μήκωνος (ὕγιαιας ἢ εὐφορίας), τοῦ πολέμου (βάσει τῆς χειρὸς μετὰ ξίφους ἐκ Γουρνιῶν)⁸²⁰. Ὁ Μαρινᾶτος τάσσειται ἐπομένως ὑπὲρ τῆς ἐνιαίας θεᾶς ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν ἀναθημάτων εἰς τὰ σπήλαια ἀποτελεῖ ἔνδειξιν λατρείας πλειόνων θεοτήτων. Οὕτω εἰς Ἀρχαλοχωρί, ὅπου εὐρέθησαν ξίφη, ἐλατρεύετο πιθανῶς πολεμικὴ θεὰ, ἐνῶ τὰ σπήλαια τῶν Καμαρῶν καὶ τῆς Ἀμνισοῦ, ὅπου εὐρέθησαν κυρίως ἀγγεῖα, ἦσαν ἔδραι εἰρηρικῆς θεότητος⁸²¹.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Μαρινᾶτου, ἔχουσι κατ' ἰδιωτικὴν ἀνακοίνωσιν ὡς ἀκολούθως: κατὰ τὴν ὑστάτην τοῦλάχιστον ἐποχὴν ΥΜ III, ὁπότε ἔχομεν παντοῦ τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μὲ μόνον τὰ σύμβολα παραλλάσσοντα, πρόκειται περὶ μιᾶς μόνης θεᾶς ὑπὸ διαφοροῦς ἰδιότητος. Εἶναι δύσκολον νὰ εὐρεθῇ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον πολιτισμὸν ἄλλη θρησκεία, ὅπου νὰ ὑπάρχη πολυθεία συγκειμένη ἀποκλειστικῶς ἀπὸ γυναικείας θεότητος, δεδομένου ὅτι ἐν Κρήτῃ πλὴν τοῦ νηπίου καὶ τοῦ ποτιτίου θηρῶν δὲν ἔχομεν ἄλλους ἄρρενας. Ὅτι ἡ ποικιλία τῶν τύπων δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς πολυθεϊάν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐπίσης ποικίλων τύπων τῆς Θεοτόκου, ὡς βρεφοκρατοῦσης, δεομένης, ὑπερμάχου, μεσοσπορίτισσας κλπ. ἀλλὰ δογματικῶς μιᾶς. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως μιᾶς κυρίας θεᾶς εἶναι ἀφ' ἐτέρου τὸ μι-

⁸¹⁶) Αὐτ. σ. 404.

⁸¹⁷) Ἀρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παράρτ. σ. 55.

⁸¹⁸) Ἀρχ. Ἐφ. 1937 σ. 288 σημ. 1 - 2, σ. 290.

⁸¹⁹) Αὐτ. σ. 290.

⁸²⁰) Gournia Πίν. XI, 6.

⁸²¹) ΠΑΕ 1930 σ. 91.

κρασιατικὸν παράλληλον: οἱ μικρασιατικοὶ λαοὶ προφανῶς εἶχον τὴν ἰδέαν μιᾶς πανίσχυρου θηλείας θεότητος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀληθὲς ὅτι μόνον ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ ἔφθασεν εἰς τὴν μονοθεΐαν, ὡς λέγει ὁ Nilsson. Εἰς τὴν ὑστάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν ἔχομεν ἴσως μίαν ἢ δύο ἢ καὶ πλείονας δευτερευούσας θεότητας, μόνην δὲ πανίσχυρον τὴν Θεάν - Μητέρα. Τοῦτο ἀποκαλεῖ ὁ Μαρινᾶτος «ἀτελεῖ μονοθεΐαν» καὶ παραβάλλει πρὸς τὴν χριστιανικὴν μονοθεΐαν συνδυαζομένην πρὸς τὴν κατὰ τόπους λατρείαν πρωτευόντων ἁγίων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν μεγίστην ὑπεροχὴν ἐν Ἀθήναις τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκαλουμένης χαρακτηριστικῶς «ἡ θεός»⁸²².

Ὁ Schachermeyr⁸²³ δέχεται μίαν μεγάλην θεάν τῆς γῆς καὶ τῆς γονιμότητος ἐν γένει διὰ τὸν προελληνικὸν κύκλον, ὡς καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς μεταγενεστέρας λατρείας. Ἡ πίστις εἰς τὴν θεάν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν βασικὴν μορφήν αὐτῆς φαίνεται, λέγει, γενικῆ, ἀλλ' ἔνωρις ἐγενήθησαν τοπικαὶ καὶ λειτουργικαὶ «ἀποκλίσεις». Παραβάλλει τὸ γεγονός τοῦτο πρὸς τὴν σημερινὴν κατὰ τόπους διάσπασιν τῆς Παναγίας. Ἐκαστος τόπος ἐπεθύμει νὰ ἔχη τὴν ἰδίαν θεάν, ἐταύτιζε δὲ αὐτὴν πρὸς τὸ εἶδωλον. Παραλλήλως πρὸς τὴν λατρευτικὴν διαφοροποίησιν ἐγένετο καὶ ἡ διάσπασις τῶν θείων λειτουργιῶν. Οὕτω οἱ πιστοὶ ἤρχισαν ἐπικαλούμενοι κειχωρισμένως τὴν θεάν - προστάτιδα τοῦ οἴκου, τὴν θεάν τῶν γεννήσεων (Εἰλειθυϊαν), τὴν θεάν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ συγκομιδῆς (Δᾶ), τὴν θεάν - προστάτιδα τῆς πόλεως (Ἀθηνᾶ) κλπ. Ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ παρουσιάζεται ἐπὶ τῶν μινωϊκῶν σφραγιδολίθων ὑπὸ ἀναλόγους διαφοροποιήσεις: ἐπὶ ὄρους, μετὰ θηρίων, μετὰ διπλοῦ πλέκεως. Διάφορα ὀνόματα προέκυψαν ἐκ πόλεων καὶ ὄρεων (πβ. τὰ Ἀθήνη, Σιτυλήνη, Κνακαλησία, Ἰδαία τῶν ἑλληνικῶν χρόνων). Τὴν μετὰ τῶν πρωίμων παραστάσεων παρουσιαζομένην ἰθυφαλλικὴν μορφήν (πβ. ἀνωτέρω σημ. 146) θεωρεῖ ἀπεικόνισιν τοῦ νεαροῦ θεοῦ, ἔραστοῦ τῆς Μεγάλῃ Θεᾷ⁸²⁴.

Ὁ Matz⁸²⁵ δέχεται ἐπίσης μίαν ἀρχικῶς κατ' οὐσίαν μητρικὴν καὶ χθονίαν θεότητα διασπλωμένην λατρευτικῶς εἰς πολυθεΐαν κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τελευταίως⁸²⁶ δέχεται ὡς πιθανὴν καὶ διὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον τὴν διάκρισιν χθονίας καὶ οὐρανίας ἐπιφανείας, διὰ δὲ τοὺς νεοανακτορικοὺς χρόνους ἀπα-

⁸²²) Μαρινᾶτος Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφήμενα παραδόσεις, σ. 100 - 101.

⁸²³) Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 230 ἔξ.

⁸²⁴) Αὐτ. σ. 234.

⁸²⁵) Kreta Mykene Troia, σ. 85.

⁸²⁶) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 39 - 40.

ριθμῆι τοὺς τύπους τῆς γυμνῆς θεᾶς μετὰ περισσερῶν, τῆς ἐπὶ ὄρους μεταξὺ λεόντων, τὰς ἀνδρὶκὰς καὶ γυναικείας θεότητας μετὰ λέοντος καὶ γρουπός, τὸν «πότιν» καὶ «πότινιαν θηρῶν».

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ἐξέφρασαν γνώμας ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀπόψεις, κυμαινόμενοι μεταξὺ τῶν ἀπόψεων τῆς ἐνιαίας καὶ τῆς πολλαπλῆς θεότητος. Ὁ Evans ἐκκινήσας ἐκ τῆς παραδοχῆς μᾶς θεᾶς ὑπὸ πολλὰς ἐκφάνσεις κατέληξεν, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ἄποψιν πλείονων κεχωρισμένων θεοτήτων. Ἡ Banti παρατηροῦσα ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν εἰδώλων ὑποδεικνύει μίαν ἢ περισσοτέρας οὐσιωδῶς ὁμοίας θεᾶς, ἐκφράζει περαιτέρω τὴν ἄποψιν περὶ δύο ἢ περισσοτέρων διαφόρων θεοτήτων. Ὁ Nilsson δεχόμενος τόσας θεᾶς ὅσοι εἶναι οἱ τύποι παραστάσεως αὐτῆς δέχεται καὶ τοιαύτην σχέσιν μεταξὺ ὠρισμένων ἐκ τούτων, ὥστε νὰ δύνανται αὐταὶ νὰ θεωρηθῶσιν, ὡς λέγει, οὐσιωδῶς μία. Ὁ Picard παραδεχόμενος κυρίαν μητρικὴν θεότητα δεσπόζουσαν ὀλοκλήρου τοῦ ζωικοῦ κόσμου καὶ τῶν ὀρέων, δέχεται συγχρόνως ὅτι ἡ φύσις τῆς μινωϊκῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστικὴ. Ἄλλ' ἂν ἡ κυρία θεὰ περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ τόσον ποικίλας ἰδιότητας καὶ εἶχε τόσον εὐρεῖαν ἐξουσίαν, διερωτᾶται τις ποῖαι ἦσαν αἱ ἄλλαι θεαί.

Ὁ Nilsson⁸²⁷ ἀσχολούμενος περὶ τὸ πρόβλημα ἂν εἰς τὰ YM III ἱερὰ ἐλατρεύετο μία ἢ πλείονες θεότητες, παρατηρεῖ τὴν τάσιν διαφόρων πρωτογόνων λαῶν νὰ συλλέγῃσι πολλὰ εἶδωλα ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Τὰ λατρευτικὰ εἶδωλα δύνανται νὰ εἶναι περισσότερα τοῦ ἐνὸς καὶ ἐπομένως ἡ παρουσία πολλῶν εἰδώλων εἰς τὰ μινωϊκὰ ἱερὰ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην πίστιν εἰς πολλὰς θεότητας. Ἄλλ' ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς εἶναι, νομίζω, πρωτίστως ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν εἰδώλων. Νεῦμα, στάσις, ἀμφίσεις εἶναι τὰ αὐτά. Εἶναι περαιτέρω ἀμφίβολον ἂν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν διαφορὸς θεότητος βάσει τῶν φερομένων συμβόλων, διότι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη ἀσθηρὰ κατανομὴ τούτων, ὡς συμβαίνει π. χ. ἐν τῇ κλασικῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐκεῖ εἶναι προφανὴς ἡ ποικιλία καὶ τὸ πλῆθος τῶν θείων μορφῶν. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν ὅτι πρὸς διάκρισιν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἢ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων βοηθοῦσι τὰ μυθολογικὰ κείμενα, ἡ ἀπουσία δὲ τοιούτων ἐν Κρήτῃ εὐνοεῖ ἀντιθέτως τὴν θεώρησιν τῶν θείων μορφῶν ὡς ἐνιαίων. Ἐρωτᾶται ὅμως ἂν καὶ ἄνευ τῆς ἑλληνικῆς γραπτῆς παραδόσεως θὰ ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ ἐκλάβωμεν τὰς θεᾶς τῶν ἑλληνικῶν χρόνων ὡς τὴν αὐτὴν θεότητα. Νο-

⁸²⁷) MMR σ. 309.

μίζω ὅτι καὶ μόνῃ ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν παραστάσεων θὰ ἀπέκλειε τοῦτο. Ἀντιθέτως ἐν Κρήτῃ ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αἱ παραστάσεις τῆς θηλείας θεότητος συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, οἱ τύποι αὐτῶν μείγνυνται καὶ τὰ ἐμβλήματα ἐναλλάσσονται.

Κατεβλήθη διὰ τὰ μινωϊκὰ ἱερά — καὶ τὰ εἰδῶλα — προσπάθεια ἀνευρέσεως σταθερῶς διαφόρων χαρακτήρων δικαιολογούντων τὴν διάκρισιν ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας. Οὕτω παρετηρήθη ὑπὸ τῆς Βαντί ὅτι δὲν ἀνευρίσκονται ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ τὰ σύμβολα τῶν πτηνῶν καὶ τοῦ ὄφεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀναιρεῖ τὸ ἱερὸν τῆς Γόρτυνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνευρέθη εἰδῶλον φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνόν³²⁸.

Ἐπὶ τοῦ Nilsson τὰ πτηνὰ ἐθεωρήθησαν ὡς ἀπλῆ δῆλωσις τῆς θεοφανείας, καὶ οὐχὶ σύμβολα ὄρισμένης θεότητος. Ἄλλ' ἡ διὰ τοῦ εἰδώλου δηλουμένη ἀνθρωπόμορφος παρουσία τῆς θεᾶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνισιν αὐτῆς ὡς πτηνοῦ καὶ ἀντιστρόφως ἢ θεότης ἀπεικονίζεται πτηνόμορφος μόνον ὅταν ἄλλως νοεῖται ἄόρατος. Τοῦτο καθίσταται σαφὲς ἐκ τῶν παρ' Ὀμήρῳ συχῶν περιγραφῶν τῆς θεοφανείας. Τὰ πτηνά, ἅτινα φαίνονται πάντοτε τὰ αὐτά, εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβητήτως σύμβολα³²⁹ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρίδωμεν τὴν παρουσίαν αὐτῶν ἐπὶ σειρᾶς εἰδώλων. Ταῦτα δέον νὰ νοηθῶσιν ὡς ἀπεικονίζοντα τὴν αὐτὴν θεάν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὴν ἐτέραν σειρὰν εἰδώλων τὴν χαρακτηριζομένην ὑπὸ τῶν ὄφεων. Τοὺς δύο δὲ τούτους κυρίους τύπους, τὸν μετὰ πτηνῶν καὶ τὸν μετ' ὄφεων συνδέει πρὸς ἀλλήλους τὸ περιγραφὸν ἀνωτέρω σ. 197 εἰδῶλον τῆς

³²⁸) Ἐπὶ σκεύους τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ ἀπεικονίζονται ἀνάγλυφοι αἰγαγροὶ, ἐπομένως καὶ «πότνια θηρῶν» λατρεύεται παρὰ τὴν θεάν τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ὄφεων. Ἦδη ἐν τῷ MM III ἱερῷ τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὴν θεάν τῶν ὄφεων καὶ τοῦ πάνθηρος ἡ παρουσία μικρῶν ὁμοιωμάτων βελῶν ὑποδηλοῖ πολεμικὴν ἢ θηρευτικὴν ἔκφανσιν τῆς θεᾶς, τὰ δὲ ὄστρεα, οἱ ναυτίλοι καὶ τὰ δακτυλόπιερα θαλασσίαν τοιαύτην, PM I σ. 518 εἰκ. 377.

³²⁹) Πτηνὰ ἐμφανίζονται καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν, ἥτοι ἐπὶ τῶν παραστάσεων τῆς γυμνῆς θεᾶς, ἣτις φέρει πτηνὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν βραχιόνων Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 311 καὶ τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ μετὰ κεράτων αὐτ. εἰκ. 308. Ἐν Κρήτῃ πτηνὰ ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῶν κιονίσκων — μικρογραφίας ἱεροῦ — ἐκ Κνωσοῦ Zervos ἔ. ἀ. σ. 269 εἰκ. 385 καὶ ἐπὶ τῶν πεσῶν τῆς σιῶρας ἐξ Ἀγίας Τριάδος αὐτ. σ. 392 εἰκ. 578 Περὶ τῆς διὰ πτηνῶν ἐπιφανείας βλ. καὶ Matz Götterscheinung und Kultbild 1958 σ. 17 - 8 ἔνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα σχετικὰ δείγματα. Σύγχρονα (μετανακτορικὰ) καὶ ἀνάλογα πρὸς τὰ φερόμενα ὑπὸ τῶν εἰδώλων ἡμῶν εἶναι τὰ πτηνὰ ἐκ Παλαϊκάστρου Dawkins Excav. at Palaikastro BSA X 1903 4 σ. 217 εἰκ. 6. Διὰ τὰς περιπτώσεις ἐμφανίσεως ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Derooy Minos II 1 σ. 41 - 2. Ὁ Picard Rel. Préhelleniques σ. 79, 112 - 3, δὲν δέχεται ὅτι τὰ πτηνὰ εἶναι ἀπλῆ δῆλωσις τῆς θεοφανείας.

Γόρτυνος τὸ φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνόν. Ἐκ πάντων τῶν εἰδώλων μόνον τὸ φέρον τὰς κωδίας μηκώνων δύναται νὰ διακριθῇ⁸⁹⁰.

Ἡ ἄποψις περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς κατὰ διαφόρους τρόπους ἀπεικονιζομένης θεᾶς ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων συλλογισμῶν. Ὡς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου⁸⁹¹ παράστασις γυναικείας μορφῆς ἐπὶ πλοίου μετὰ ἱεροῦ δένδρου αἶρει τὴν ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιχειρουμένην διάκρισιν θεᾶς τῆς ναυσιπλοΐας καὶ ἐτέρας τῶν δένδρων. Ἡ «ὄρεία μήτηρ» εἶναι αὐτὴ ἡ «πότινια θηρῶν» ὡς διδάσκει τὸ ἐκ Κνωσοῦ σφράγισμα, ἐνθα θεὰ βαίνουσα ἐπὶ ὄρους ἀμφολεῖται ὑπὸ λέοντων⁸⁹². Ἡ κατὰ τὸν Nilsson οἰκιακὴ θεὰ τῶν ὄφρων ταυτίζεται πρὸς τὴν «πότινιαν θηρῶν», ἀφοῦ ἡ ἐκ φαγεντιανῆς θεὰ τῆς Κνωσοῦ, ἡ φέρουσα διὰ τῶν χειρῶν ὄφεις, ἐπιστέφεται ὑπὸ πάνθηρος. Διδακτικὸς ὡς πρὸς τὰς ποικίλας ιδιότητας τῆς θεᾶς εἶναι καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν ὄφρων πρὸς ξίφος ἐπὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν⁸⁹³.

Ἐνδειξις περὶ τῆς ἀπόψεως ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας, ὑποχθονίας, ἐπιγείου καὶ οὐρανίας δὲν παρέχεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραλλήλων ἐκ τοῦ κύκλου ἀκτινοβολίας τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ: πλακίδιον ἐκ Ρῶς Σάμρα τῆς περιόδου «Οὔγκαριτ

⁸⁹⁰) Ἐξαρτήματα ἐκ κοραλλίου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας ἀριθ. 734 ἔχουσι τὸ σχῆμα τοῦ συμβόλου τούτου. Ἡ παρουσία μηκώνων ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ Γάζι ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ΑΕ 1937 σ. 288 σημ. 1 ἐκ τῆς μητρικῆς ιδιότητος αὐτῆς, προσαγομένου παραλλήλου ἐκ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐνθα αἱ μητέρες «ποτίζουν ὕπνο» τὰ νήπια αὐτῶν, προσφέρουσαι εἰς αὐτὰ ἀφέψημα σπόρων τοῦ ὁμώνυμου φυτοῦ «μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου», ἵνα μὴ κλαυθμηρίζωσι. Ὁ Μαρινάτος αὐτ. σ. 258 παραβάλλει πρὸς τὴν θεάν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἧς φέρει διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τελείως ὁμοίας κωδίας μήκωνος. Ὁ Picard *Rel. préhelléniques* σ. 87 συσχετίζει τὴν ὑπνοφόρον μήκωνα πρὸς τὸ ὁμηρικὸν «νηπενθές» καὶ τὴν μήκωνα τῶν θεαινῶν τῆς Ἐλευσίνας, δεχόμενος ὅτι λόγῳ ἰσματικῶν καὶ καταπραῦντικῶν ιδιοτήτων συνεδύσθη αὐτὴ πρὸς τὴν θεάν. Ὁ Nilsson *MMR* σ. 347 σημ. 22 ἔρμηνεύει τὴν σχέσιν τῆς μήκωνος πρὸς τὴν θεότητα τῶν σιτηρῶν ἐκ τοῦ ὅτι φύεται ἐν μέσῳ τούτων καὶ ἐκ τῆς συνηθείας νὰ ἐπιπάσσωνται σπόροι τῆς μήκωνος ὡς ἀρτύματα τοῦ ἄρτου. Ὁ Persson *RGPT* σ. 74 - 5 θεωρεῖ «στενήν» τὴν ἐκ τῶν ἰσματικῶν ἰδιοτήτων ἔρμηνειαν τοῦ συμβόλου καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς μήκωνας τῆς Δήμητρος, σύμβολον εὐφορίας. Ἠβ. διὰ τὴν μήκωνα καὶ Reusch *Minoica (Festschrift Sundwall)* σ. 351 σημ. 140.

⁸⁹¹) Seager *Mochlos* εἰκ. 52.

⁸⁹²) *MMR* σ. 353 εἰκ. 162. Ὁ Val. Müller ἐν ἄρθρῳ *Kultbild RE Suppl.* 5, 1931 σ. 490 θεωρεῖ ἀτυχῆ καὶ τὸν χωρισμὸν ὑπὸ τοῦ Nilsson θεᾶς φυσικῆς καὶ θεᾶς τοῦ ἀνακτόρου.

⁸⁹³) Gournia πίν. XI 6.

ὑστέρως II» (1450 - 1365) ἀπεικονίζει θεὰν γυμνήν, μετ' ὄφρων κατὰ τὴν ὄσφυν, ὑψοῦσαν διὰ τῶν χειρῶν αἰγάγρους καὶ βαίνουσαν ἐπὶ λέοντος⁸⁸⁴. Οὕτω ἡ γυμνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος ταυτίζεται πρὸς τὴν τῶν ὄφρων καὶ τὴν πότνιαν θηρῶν. Παράλληλα παρέχουσι καὶ αἱ μικρασιατικαὶ θρησκείαι: Ἡ χιτιτικὴ κυρία θεὰ (πιθανῶς ἡ Hebat) τῆς πόλεως Ἀρίννα⁸⁸⁵ ἔχει ὡς σύμβολα τὸν λέοντα, τὸν πάνθηρα καὶ ταυτοχρόνως τὴν περιστερὰν. Ἡ θεὰ Qadesh, πιθανῶς τῆς ὁμωνύμου χιτιτικῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου, ἣτις ἀπαντᾷ ἐπὶ πολλῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων ὀρθία, γυμνὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μετ' ὄφρων, ἐπὶ λέοντος, εἶναι ταυτοχρόνως θεὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἀστρον, τῶν ὀρέων, τῶν ἀνθέων, τῶν λεόντων, καὶ τῶν ὄφρων, γενικὴ κυρία τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν⁸⁸⁶. Ἡ ἀναμφισβήτητος συγγένεια τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν Μεγάλην Θεὰν τῆς Πρόσωφ Ἀσίας καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχον διάφοροι κύκλοι λατρείας⁸⁸⁷. Ἡ ἀλληλεξάρτησις τοῦ οὐρανοῦ καὶ φυτικοῦ κύκλου εἶναι ἄλλως νοητὴ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων φαινομένων ἐπὶ τῆς βλαστήσεως.

⁸⁸⁴) Ugaritica II σ. 36 εἰκ. 10. Ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Beth - Shan PM IV σ. 167 εἰκ. 129 συνδυάζονται ὄφεις καὶ περιστερὰι.

⁸⁸⁵) O Contena u Manuel d' archéol. orientale IV 1947 σ. 1854 λέγει ὅτι ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ κυριώτερα μορφή τοῦ χιτιτικοῦ πανθέου.

⁸⁸⁶) Gressman Die orient. Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter σ. 64 εἰκ. 24.

⁸⁸⁷) Πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πολλαπλότητος τῆς μινωϊκῆς λατρείας συνδέονται τὰ λεγόμενα «τριμερῆ ἱερά». Ὑπὸ τοῦ Picard ταῦτα συσχετίζονται πρὸς λατρείαν τριάδος ἐκ θεᾶς καὶ δύο ἀκολούθων Les rel. préhell. σ. 104 (ἐνθα μνημονεύονται τὰ ἐκ Βύβλου καὶ Κύπρου παράλληλα) καὶ σ. 109. Βλ. καὶ D. Levi Annuario XXXIII - IV σ. 239 ἐξ., ὅστις δέχεται τρεῖς ὑποστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς προδρόμους τῆς Ρέας, Εἰλειθυίας καὶ Βριτομάριδος αὐτ. σ. 244. Τὰ τριμερῆ ἱερά γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ PM III πίν. XVI καὶ ἐκ τοῦ χρυσοῦ ἐλασματος τῶν Μυκηνῶν. Πβ. MMR σ. 173 ἐξ. Ἀλλὰ τὸ παραλληλισθὲν πρὸς ταῦτα ἱερὸν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ἐν Κνωσῷ ἔχει τριμερῆ διάταξιν μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ὃ δὲ ὀπισθεν αὐτῆς χώρος δὲν ἦτο τριπλοῦς, πβ. Matz Götterescheinung und Kultbild σ. 7. Τὰ τριμερῆ ἱερά τῶν παραστάσεων ὀφείλονται ἴσως εἰς καλλιτεχνικὴν συμβατικότητα καὶ δὲν παρέχουσιν ἐπαρκῆ ἔνδειξιν πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεως τριπλοῦ κύκλου λατρείας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῆς ὁμάδος ἐκ τριῶν κίωνων ἐκ Κνωσοῦ Nilsson MMR σ. 87 καὶ τῶν τριπλῶν κωδωνοσχημῶν. Ἀντιθέτως τριπλὴν πρᾶγματι διάταξιν καὶ ἐν κατόψει ἔχει ἐν ἱερῶν ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Βαθυπέτρου βλ. Μαρινάτον Πρακτικά 1952 σ. 608 - 610. Ἀλλ' ἡ διάταξις αὕτη δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ἀντίστοιχον λατρείαν τριῶν διαφόρων θεοτήτων, διότι καὶ ἄλλαι ἀνάγκαι τυπικοῦ ἡδύναντο νὰ ἐπιβάλλωσι αὐτήν.

Ὁ Schachermeyr⁸⁸⁸ παρατηρεῖ ὅτι ἐν Συρίᾳ, Μεσοποταμίᾳ καὶ ἀνατολικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ λατρεύονται ἰσχυραὶ γυναικεῖαι θεότητες. Παρὰ τοῦτο διαπιστοῦται ὑπεροχὴ τῆς ἀνδρικῆς ἀρχῆς διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἠλιακῶν ἀρρένων θεῶν ἢ θεῶν τῆς καταιγίδος. Ἐν τῇ δυτικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ σχέσις αὕτη μεταβάλλεται. Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ἡ μεγάλη θεὰ τῆς γῆς μετὰ προφανοῦς ἀξιώσεως ὑπεροχῆς, ὡς Κυβέλη, Ἰδαία Μήτηρ, Ἐφεσία Ἄρτεμις. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρονσαι εἶναι μικρασιατικαὶ ἰδέαι περιληφθεῖσαι ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Χιτιτῶν περὶ σημαντικῆς θηλείας θεότητος τῆς γονιμότητος. Ὁ Dussaud⁸⁸⁹ λέγει ὅτι ἀπὸ τῆς πρωτοχιτιτικῆς ἐποχῆς διαπιστοῦται ἡ ἐξέχουσα θέσις, ἣν καταλαμβάνει ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, θεὰ πολύμορφος, ἠλιακὴ, σχετιζομένη, ὡς ἐλέχθη, πρὸς τὸν πάνθηρα, τὸν λέοντα καὶ τὴν περιστερὰν, ἐπίσης δὲ πολεμικὴ, βοηθοῦσα τὸν βασιλέα κατὰ τοὺς πολέμους⁸⁹⁰. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀνατολιστὴν ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς ἠλιακῆς θεᾶς ἀποτελεῖ ἰδιοτυπίαν τῶν παλαιῶν λατρειῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆς συνεδυσάσθη πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ἄρρενος ἔραστοῦ τῆς θεᾶς, θεοῦ τῶν θυελλῶν καὶ τοῦ ταύρου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν. Δύναται τις νὰ διερωτηθῆ, λέγει ὁ Dussaud, ἂν αἱ ἀνατολικαὶ λατρεῖαι τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων δὲν εἶναι ἡ ἀπόληξις τῶν παλαιῶν χιτιτικῶν λατρειῶν. Ἡ Κυβέλη τῆς Πεσσινοῦντος εἶναι πιθανῶς αὐτὴ ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, ἣτις μνημονεύεται ὡς Kubaba (Κυβήβη) ἥδη ἀπὸ τοῦ ἸΔ' αἰῶνος εἰς Ρῶς - Σάμρα⁸⁹¹. Ἡ αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐν ταῖς ἱερογλυφικαῖς χιτιτικαῖς ἐπιγραφαῖς, ὡς ἔδειξεν ὁ Bossert, ἔτι δὲ παλαιότερον περὶ τὸ 2000 ἐπὶ τῶν καππαδοκικῶν πινακίδων⁸⁹².

Τοιαύτη γενικὴ θεὰ εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ μινωϊκὴ, ἀφοῦ βάσει τῆς φυλετικῆς συγγενείας τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν πρὸς τὰ μικρασιατικὰ φύλα, ὑπεστηρίχθη ὅτι «ἡ αὐτὴ μεγάλη θεὰ βασιλεύει ἐν Ἀνατολίᾳ καὶ Κρήτῃ»⁸⁹³. Ἀντιθέτως ὁ Nilsson⁸⁹⁴ ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ φυλετικὴ σχέσις τῶν μινωϊτῶν πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀποτελεῖ λόγον ταυτίσεως τῆς κρητικῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν Μεγάλην Μητέρα. Ἄλλ' αἱ ἀναπτυχθεῖσαι ἄνωτέρω χιτιτικαὶ δοξασαὶ ἀπο-

⁸⁸⁸) Zur Rasse und Kultur im minoischen Kreta, Heidelberg 1939 σ. 41.

⁸⁸⁹) Religions des Hittites, Mana, 1949 σ. 835 - 6.

⁸⁹⁰) Αὐτ. σ. 338.

⁸⁹¹) Αὐτ. σ. 341.

⁸⁹²) De roy Minos II 1 σ. 34 - 5.

⁸⁹³) Revue archéologique VIII 1936 σ. 90.

⁸⁹⁴) MMR σ. 404.

δεικνύουσι τὴν παλαιότητα τῶν μικρασιατικῶν λατρειῶν. Τὰ μητριαρχικὰ στοιχεῖα τὰ διαφαινόμενα ἐν αὐταῖς ἀποτελοῦσιν ἐπίσης ἰσχυρὰν ἔνδειξιν μεγίστης παλαιότητος⁸⁴⁵. Οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἔποικοι ἔφθασαν κατὰ ταῦτα εἰς Κρήτην μετὰ τινων θρησκευτικῶν ἰδεῶν, πιθανῶς δὲ ἀναλόγων πρὸς ἐκείνας, ἃς συναντῶμεν ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ Μικρᾷ Ἀσίᾳ⁸⁴⁶.

Δογματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἑτέρα ἄποψις τοῦ αὐτοῦ⁸⁴⁷ ὅτι οἱ μινωῖται ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν πολυθεϊστῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὅτι λαοὶ ἐν τῷ πολιτιστικῷ τούτῳ σταδίῳ ἔχουσι πάντοτε πλῆθος θεῶν. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀκενατὸν ἐν Αἰγύπτῳ πείθουσιν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκειῶν οὐδεὶς νόμος ὡς ὁ ἀνωτέρω ὑφίσταται. Τὰ δύο παραδείγματα ταῦτα χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ C. Gordon⁸⁴⁸ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἦτο μόνον πολυθεϊστικὴ, ἀλλ' εἶχε καὶ ἰσχυρὰς μονοθεϊστικὰς τάσεις. Εἰς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἀνατολιστῶν⁸⁴⁹ ὁμιλῶν περὶ θεοτήτων ἐμφανιζομένων ἐπὶ κυλίνδρων τῶν σαργωνικῶν χρόνων, ὡς ἡ θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ ἡ θεὰ τῆς βροχῆς, γράφει: «Some or all of these may be aspects of the great Mother Goddess». Καίτοι αἱ μορφαὶ αὗται ἔχουσιν ἴδια ὀνόματα ἢ ἐπίθετα εἰς τὰ κείμενα, ἐν τούτοις, λέγει, δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς διάφοροι ἀλλήλων. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι λίαν διδακτικὰ διὰ τὴν Κρήτην, ἀφοῦ μάλιστα ἡ θεὰ μήτηρ εἶναι ἐκ τῶν μεσοποταμιακῶν θεοτήτων ἢ περισσότερον συνδεομένη πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα⁸⁵⁰.

Συγκεφαλαιοῦντες δυνάμεθα τώρα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν ὑστέρων εἰδώλων, ὁ συνδυασμὸς διαφόρων συμβόλων ἐπὶ τῆς αὐτῆς μορφῆς, ἡ παρατήρησις⁸⁵¹ ὅτι ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ οἱ ἄρρενες θεοὶ εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιοι καὶ ὅτι ὄλως ἀπίθανος εἶναι ἡ πα-

⁸⁴⁵) Hoernes - Menghin ἔ. ἀ. σ. 54.

⁸⁴⁶) Ἀνάγνωσιν τῆς λ. Kubaba εἰς μινωϊκὰς ἐπιγραφάς, ὑπέθεσεν ὁ De-roy ἔ. ἀ. σ. 34 ἔξ. Περὶ τοῦ χιτιτικοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου ἐν Κρῆτῃ βλ. καὶ Μαρινάτου Arch. Anz. 1929 σ. 166 ἔξ.

⁸⁴⁷) MMR σ. 396.

⁸⁴⁸) Hebrew Union College Annual 26, 1955 σ. 95 παρ. 138 τοῦ ἀνατόπου.

⁸⁴⁹) Frankfort Cylinder Seals 1939 σ. 129 - 130.

⁸⁵⁰) Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 79 δέχεται «θρησκευτικὴν κοινὴν» περιλαμβάνουσαν τὴν Κρήτην, Μ. Ἀσίαν, Συρίαν, Βαβυλωνίαν καὶ Αἴγυπτον καὶ χαρακτηριζομένην ἐκ τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς Θεᾶς καὶ τοῦ νέου θεοῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ Κρήτη καὶ ἐν μέρει ἡ Μ. Ἀσία διετήρησαν καθαρὸν τὸν πρωταρχικὸν τοῦτον πυρῆνα, ἐνῶ ἡ Μεσοποταμία καὶ Αἴγυπτος ἠκολούθησαν πολυθεϊστικὴν ἐξέλιξιν.

⁸⁵¹) MMR σ. 400.

ραδοχή πολυθεΐας ἐκ θηλειῶν θεοτήτων, ἡ ἀντιστοιχία τέλος τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὰς ἐπίσης πολυσυμβολικὰς καὶ κατ' οὐσίαν ὁμοίας θεᾶς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας ὡς καὶ πρὸς τὰς μεσοποταμιακὰς μητρικὰς θεᾶς, ἄγουσι λογικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι ἐνιαία κατ' οὐσίαν δέον νὰ θεωρηθῆ ἡ μινωϊκὴ θεά. Ἐν τῷ Nilson⁸⁵³ ἀρνεῖται, ὡς ἐλέχθη, τὴν δυνατότητα διασπάσεως μιᾶς ἀρχικῆς θεότητος εἰς πλείονας θεᾶς, ἣν δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν, ἵνα συνάψωσι τὴν προελληνικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Ὅτι ἡ διάσπασις εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατὴ, εἶναι, νομίζω, βέβαιον. Ἡ θεότης διασπᾶται ἐκ τῆς πολλαπλότητος τῶν εἰδώλων, ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων, ἐκ τοῦ τόπου τῆς λατρείας, ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ἐνθα αὕτη τελεῖται, ἐκ τοῦ διαφορισμοῦ τῶν ἑορτῶν καὶ τέλος ἐκ τῆς ιδιότητος, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπικαλοῦνται οἱ λάτρες τὴν θεότητα, ἥτοι ἐκ τοῦ ἐπιθέτου, ὅπερ ἐξελίσσεται εἰς ὄνομα⁸⁵⁴. Ἡ διάσπασις αὕτη παρατηρεῖται κυρίως ἐν τῇ λατρείᾳ. Δογματικῶς δύναται ἡ θεότης νὰ λογίζεται πάντοτε ἐνιαία. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μινωϊκῆς ἀκμῆς δογματικῶς ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο πιθανῶς μία, ἐνῶ λατρευτικῶς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ διάσπασις. Ἡ τελικὴ καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων καὶ ἡ πιθανὴ διάλυσις τοῦ ἀνωτέρου μινωϊκοῦ ἱερατείου κατέστησεν ἴσως εὐκολωτέραν τὴν δογματικὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς διασπάσεως. Ἡ μινωϊκὴ καὶ εἶτα ἡ μυκηναϊκὴ ἐξάπλωσις, ἡ μετῆς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἡ διακοπὴ τῆς ἐπαφῆς τῶν κρητομυκηναϊκῶν κέντρων πρὸς ἄλληλα κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνας», προεκάλεσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τοπικῶν μύθων καὶ τὴν λήθην τῆς ἀρχικῆς ταυτότητος τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

Ἄλλὰ τὸ σημαντικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι αἱ προελληνικοῦ χαρακτῆρος θεαὶ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων συνδέονται πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι κληρονομοῦσι κεχωρισμένας ιδιότητας, ἀλλ' ὅτι ἐν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι σχεδὸν πᾶσαι αἱ ιδιότητες ἐκείνης. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ διασπάσεως, ἀλλ' ἀκριβέστερον περὶ πολλαπλασιασμοῦ. Οὕτω ἡ Ἀθηνᾶ κληρονομεῖ παρὰ τῆς προελληνικῆς θεᾶς τοὺς ὄψεις, (ὡς διδάσκει ὁ συνήθης τύπος παραστάσεως αὐτῆς, καὶ τὰ περὶ «οἰκουροῦ ὄψεως» λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου)⁸⁵⁴, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν δένδρον τῆς μινωϊκῆς θρησκείας τὴν ἐλαίαν⁸⁵⁵, ἐπίσης δὲ

⁸⁵³) MMR σ. 393.

⁸⁵⁴) Ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρήτῃ ἐπικαλεῖται τις ἐν ὄρκῳ ταυτοχρόνως ὡς διαφόρους θεότητας «Ἀθαναίαν Ὀλερίαν καὶ Ἀθαναίαν Πολιάδα καὶ Ἀθαναίαν Σαμωνίαν», ἐπίσης δὲ «τὸν Ζῆνα τὸν Κρηταγενία καὶ τὸν Ζῆνα τὸν Ταλλαῖον» Hoeck Kreta III σ. 140, Guarducci I. C. I σ. 119. Τὴν ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιθέτων διάσπασιν ὑποστηρίζει ὁ Farnell βλ. ἄνωτ. σ. 257.

⁸⁵⁵) MMR σ. 496-8, Ἡρόδ. 8, 41.

τὴν σχέσιν πρὸς τὰ πτηνά. Συχνότατα ἐμφανίζεται ὡς πτηνὸν παρ' Ὀμήρω, ἀπαξ μάλιστα ὡς περιστέρα (ε 778)⁸⁵⁶. Συνδέεται περαιτέρω πρὸς τὴν βλάστησιν, ἀφοῦ κατὰ Σουΐδαν «ἀρχομένων καρπῶν φύεσθαι ἔθυσον τῇ Ἀθηνᾷ»⁸⁵⁷. Τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μνεῖαν «ἀνόδου τῆς θεοῦ» ἐρμηνεύει ὁ Nilsson ὡς ἔνδειξιν ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ὑπεισηλθεν εἰς μίαν τῶν ἑορτῶν τῆς Κόρης, ἀλλὰ πιθανώτατα πρόκειται περὶ ἀρχικῶς βαθυτέρου συσχετισμοῦ πρὸς αὐτήν⁸⁵⁸. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀναμφιβόλως σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ «πότνια θηρῶν», ἀπεικονιζομένη συχνότατα μετὰ λεόντιων, πανθήρων, ταύρων, γριπῶν, ἔτι δὲ «πότνια ἵππων»⁸⁵⁹. Ἄλλ' ἢ ἐκπληκτικώτερα ἐκ τῶν κληρονομηθεισῶν ἰδιοτήτων εἶναι ἡ φαινομενικῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν παρθενικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς μητρικὴ ἰδιότης. Ὑπεστηρίχθη ἤδη ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, μορφὴ τῆς Μητρὸς Γῆς, διαπλασθεῖσα παρθενικὴ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου⁸⁶⁰. Ἐν Ἡλιδι «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν Μητρὸς ἰδρῦσαντο» λέγει ὁ Πausanias (5, 3, 2). Κατὰ τὸν Farnell⁸⁶¹ τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἔθεωρεῖτο προστάτις τῶν νηπίων, ἀλλ' ὁ Nilsson⁸⁶² δὲν θεωρεῖ τὴν ἐξήγησιν ταύτην ἐπαρκῆ, καίτοι δὲ ἀρνούμενος τὸν μητρικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς, λέγει ὅτι ἐπίκλησις αὐτῆς ὡς μητρὸς εἶναι ἐκπληκτικὴ, διότι μήτηρ καλεῖται συνήθως μόνον ἡ Δῆμητρα καὶ ἡ Γῆ. Ἄλλ' ὁ οὐχὶ ἀπολύτως παρθενικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπιβεβαιούται καὶ ἐκ τοῦ πρὸς αὐτὴν ἔρωτος τοῦ Ἡφαίστου, ὅστις «ἀπεσπέρμηθεν εἰς τὸ σκέλος τῆς θεᾶς» (Ἀπολλόδωρος 3, 14, 6).

⁸⁵⁶) Nilsson GGR I σ. 415.

⁸⁵⁹) Κατὰ τὸν Nilsson (αὐτ.) μόνον βραδύτερον συνδέεται ἡ Ἀθηνᾶ εἰδικῶς πρὸς τὴν γλαυκὰ λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως γλαυκῶν.

⁸⁵⁷) Nilsson ἔ. ἀ. σ. 413 καὶ σημ. 3.

⁸⁵⁸) Ἡ πρὸς τὰς ἀκροπόλεις σχέσεις τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. Farnell Cults I σ. 401 ἐξ. σημ. 50 ἐξ.) προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῆς προελληνικῆς λατρίας τῶν κορυφῶν. Τοῦτο εἶναι πιθανώτερον οὐχὶ δὲ τὸ ἀντίστροφον, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐσχεῖσθη πρὸς τὰς κορυφὰς διότι ἀρχῆθεν ἦτο θεὰ τῶν ἀκροπόλεων (GGR I σ. 406 σημ. 2).

⁸⁵⁹) Yalouris Athena als Herrin der Pferde, Museum Helveticum 7, 1950 σ. 19 ἐξ. Διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ θηρία αὐτ. σ. 99 ἐξ. πβ. ἀγγειογραφίαν τῆς Ἀθηνᾶς μετὰ τὸν λεόντιον αὐτ. εἰκ. 16.

⁸⁶⁰) Ὁ E. Kalinka, Ἐπιτύμβιον Swoboda 1927 σ. 114 ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Fehrle ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, πιστεύει δὲ ὅτι ταυτίζεται πρὸς τὴν προελληνικὴν θεὰν μητέρα. Τὰ αὐτὰ φρονεῖ περὶ τῆς Ἀρτέμιδος.

⁸⁶¹) Cults I σ. 303 ἐξ.

⁸⁶²) GGR I σ. 416. Κατὰ τὸν Στράβωνα κεφ. 472 οἱ Πιράσιοι ἔλεγον «ὡς εἶεν Κορύβαντες δαίμονες τινες Ἀθηνᾶς καὶ Ἡλίου παῖδες». Ἀλλαχοῦ ἡ Ἀθηνᾶ θεωρεῖται μήτηρ Ἀπόλλωνος Πατρῶου Nilsson ἔ. ἀ. σ. 416.

Τῆς γονῆς πεσοῦσης κατὰ γῆς γεννᾶται ὁ Ἐριχθόνιος τρεφόμενος ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Κατ' οὐσίαν πρόκειται περὶ «ιεροῦ γάμου» παρηλλαγμένου ἐκ τῶν ὑστέρων, ἵνα σωθῆ ἡ παρθενικὴ ιδιότης τῆς θεᾶς³⁶³. Ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεύς, ὁ καλούμενος ἐν Ἐλευσίνι «Πλοῦτος», εἶναι ἀναμφιβόλως ἐν θεῖον βρέφος³⁶⁴. Τὸ παρ' Ὀμήρω λεγόμενον (Β 547), ὅτι ὁ Ἐρεχθεύς γεννᾶται ὑπὸ τῆς Ἀρουράς καὶ τρέφεται ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς³⁶⁵, ἀποσκοπεῖ ἐπίσης εἰς τὸν συμβιβασμὸν τῆς μητρικῆς πρὸς τὴν παρθενικὴν ιδιότητα τῆς δευτέρας. Αἱ ποικίλαι αὐταὶ ιδιότητες τῆς κατ' ἐξοχὴν κληρονόμου τῆς προελληνικῆς θεᾶς³⁶⁶ καθιστῶσι λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐκείνη συνήνου ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας ταύτας, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσι διακεκριμένοι θεαί, μετ' ὄψεων, μετὰ πτηνῶν, θεὰ τοῦ δένδρου, κουροτρόφος, πολεμικὴ κ.λ. Πολύμορφοι φαίνονται καὶ αἱ λοιπὰ ἑλληνικὰ θεαί³⁶⁷.

³⁶³) Εἶναι ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις τοῦ Nilsson GGR, I σ. 415 ὅτι ἀπλῶς ἡ κοινὴ πρὸς τοὺς τεχνίτας σχέσις συνέδεσε τὰς δύο θεότητας.

³⁶⁴) MMR σ. 562. Ἡ Ἀθηνᾶ ἐμφανίζεται εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὡς κουροτρόφος. Ὁ Nilsson GGR I σ. 415 λέγει ὅτι ὁ Ἐρεχθεύς ἀντιπροσωπεύει τὸν παλαιὸν μυκηναϊκὸν βασιλεῖα, εἰς τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνάκτορον διαμένει ἡ οἰκιακὴ θεά. Ἄλλ' ὅτι βασιλεὺς καὶ νέος θεὸς ἠδύναντο νὰ ταυτίζονται εἶναι πιθανόν.

³⁶⁵) Πιθανῶς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀρουρα ἦσαν ποτὲ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ τίθει τὸν νέον θεόν. Παράλληλος εἶναι ἰσως ἡ σχέση Γῆς - Πύθωνος. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸν Ἐρεχθεῖα εὐρίσκουσιν αἱ θυγατέρες τοῦ Κέκροπος ἐν τῷ καλάθῳ ὡς ὄφιν. (Ἡ παραλλαγή περὶ περιελίξεως τοῦ νηπιῦ ὑπὸ ὄψεων εἶναι προφανῶς νεωτέρα). Ἄλλαι μορφαὶ τοῦ νέου θεοῦ, ὁ Τριπτόλεμος, ὁ Σωσίπολις, συνδέονται ὁμοίως πρὸς τὸν ὄφιν. Ταῦτα καθιστῶσι πιθανόν ὅτι καὶ ἐν τῇ προελληνικῇ θρησκείᾳ μητρικὴ εἶναι ἡ σχέση τῆς θεᾶς πρὸς τὸν ὄφιν. Τοῦτο φαίνεται πιθανώτερον τῆς ὑποθέσεως τοῦ Nilsson MMR σ. 397 ὅτι ὄφις εἶναι αὐτὴ ἡ θεά. Ἡ ἀρχῆθεν ἀνθρωπίνῃ ιδιότητι τῆς θεᾶς ἐνισχύεται ἐκ τῆς μητριαρχικῆς βάσεως πβ. Hoernes - Mengin ἐ. ἀ. σ. 54.

³⁶⁶) Ἡ Ἀθηνᾶ διαδέχεται κανονικῶς τὴν προελληνικὴν λατρείαν εἰς Πριυιᾶν, ὁπόθεν ἔχοντες ἀρχαϊκὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ ὀστράκων «Ἀθαναία» Pernier Di una città arcaica, Boll. d'Arte II, 12, 1903 σ. 8. Καὶ ὁ Technau Jahrb. 52 1937 σ. 97 ἀνάγει τὰς ἑλληνικὰς θεότητας εἰς τὴν κυρίαν μορφήν τῆς προελληνικῆς ἐνοθεϊστικῆς θρησκείας.

³⁶⁷) Ἡ Ἥρα εἶναι ἐπίσης παρθένος καὶ μήτηρ Nilsson GGR I σ. 402 χαρακτηριζομένη καὶ ὡς Εἰλείθυια αὐτ. σ. 450. Ἡ Ἥρα Ἀργολίς εἶχεν ἱεροὺς ὄφεις, Αἰλιανὸς Περί ζώων 11, 16. Αὕτη συνοδεύεται καὶ ὑπὸ λέοντων εἰς παραστάσεις τοῦ μελανομόρφου καὶ ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ. Εἶναι προσέτι πολεμικὴ, ὡς «Ἥρα ὀπλοσμία» καὶ «τροποία», Roscher Lex. der Myth. ἐν λ. Hera. Ἡ Ἀρτεμις εἶναι ἐπίσης ἡ θεὰ πλήρης, οὐχὶ τμήμα αὐτῆς. Εἰς τὸ τέμενος τῆς Ὀρθίας ἀπεικονίζεται συγχρόνως μετὰ πτηνοῦ καὶ ὄψεως ΑΟ πίν. XCIII 2, σ. 207. Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Δεσποίνης παρὰ τὸ Ἀκακήσιον φέρει διὰ τῆς χειρὸς δράκοντα Πaus. 8. 37, 4. Ἄλλὰ σχετίζεται καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν δέν-

Ὁ πολυσυμβολικὸς χαρακτήρ τῶν θηλειῶν θεοτήτων τῶν ἑλληνικῶν χρόνων καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας βασικὴ ὁμοιότης⁸⁸⁸, δεόν νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἔρευναν περὶ τοῦ χαρακτήρου τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαῖον. Οὐχὶ τόσον διὰ τῶν ἀμοιβαίων δανείων καὶ μείξεων ἐρμηνεύεται τοῦτο, ὅσον διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μίαν κυρίαν θεὰν συγκεντροῦσαν ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας. Εἶναι βεβαίως πιθανὸν ὅτι ὑπῆρξεν ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους ἐν Κρήτῃ λατρευτικὴ διάσπασις τῆς οὐσιωδῶς ἐνιαίας ταύτης γενικῆς θεᾶς, ἐξ ἧς προέκυψαν πλείονες, ἀνάλογοι πρὸς τὰς ὑποστάσεις τῆς χιτιτικῆς θεᾶς, ὡς αἱ μνημονευθεῖσαι, τῆς Ἄρινα, ἡ Hebat, ἡ Qadesh, ἔτι δὲ ἡ Sauska, ἡ Hatepuna, ἡ Ishashuriya⁸⁸⁹. Πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην συμφωνεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου (4, 79 - 80) περὶ τῆς μνημονευθείσης ἤδη κρητικῆς λατρείας τῶν «Μητέρων». Αὗται ἠρμηνεύθησαν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὡς διάφοροι ὑποστά-

δρον καὶ τὸν ἱερὸν κλάδον, ἐπικαλουμένη καὶ «Κεδραῖτις», «Καρουαῖτις», κλπ. προσέτι δὲ ὡς «ἀπαγομένη» Nilsson GGR I σ. 457 ἐξ. Κρίτοι παρθενηκὴ συνοδεύεται ὑπὸ ἄρρενος AO πίν. XCIV, XCV, XCVIII 2 (πβ. περὶ τοῦ θείου ἢ ἡμιθέου συνοδοῦ αὐτ. σ. 402) καὶ προσφωνεῖται Λεχώ, Λοχεία, Εἰλείθια, Κουροτρόφος Nilsson ἔ. ἀ. σ. 464 - 5. Συνδέεται τέλος πρὸς τὰ ὕδατα ὡς «ἐλεία», «λιμναία» κ.λ. αὐτ. σ. 463. Ποικιλόμορφος εἶναι καὶ ἡ Ἄφροδιτη. Ἐν τῷ Ὁμ. ὕμνῳ στ 69 ἐξ. ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς Ἰδης ὡς «πότνια θηρῶν». Σχετίζεται πρὸς τὴν βλαστηιν ὡς «εὐκαρπος», «ἐν κήποις», «ἀνθεια», καὶ ὡς αἱ λοιπαὶ εἶναι καὶ αὐτὴ «κουροτρόφος» (Roscher Lex. der Myth. λ. Aphrodite). Εἶναι ταυτοχρόνως «θαλασσία» καὶ χθονία, (ὡς «Ἄφροδιτη ἐπιτυμβία», Πλουτάρχου Ρωμαϊκὰ 23) καὶ «σκοτία», καὶ θεὰ θνήσκουσα ἔχουσα τάφον ἐν Κύρῳ Farnell Essays presented to Sir A. Evans 1927 σ. 18 καὶ Cults II σ. 652 - 3. Ἐμφανίζεται καὶ ἑνοπλος, Ἡσύχιος «ἔγχειος Ἄφροδιτη» καὶ Παιουσανίας 3, 15, 10. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῶν θεοτήτων τῆς Ἐλευσίνος, ὧν ἡ προελληνικὴ καταγωγὴ ὑπεστηρίχθη βάσει τῆς προσαρμογῆς τῶν σχετικῶν μύθων εἰς τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ὑπὸ τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν τύπων Περσεφόνη καὶ Φερσεφισσα Nilsson Archiv für Religionswiss. XXXII 1935 καὶ Opusc. Sel. II σ. 581. Εἶναι θεότητες κυρίως τῶν σιτηρῶν, συνδεόμεναι πρὸς τὸν ὄψιν, καὶ ταυτοχρόνως τὴν μήκωνα Picard Rel. préhell. σ. 87 διατηροῦσαι δὲ καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς «ποτνίας θηρῶν» ἐν Λυκοσοῦρῳ, ὅπου τὰ θυόμενα ζῶα διεμελίζοντο Nilsson GGR I σ. 450. Ἡ σχέσις πρὸς τὰ ὕδατα δὲν ἐλλείπει αὐτ. σ. 451. Ἡ μητρικὴ σχέσις πρὸς τὸν νέον θεὸν βεβαιοῦται ἐκ τῆς μνείας τοῦ «ἱεροῦ κούρου» εἰς τὰ Ἐλευσίνια.

⁸⁸⁸) Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐνίοτε ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ ὄνομα θεᾶς τοῦ ὀνόματος ἐτέρας ὡς ἐπιθέτου, πβ. Ἄφροδιτη - Ἥρα ἐν Σπάρτῃ, Παιου 3, 13, 6. Εἰλείθια προσφωνεῖται καὶ ἡ Ἄρτεμις καὶ ἡ Ἥρα, GGR I σ. 405.

⁸⁸⁹) Minos II, I 1952 σ. 48.

σεις τῆς θεᾶς δηλουμένης διὰ τῆς προσωνυμίας ταύτης⁸⁷⁰. Κατὰ νεωτέραν παρατήρησιν τοῦ αὐτοῦ αἱ Μητέρες δέον νὰ νοῶνται ὡς οὐχὶ πολλαί, ἀλλὰ δύο, βάσει τοῦ αὐτοῦ χωρίου, καθ' ὃ «μυθολογοῦσι αὐτὰς τὸ παλαιὸν θρέψαι τὸν Δία λάθρα τοῦ πατρὸς Κρόνου, ἀνθ' ὧν αὐτὰς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβιβασθῆναι καὶ καταστειρωθεῖσας ἄρκτους προσαγορευθῆναι». Ὑπόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα ἕτερον φαινόμενον, ὃ διπλασιασμός τῆς θεᾶς, ὅστις φαίνεται ἐπιβεβαιούμενος ὑπὸ τῶν ἐλεφαντίνων εἰδωλίων μετὰ νηπίου τῶν Μυκηναίων⁸⁷¹. Ὁ Demargne παρετήρησεν ἀνάλογον φαινόμενον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅποτε προκύπτουσι ζεύγη θηλειῶν θεοτήτων⁸⁷². Ἡ διπλασιαζομένη μορφή εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν «θεὰ τῆς γονιμότητος, κληρονόμος τῆς μεγάλης θεᾶς τῶν μινωϊτῶν». Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξέλιξις αὕτη νὰ συνετελέσθη ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκούς χρόνους. Πόντως εἶτε δεχθῶμεν πολλὰς ὁμοίας ὑποστάσεις τῆς θεᾶς κατὰ τὸ μικρασιατικὸν παράλληλον, εἶτε διπλῆν ὑπόστασιν, οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει περὶ καταμερισμοῦ τῶν θείων λειτουργιῶν καὶ συμβόλων εἰς οὐσιωδῶς διαφόρους θεότητας. Ἡ περὶ «ἀτελοῦς μονοθεΐας» (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐνιαΐας θεᾶς) ἀποψις τοῦ Μαρινάτου εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἢ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενη πρὸς τὰ πράγματα.

Ἡ ἀποψις περὶ τοῦ πολυθεϊκοῦ χαρακτῆρος τῆς λατρείας κατὰ τοὺς τελευταίους μινωϊκούς καὶ μυκηναίικους χρόνους εὔρε τελευταίως φαινομενικῶς ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ

⁸⁷⁰) ΑΕ 1927 - 8 σ. 37 σημ. 1. Τὸ πρόβλημα τῶν ὀνομάτων τῆς θεᾶς εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ τῆς ἐνότητος ἢ μὴ ταύτης, διότι ἡ αὐτὴ μορφή δύναται νὰ ἀποκαλεῖται διαφοροτρόπως. Οὕτω κατὰ τοὺς ἱστορικούς χρόνους ρητῶς μαρτυρεῖται ἡ ταυτότης τῆς Βριτομάριδος καὶ Δικτύνης Διοδ. 5, 76, Πaus. 2, 30, 3. Πβ. καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ τὰς διαφόρους προσωνυμίας τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Ἰησοῦ.

⁸⁷¹) Ὁ Wace Mycenae σ. 86 ἐρμηνεύει ταῦτα ὡς Δήμητραν, Περσεφόνην καὶ Ἰαχον. Πιθανώτερον θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἀποκληθῶσι Μητέρες καὶ νήπιος Ζεὺς. Πβ. καὶ τὰ διπλᾶ πτερυγίσχημα μετὰ νηπίου The Aegean and the Near East (Studies Goldman) σ. 110 ἐξ. πίν. XV, 9. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπὶ τοῦ συρομένου ὑπὸ γρυπῶν, ἄρματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος βαίνουσι δύο θήλειαι μορφαί, θεαὶ πιθανώτατα ὡς ἤδη ἀνεγνώρισεν ἐν τῇ νέᾳ ἐρμηνείᾳ τῆς σαρκοφάγου ὁ Fr. Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 22 - 3. Δύο ἐκ τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου, ἰσοῦψη καὶ λίαν ὁμοία πρὸς ἀλλήλα, διακρίνονται διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπὸ τῶν λοιπῶν. Ἡ ὑπαρξίς δυάδος μητρὸς καὶ κόρης ἐν τῇ προελληνικῇ λατρείᾳ εἶναι εἰσαέτι σκοτεινὴ παρὰ τὴν πιθανῶς προελληνικὴν καταγωγὴν τῶν ἑλλεσινιακῶν θεοτήτων πβ. ἄνωτ. σημ. 367.

⁸⁷²) BCH 1931 σ. 202 ἐξ. σ. 399 ἐξ. La Crète dédalique σ. 300 ἐξ.: Δαματέρες, Εἰλείθυιαι, κ. λ.

γραμματικοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ καὶ Πύλου⁸⁷⁸. Πράγματι ἐν αὐταῖς τὸ πάνθεον τῶν κλασικῶν χρόνων ἀνευρίσκεται πλήρως ἀνεπτυγμένον. Ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἀπαντῶσι διακεκριμένα θήλειαι θεότητες, ὡς Ἑρα (E-ra), Ἀθηνᾶ (Ata-na Po-ti-ni-ja), Εἰλείθυια (E-re-u-ti-ja), Ἐρινῶς (E-rinu). Ἐν Πύλῳ ἀπαντᾷ ἡ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ εἰδῶλα μετὰ πτηνῶν θεὰ τῶν περιστερῶν Πέλεια (Pe-re)⁸⁷⁴. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θεοτήτων ἀνήκει καὶ τὸ Pí-ri-tu-na ἀναγινωσκόμενον ἐν κειμένῳ τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ. Ὄνόματα ἢ ἐπιθέτα θηλειῶν θεοτήτων ἀναγνωρίζονται ἤδη εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ συστήματος Α ὑπὸ τοῦ Furumark. Οὕτω ἐπὶ λιθίνου ἀγγείου ἐξ Ἀποδοῦλου ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα Ku-ra-na-tu-na, θεωρούμενον ὡς ἐθνικόν, σχηματισθὲν ἐκ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὰ κείμενα τοπωνυμίου Ku-ra-na-tu καὶ παραλληλιζόμενον πρὸς τὸ Pí-ri-tu-na καὶ πρὸς τὸ μόνον παραδιδόμενον τῆς τάξεως ταύτης «Δίκτυνα», ἐκ τοπωνυμίου Dí-ka-tu⁸⁷⁵. Ἐπὶ πλεόν ἐν θεῖον ὄνομα, ὅπερ ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ Ψυχροῦ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὅπερ ἐσχετίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁷⁶ πρὸς τὴν παραδιδομένην ἐν Κρήτῃ «Ἀκακαλλίδα» ἀναγινώσκεται A-sa-sa-ra⁸⁷⁷. Τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἐπιθέτων ma-na καὶ πιθωνῶς da-wa-na ἢ da-wi-na.

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick Documents σ. 125 ἐξ., L. A. Stella La religione Greca nei testi micenei Numen V 1 1958 σ. 18 ἐξ.

⁸⁷⁴) Ὁ Pugliesse Carratelli Studi classici e orientali VII 1958 σ. 20 ἐξ. ἀναγινώσκει Peresa καὶ παραβάλλει πρὸς τὸ «Πέρση» καὶ «Περσεφόνη». Ἐν Πύλῳ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω θεοτήτων ἀπαντᾷ ἐπίσης ἡ Ἄρτεμις (Ate-mi-to), Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127, ἐνῶ ἀμφίβολος εἶναι ἡ παρουσία τῆς Δήμητρος.

⁸⁷⁵) Linear A und die altkretische Sprache 1956 σ. 25, σ. 29.

⁸⁷⁶) Κρητ. Χρον. Α' 1947 σ. 389, Revue des ét. grecques 61, 1948, Bull. Arch. σ. 13.

⁸⁷⁷) Furumark ἔ. ἀ. σ. 28. Πβ. νέας ἐπιγραφὰς μετ' τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ Πρασᾶς καὶ ἀλλαχοῦ καὶ συγκέντρωσιν τῶν σχετικῶν δειγμάτων ὑπὸ Πλάτωνος Μίνοικα (τόμος Sundwall) σ. 312 - 3. Σημειωτέον ὅτι ἡ ὑποθετικὴ ἀνάγνωσις A-sa-sa-ra εἶχε ἀπὸ τοῦ 1945 προταθῆ ὑπὸ τοῦ Κ. Κτιστοπούλου A Contribution to the Problem of Minoan Script σ. 13. Ὁ αὐτὸς εἰς «Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ τῆς μινωϊκῆς γλώσσης» 1947 σ. 13 εἶχε ἐκφράσει τὴν εἰκασίαν περὶ σχέσεως πρὸς τὸ ὄνομα τῆς σημιτικῆς θεᾶς Achéra. Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 75 ἐξ. σχετίζει τὸ Asasara πρὸς τὸ χιτιτικὸν Ishassaras, προσωνυμίαν θεᾶς σημαίνουσας «κυρία». Ὁ Furumark ἔ. ἀ. σ. 28 - 29 θεωρεῖ ἐπιθέτα θηλείας θεοτήτος καὶ τὰ ἐπὶ κειμένων τῆς γραφῆς Α ἐμφανιζόμενα A-ta-no καὶ No-na-ja, No-pi-na.

Τά ὄνόματα ταῦτα, μάλιστα τῶν κειμένων Α, ἔνθα ἀναγνωρίζονται μόνον θήλειαι θεότητες δύνανται νὰ θεωρηθῶσι προσωνυμιαί, ἐνίοτε τοπικαί, ὡς ἐλέχθη, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς συμφώνως πρὸς τὰ μνημονευθέντα ἀνατολικά παραδείγματα. Ἄλλ' εἰς τὰ κείμενα τοῦ συστήματος Β τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ἐν αὐτοῖς (καὶ ἐν Κνωσῶ) ἐμφανίζεται σαφῶς πολυθεϊκὸν σύστημα καὶ δὴ σειρὰ ἀρρένων θεῶν, ὡς Ζεὺς (Di - Fe), Ποσειδῶν (Po - se - da - o), πιθανῶς Ἄρης (A - re), Παιήων (Pa - ja - wo), ἴσως Ἡφαιστος (A - pa - i - ti jo), Ἄνεμοι (A - ne mo). Ἡ ὑποδεικνύουσα πολυθεϊὰν ρῆσις «πᾶσι θεοῖς» (pa - si te - o - i) παρουσιάζεται περιέργως ὡς «ἰδιαιτέρως μινωϊκὸν γνώρισμα»⁸⁷⁸ (ικριβέστερον θὰ ἐλέγομεν «κνωσίον»), διότι δὲν ἀπαντᾷ ἐν Πύλῳ. Παραλλήλως ἐμφανίζεται ἡ Po - ti - ni - ja χαρακτηριζομένη ἄπαξ ἐκ τοῦ τόπου ὡς «Πότνια Λαβυρίνθιο»⁸⁷⁹. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου, καὶ ἐφ' ὅσον δεχόμεθα τὰς ἀναγνώσεις τῶν κρητομυκηναϊκῶν κειμένων ὡς ἀκριβεῖς, μία μόνη ἐξήγησις ὑπάρχει ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 1400 π. Χ. — καὶ οὐχὶ τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς χρόνους παρακμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἐδέχτο ὁ Nilsson⁸⁸⁰ — τὰ ἑλληνικὰ φῦλα εἶχον ἀποτελέσει ἐκ τῶν ἰδίων θεῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς προελληνικῆς λατρείας, ὡς ἀντελήφθησαν αὐτάς, εἶδος τι πολυθεΐας, ὅπερ εἰσήγαγον εἰς Κρήτην.

Αἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζουσι τὴν πολυθεϊκὴν ταύτην θρησκείαν τῆς ἀρχούσης ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς νήσου τάξεως, ἥτοι τῆς πολεμικῆς ἀχαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἣεις εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ διαμορφώσασα τὸ ἑλληνικὸν πάνθειον: «We have a warlike upper class, which created a State of the Gods on the model of their own feudal organization»⁸⁸¹. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἱεραρχίας τῶν θεῶν εὐρίσκειται θεὸς ἄρρην, ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε» Ζεὺς. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν ταύτην θρησκείαν τὸ ἐγγχώριον λαϊ-

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127. Ἐν Πύλῳ ἀπαντῶσιν ἐπίσης τὰ E - ma - a (Ἐρμῆς;) καὶ Di - wo - nu - so - jo (Διούσιοι). Αὐτ. σ. 126 - 7.

⁸⁷⁹) Ventris - Chadwick The Decipherment of Linear B σ. 124 ἔξ. Ἡ «Πότνια» ἀπαντᾷ καὶ ἐν Πύλῳ ὡς ὄνομα σηματικῆς θεᾶς· αὕτη εἶναι πιθανῶς μητρικὴ θεὰ προελληνικῆς καταγωγῆς, πβ. Chadwick Minos V 1957 σ. 117 ἔξ. σ. 123. Τοῦτο πιθανῶς ἰσχύει καὶ περὶ τῆς «Θείας Μητρὸς» (ma - te - re - te - i - ja) τῆς Πύλου αὐτ. σ. 124.

⁸⁸⁰) MMR σ. 26.

⁸⁸¹) MMR σ. 32. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην ὑποστηρίζεται αὐτ. σ. 26 βάσει τῶν μνημείων ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ ἀριστοκρατία εἶχε τελείως ἐκμινωισθῆ θρησκοετικῶς καὶ ὅτι τὴν λατρείαν τῶν ἑλληνικῶν θεοτήτων διετήρησε τὸ λαϊκὸν ἀχαϊκὸν στοιχεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῖου αὐταὶ διεδόθησαν ἐκ νέου κατὰ τοὺς χρόνους καταπιώσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

κὸν στοιχεῖον φαίνεται ὅτι παρέμεινε πιστὸν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ὑπάτης θεᾶς, ἣτις καὶ ἐκραταιώθη ἔτι μᾶλλον κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ περίοδον, καθ' ἣν μόνον δευτερεύοντες βασιλεῖς καὶ πρίγκιπες δεσπόζουσιν, ὡς φαίνεται, ἐν Κρήτῃ μὴ ἀπέχοντες πολὺ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ⁸⁸². Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει ἡ πυκνὴ παρουσία ὁμοίων καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς γυναικείων⁸⁸³ εἰδώλων κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ ὄχι μόνον εἰς ἀπομεμωμένους περιοχάς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κνωσόν, ἀναμφιβόλως τελοῦσαν ὑπὸ ἀχαϊκὴν κυριαρχίαν, καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἡρακλείου (Γάζι) καὶ εἰς Ἀγίαν Τριάδα — παρὰ τὸ μέγαρον — καὶ εἰς Γόρτυνα. Τὸν λαϊκὸν τοῦτον χαρακτήρα τῶν ὑστέρων εἰδώλων ἐτόνισεν τελευταίως καὶ ὁ Fr. Matz, γράφων⁸⁸⁴: «Sie sind (die Idole) nicht mehr Erzeugnisse einer höfischen Kunst sondern einer volkstümlichen»⁸⁸⁵.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (ΚΥΡΙΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤῃ)

Ὡς ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ παλαιότερου τύπου, οὕτω καὶ ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας γυναικεία μορφή ἢ ἀπαντῶσα κατὰ τοὺς πρώτους ἑλληνικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ ὑπομινωϊκοῦ τύπου. Μόνη ἢ τεχντροπικὴ διαφορὰ, ἡ ὁποία ἄλλως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ λοιπὰ θέμα-

⁸⁸²) Δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα καὶ ἡ τελευταίως ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Blegen Minoica, Festschrift Sundwall σ. 61 - 66 ἄποψις, καθ' ἣν αἱ πινακίδες Β τῆς Κνωσοῦ προέρχονται ἐκ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου οἰκοδομηθέντος αὐτόθι κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους. Ἀλλὰ τότε αἱ πινακίδες θὰ ἦσαν σύγχρονοι πρὸς τὸ Ἱερόν τῶν Διπλῶν Πελέκειων.

⁸⁸³) Ἐξαίρεσιν ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ χρόνους ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνισις εἰδώλου ἄρρενος, πιθανῶς λατρευτικοῦ λόγῳ τοῦ μεγέθους, εἰς τὸ νέον ἱερόν τῆς Γόρτυνος. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συσχεισθῇ πρὸς τοὺς ἄρρενας θεοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ - ἀχαϊκοῦ πανθέου. Πιθανώτερον πρόκειται περὶ τοῦ Νέου Θεοῦ, συνοδοῦ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Ἐπίσης πβ. τοὺς πόδας μεγάλου εἰδώλου ἄρρενος ἐξ Ἀγίας Τριάδος Annuario 1941 - 3 σ. 61 εἰκ. 53.

⁸⁸⁴) Göttererscheinung und Kultbild σ. 30.

⁸⁸⁵) Τὸ κατὰ τοὺς ὑτέρους χρόνους ἐν Κρήτῃ φαινόμενον τῆς πτώσεως τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου «Sinken in die Primitivität» ἀνέλυσε παλαιότερον καὶ ὁ Val. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ. Τὸν λαϊκὸν χαρακτήρα τῶν ὑψίμων εἰδώλων ἐτόνισεν ἡδη ὁ Sam Wide AM XXVI 1901 σ. 256 - 7.

τα, δὲν ἀρκεῖ ἵνα συναγάγωμεν ὅτι πρόκειται περὶ νέας θεότητας⁸⁸⁶. Ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται νῦν δι' εἰδωλίων μικρᾶς συνήθως κλίματος καὶ γραπτῶν παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων, ἐμφανίζεται δὲ διαδεδομένος εἰς εὐρείαν περιοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἐνταῦθα γίνεται κυρίως λόγος περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου, διότι ἡσχέσις τούτου πρὸς τὰ μινωϊκὰ δείγματα εἶναι ἐνταῦθα ἀσφαλεστέρα.

Τὸ πλησιέστερον πρὸς τὰ μεγάλα εἰδωλα τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων εἶναι πῆλινον ἀγγεῖον ὕψ. 35,8 ἐκ. εἰς σχῆμα κυλινδρικοῦ εἰδώλου ἐν τῷ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης προερχόμενον ἐκ Κισάμου⁸⁸⁷. Ὁ Payne⁸⁸⁸ θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι αἱ νῦν ἐλλείπουσαι χεῖρες τοῦ εἰδώλου ἦσαν ὑψωμένοι καὶ συγκρίνει αὐτὸ πρὸς μινωϊκὰ καὶ κυπριακὰ ἀνάλογα κλίνων πρὸς τὴν ἀποψιν τοῦ Val. Müller⁸⁸⁹ ὅτι τοιαῦτα ἔργα συνάπτονται περισσώτερον πρὸς κυπριακὰ καὶ ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις ἢ πρὸς παριδιόσεις μινωϊκὰς. Ἀλλὰ σήμερον, ὅποτε τὰ εἰδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσι τόσον πληθυνθῆ ἐν Κρήτῃ διὰ τῶν ἀνακαλύψεων Γάζι, Καρφίου, Παγκαλοχωρίου καὶ Γόρτυνος καθίσταται, νομίζω, βεβαία ἡ πρὸς τὸν μινωϊκὸν τύπον σύνδεσις, παρὰ διαφορὰς τινας, ὧν ἡ κυριωτέρα εἶναι ὅτι εἰς τὰ ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκὰ εἰδωλα διακρίνεται τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ κατώτερου. Ἀντιθέτως εἰς τὰ δείγματα τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων ὁ κύλινδρος δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ εἰδώλου, ἀλλ' ὀλόκληρον τὴν μορφήν μέχρι τῶν ὠμων, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 60). Τὸ γνώρισμα τοῦτο προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, αἵνα ἔχουσι τὴν αὐτὴν διαίπλασιν. Τὸ ἐκ Κισάμου εἶδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Payne κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η' αἰ. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν ὁ Payne νομίζει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἄρρενος⁸⁹⁰, διότι φέρει πρᾶγμα

⁸⁸⁶) Ὁ P. Demargne La Crète dédalique σ. 272 λέγει: «Ἡ λατρεία μιᾶς θεῆς θεότητας ὑπερισχύει σαφῶς εἰς ὅλους τοὺς κρητικούς χώρους. Εἶναι λίαν πιθανόν, οἰονδήποτε εἶναι τὸ ὄνομα αὐτῆς, νὰ ἀποτελῇ ἐν Κρήτῃ τὴν κληρονόμον τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς».

⁸⁸⁷) AJA V 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

⁸⁸⁸) Beazley κ. ἄ. CVA, Oxford 2, 1931 πίν. II 1-3, σ. 54. Πβ. V. Müller Frühe Plastik σ. 61 πίν. XVII, 263.

⁸⁸⁹) Αὐτ. σ. 170.

⁸⁹⁰) Παραστάσεις ἀρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι πάντως ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικούς καὶ γεωμετρικούς χρόνους. Μικρὸν χαλκοῦν πρωτογεωμετρικὸν εἶδωλον ἐκ τοῦ Σηλαίου τῆς Φανερωμένης ἀπεικονίζει πιθανώτατα ἄρρενα ἐν τῇ στάσει ταύτῃ Archäol. Anz 1937 σ. 222 ἐξ. εἰκ. 3. Μορφήν ἄρρενος ὑποῦσαν τὰς χεῖρας παριστᾷ καὶ χαλκοῦν εἶδωλον ἐκ Βροκάστρου, γεωμετρικῶν χρόνων Hall Excav. at Vrokastro σ. 121 εἰκ. 7,

τι, ὅπερ οὗτος θεωρεῖ ξίφος ἀνηρτημένον κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ἐπίσης δὲ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς δηλώσεως τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἄλλὰ οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο ἀποκλείουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θηλείας. Βάσει τῆς σειρᾶς τῶν παλαιότερων εἰδώλων πιστεύω ὅτι καὶ τὸ παρὸν παριστᾷ θήλειαν θεότητα.

Ἀνάλογον κυλινδρικὸν ἐνιαῖον σχεδὸν καὶ πλατὺ σῶμα ἔχει μικρὸν εἶδωλον ἐκ πηλοῦ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Val. Müller (Frühe Plastik πίν. XII, 230 σ. 42). Εὐρίσκεται ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Βερολίνου καὶ προέρχεται ἐκ Κρήτης. Φέρει διάδημα καὶ ἔχει καταλίπτοντας ὄπισθεν πλοκάμους, μακρὸν λαιμὸν καὶ ἄνω ἐστραμμένον πρόσωπον. Ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος ἔζητάσθη μετὰ τῶν εἰδώλων ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν καὶ Πριγιᾶ, ἀλλ' ἢ διάπλασις τοῦ σώματος ὑποδεικνύει τοὺς χρόνους τοῦ εἰδώλου τῆς Ὁξφόρδης.

Δημοσιεύω ἐνταῦθα (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 1 ἀριστερὰ) εἰδῶλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 854) ὕψους 14,2 ἔκ., ὅπερ προέρχεται ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων. Τοῦτο ἔχει κυλινδρικὸν σῶμα πλατυνόμενον κάτω κωδωνοειδῶς, καὶ σῶζει τὸν ἕτερον τῶν μασιῶν. Ἡ κεφαλὴ εἶναι δύσμορφος, οἱ ὀφθαλμοὶ, ἀσύμμετροι, δηλοῦνται διὰ φυμάτων. Ὁμοίως δηλοῦνται τὰ μικρὰ ὄτια, τὸ δὲ στόμα δι' ἀβαθοῦς κοιλότητος ὑπὸ τὴν ρίνα. Αἱ ἄκραι χεῖρες εἶναι πεπλατυσμένα. Τὰ πλαστικὰ γνωρίσματα τοῦ εἰδώλου δεικνύουσι νομίζω τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Φέρει στεφάνην.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον δεῖγμα τοῦ ἐπιβιοῦντος τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ὁ δημοσιευθεὶς τὸ πρῶτον ὑπ' ἐμοῦ πῆλινος ναῖσκος μετὰ θεᾶς τῆς Συλλογῆς Γεωμετρικῆς⁸⁹¹. Ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ ἀναπτύξω ἐπὶ τῇ βάσει νέων τινῶν παρατηρήσεων τὸ θέμα. Ὁ ναῖσκος (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 2) εἶναι κυλινδρικός, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ ἀπεικονίζεται καθημένη γυναικεία μορφή μετὰ πόλου ὑψοῦσα τὰς

Pendlebury Arch. of Crete σ. 312. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει τέλος χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἶδῶλιον ἄρρενος μετὰ κράνου ἐξ Ἀγίας Τριάδος ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. Ἄλλὰ δὲν εἶναι βεβαίον ὅτι ταῦτα παριστᾶσι θεοὺς Ὁ Bielefeld ἔσχατως Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald IV 1954 - 5 σ. 390 σημ. 57 ἠμφεσβήτησε τοῦτο ὡς πρὸς τὸ εἰδῶλιον τῆς Φανερωμένης Ἄλλὰ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνάλογα καὶ περίπου σύγχρονα χαλκᾶ εἰδῶλια ἄρρενων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξ Ὀλυμπίας, ἅτινα παρὰ τοῦ Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἐξ ἠρμηνεύθησαν πειστικώτατα ὡς Ζᾶνες, ἐπίσης δὲ ἢ εὐθὺς κατωτέρω ἐξεταζομένη παράστασις γυναικὸς καὶ ἀνδρός, ἀμφοτέρων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ἐπὶ τεφροδόχου κάλπης ἐκ Κνωσοῦ, ἐρμηνευομένη ὡς θεοῦ ζευγους. (Ὁ συνοδὸς τῆς θεᾶς φέρει κράνος ὡς τὸ εἶδῶλιον ἐξ Ἀγίας Τριάδος).

⁸⁹¹) Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.

χειρας και φέρουσα δια τῆς ἑτέρας τούτων μικρὸν ταινιοειδὲς ἀντικείμενον. Τὸ σῶμα καλύπτεται διὰ ραβδώσεων δηλουσῶν ἔσθῆτα. Ἐπὶ τῆς ἑλαφρῶς θολωτῆς στέγης ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ ὀπαιίου ἢ καπνοδόχου κεῖνται πλαγίως δύο ἄρρενες ὑψοῦντες τὰς χειρας και βλέποντες διὰ τοῦ ὀπαιίου. Οὗτοι φέρουσι χαμηλὰ ταινιοειδῆ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἄνωθεν τῆς θύρας ἐπὶ τῆς στέγης κάθηται μικρὸν ζῶον. Αἱ ἐπὶ τοῦ σώματος τούτου ραβδώσεις δηλοῦσι πιθανῶς αἰλουροειδές. Ὁ ναῖσκος διακοσμεῖται ἑξωτερικῶς διὰ γραπτῆς θεούσης σπείρας.

Ἡ χρονολογία τοῦ ἀντικειμένου και ἐκ τῆς διακοσμῆσεως και ἐκ τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ὁμοιογενοῦς συνόλου ἀγγείων εἶναι σαφής. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν προωδευμένην δευτέραν φάσιν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, διότι ἀπουσιάζουσιν ἐξ αὐτοῦ οἱ ψευδόστομοι ἀφορισκοὶ και τὰ κρατηρίδια τοῦ «Spring Chamber» ἐν Κνωσῷ, ἀντιθέτως δὲ ἐμφανίζεται ἤδη ὁ πλοχμός. Τὸ ἀντικείμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔλειπε τὸ ἔτερον τῶν ἐπὶ τῆς στέγης εἰδωλίων, ἀνευρέθη ὑπὸ χωρικῶν, οἵτινες τὸ ἐπώλησαν εἰς τὸν νῦν κάτοχον, τὸ δὲ σημεῖον εὐρέσεως παρέμενεν ἄγνωστον. Πρὸ τινος ἀνευρέθη τυχαίως τὸ ἑλλείπον εἰδῶλιον πλησίον τῶν Ἀρχαῶν και οὕτω ἐγένετο γνωστὸς ὁ τόπος προελεύσεως αὐτοῦ. Ταυτοχρόνως δὲ ἀπεδείχθη ἡ γνησιότης τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς μετ' ὑψωμένων χειρῶν πρὸς ναῖσκον δὲν εἶναι τι νέον, διότι οὗτος ἅπαντᾷ ἤδη ἐπὶ τοῦ ἑξετασθέντος ἀνωτέρω ὑπομινωικοῦ δείγματος τοῦ Λωματίου τῆς Πηγῆς. Ἡ χειρονομία, ὁ πόλος εἶναι ὁμοίως παλαιὰ μινωικὰ γνωρίσματα. Ἀντιθέτως ἡ παρουσία ἄρρένων συνοδῶν και τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς σύμβολον εἶναι γνωρίσματα νέα συνάπτοντα τὸ δείγμα ἡμῶν πρὸς παραστάσεις τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Τὸ προβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου τοῦ στρογγύλου ναῖσκου συνεζητήθη κατὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα δείγματα⁸⁹².

⁸⁹²) Αὐτ. σ. 450 ἔξ. ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα ἐκ Κρήτης, Ἑτρουρίας, Γερμανίας, Δανίας, Σουηδίας. Πβ. Hoernes - Menghin ἔ. ἄ. 1925 σ. 527, σ. 529. Βάσει τούτων ἐτάχθη τότε ὑπὲρ τῆς βορείας προελεύσεως τοῦ τύπου τοῦ οἰκίσκου. Ἄλλ' ὁμοίους, κυρίως κατὰ τὸ θύρωμα, ἔχομεν πολὺ ἐνωρίτερον ἐξ Ἀνατολῆς πβ. Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79 σ. 194. Τὰ ἐξ Ugarit δείγματα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς χρόνους Ugarit Récent I και II (1600 - 1450 και 1450 - 1365) και παραλληλίζονται πρὸς τὰς καλύβας σχήματος «rain de sucre» τοῦ ἑσωτερικοῦ τῆς Συρίας. Τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος τοῦ ναῖσκου εἰσήχθη ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, δεδομένου ὅτι στρογγύλαι κατασκευαὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ. Αἱ προσαχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Evans PM II σ. 131 - 2 ἐνδείξεις στρογγύλων καλυβῶν ἐκ παραστάσεων ἐπὶ σφραγίδων δὲν εἶναι ἑπαρκεῖς. Τὰ ὑστερομινωικὰ εἰδῶλα τῆς θεᾶς προῆλθον πάντοτε ἐκ κμιστῶν ὀρθογωνίων κατασκευῶν. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῶν ἀντικειμένων τούτων ἐξ Ugarit κο-

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως⁸⁹³ συνδέεται πρὸς τὴν φύσιν τοῦ φερομένου ὑπὸ τῆς θεᾶς στρογγύλου ἀντικειμένου. Ἐκ τῆς παρεχομένης ἐκ τῆς εἰκόνης ἐντυπώσεως θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ὅτι πρόκειται ἄπλῶς περὶ δηλώσεως αὐτῆς τῆς ἄκρας χειρὸς ἐστρογγυλευμένης ἵνα ἐν αὐτῇ ἐντεθῇ ὁμοίωμα δόρατος⁸⁹⁴. Προσεκτικὴ ἐξέτασις ἐν τού-

σμεῖται διὰ ἀναγλύφου σπείρας, ἐνθυμιζούσης τὴν διακόσμησιν τοῦ ναΐσκου Γιαμαλάκη, τὸ δὲ ἕτερον διὰ χαρακτῶν ταινιῶν γενομένων κατὰ τὴν περιστροφὴν τοῦ ἀγγείου, αἵτινες ἐπανευρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἀναλόγου ἀντικειμένου ἐκ Καρφίου ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11055. Τὰ ἐξ Ugarit δειγμάτων εἶναι σημαντικῶς παλαιότερα, ἀλλὰ τὸν συνδυασμὸν κρίκων μετὰ τούτων καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν δειγμάτων (ἐκ Καρφίου, Spring Chamber καὶ Συλλογῆς Γιαμαλάκη) δύναται νὰ ἀποτελῇ τὸ ἐκ Φαιστοῦ δειγμάτ. Mon. Ant. XII 1902 σ. 127 εἰκ. 55, ὅπερ φαίνεται ἀνήκον εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνον ὡς τὰ ὁμοῦ δημοσιευόμενα ἱερά ἀντικείμενα. Τοῦτο περατοῦται ἄνω εἰς κόμβον, ὡς τὰ ἐξ Ugarit. Ὑπὸ τοῦ Schaeffer ἑ.ἀ. μνημονεύεται καὶ ἐν αἰγυπτιακῶν δειγμάτων τῶν χρόνων μετὰ VI καὶ XI Δυναστείας. Διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς ἐν ναΐσκῳ πβ. τὸ τελευταίως εὑρεθὲν ἐν Γόρτυνι γλυπτὸν Anuario XXXIII - IV σ. 265 εἰκ. 60. Ὁ Levi αὐτ. σ. 255 παραβάλλει πρὸς τὸν τύπον τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν εἰκονιζομένης ὁμοίως ἐν ναΐσκῳ. Ἐκ Γόρτυνος ἔχομεν καὶ κέρνους συνδυαζομένους πρὸς ναΐσκους τοῦ τύπου τοῦ δειγματος Γιαμαλάκη, ἀλλ' ἄνευ θυροφύλλου αὐτ. σ. 236 - 7 εἰκ. 30, 31. Ἐν γεωμετρικῶν στρογγύλων ἱερῶν ἀνεκαλύφθη τελευταίως κατὰ τὰς ἀνοσκαφὰς τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Μιλήτῳ.

⁸⁹³) Κατὰ τὴν πρώτην δημοσίευσιν συνέδεσα τὰς μορφὰς τοῦ ναΐσκου πρὸς παραστάσεις προελληνικῶν χρόνων, εἰς ἃς ἐμφανίζεται ἡ θεὰ μετὰ δύο παρῆδρων ἢ ἀκολουθῶν πβ. Picard Religions préhelléniques σ. 159 πβ. καὶ σ. 75 σημ. 1. Ὁ Σχολιαστὴς Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου I, 1126 μνημονεύει δύο παρῆδρων τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, Κυλλήνου καὶ Τιτίου. Ἄλλ' ὁ Charouthier Les dioscures au service d' une déesse σ. 185 ἐξ. καὶ σ. 214 δέχεται, τὴν προελληνικὴν καταγωγὴν μόνον τῆς θηλείας τριάδος. Ὁ Nilsson, ὡς μοι ἐγνώρισεν δι' ἐπιστολῆς, θεωρεῖ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν τοῦ ναΐσκου ἡμῶν πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐκ τούτων παντως μνημονεύεται ἢ ἐπὶ νομίματός τῆς Σαγαλασοῦ, ἐνθα θεὰ μετὰ πόλου εἰκονίζεται ἐντὸς στρογγύλου ναΐσκου, ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ὁποίου ἴστανται δύο ἄρρενες δορυφοροῦντες, Charouthier ἑ. ἀ σ. 269 εἰκ. 45. Ἐὰν ἡ τριάς τοῦ ναΐσκου συνδέετο πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἃς διεπραγματεύθη ὁ Charouthier, τότε τὸ ἐπὶ τοῦ ναΐσκου ζῶον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς κύων, πβ. αὐτ. σ. 199 εἰκ. 23, καὶ σ. 201 ἀριθ. 8. Εἰς τὸ Ζήφυλλον Ἄντρον ἐθύοντο τῇ Πέφ κύνες αὐτ. σ. 171. Περὶ παραστάσεων κυνῶν ὡς φυλάκων οἰκοδομημάτων (κατ' αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν) βλ. καὶ AM LV 1930 σ. 107 ἐξ. Ἡ μελέτη μοι ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Καθηγ. M. P. Nilsson.

⁸⁹⁴) Εἰς τὴν περιπτωσιν ταύτην θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ παρὸν ἔργον ὡς τὴν ἀπαγωγὴν τοῦ Παλλάδιου ὑπὸ τοῦ Διομήδους καὶ Ὀδυσσεῶς, καὶ τοι τόσον πρῶτος παραστάσις τοῦ μύθου δὲν φαίνεται πιθανή. Πρῶτον κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἐπὶ τῶν πλακιδίων τοῦ ἀποθέτου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος

τοὺς μὲ ἔπεισεν ὅτι τὸ στρογγύλον ἀντικείμενον ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον φῦμα προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς χειρός, ἣτις δηλοῦται σαφῶς ὀπισθεν, φέρουσα τοῦτο. Διὰ τὴν στήριξιν δόρατος θὰ ἤρκει μικρὰ ὀπὴ ἐπὶ τῆς ἄκρας χειρός. Τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς ἀντικείμενον δέον, πιστεύω, νὰ θεωρηθῆ ἵστέφανος συμφώνως πρὸς παλαιότεραν ἐκφρασθεῖσαν πρὸς ἐμὲ γνώμην τοῦ καθ. κ. Μαρινάτου, διότι ἡ παρὰστασις θεῶν μορφῶν μετὰ στεφάνων ἀνὰ χεῖρας κατ' ἀνατολικά πρότυπα εἶναι συνηθεστάτη ἐν τῇ τέχνῃ τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων⁸⁹⁵.

Νέον λοιπὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ διὰ τὸν τύπον τῆς δεομένης ὁ εἰς χεῖρας τῆς θεᾶς ἵστέφανος, ἀλλ' ἡ προσθήκη τοῦ συμβόλου δὲν εἶναι δυσεξήγητος. Ὁ ἵστέφανος ἀνάγεται εἰς τὴν λατρείαν τῆς βλαστήσεως, τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἱεροῦ κλάδου, ὅστις καμπτόμενος σχηματίζει τὸν ἵστέφανον. Ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων μετὰ στεφάνου ἀνὰ χεῖρας ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν προελληνικὴν θεάν, μία τῶν ὑποστάσεων τῆς ὁποίας σχετίζεται πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον. Οἱ ἐπὶ τῆς στέγης ἄρρητες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἀπαγωγὴν τῆς θεᾶς δεδομένου ὅτι θεαὶ συνδεόμεναι πρὸς τὴν βλάστησιν, ὡς ἡ Ἑλένη, ἡ Περσεφόνη,

---

ἔχομεν καὶ παραστάσεις μύθων ἀσχετῶν πρὸς τὴν Κρήτην ὡς τῆς Αἰγισθοφονίας καὶ τοῦ Βελλεροφόντου, βλ. D o r o L e v i εἰς *Annuario XXXIII - IV 1955 - 6* σ. 260 - 1, εἰκ. 56 - 7. Ταῦτα εἶναι διὰ τὴν περίοδον ταύτην νοητὰ λόγῳ τῆς διαδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

⁸⁹⁵) Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ὀρθίας ἐν Σπάρτῃ ἀπαντῶσι ἵστέφανοι φερόμενοι ἀνὰ χεῖρας ὑπὸ τῆς θεᾶς ἢ τῶν ἀκολουθῶν αὐτῆς ἢ μεμονωμένοι ὡς ἀναθήματα *AO 1929* πίν. *CXCIV* 51 - 52 καὶ σ. 269 ἐξ., πίν. *CLXXXIX* 1 - 5. Ἐπὶ μετόπῃ τοῦ Σελινοῦντος ἡ Λητώ φέρει διὰ τῆς δεξιᾶς ἵστέφανον *Richter Archaic Greek Art* εἰκ. 201. Πβ. καὶ *Payne Perachora* πίν. 95, ἀρ. 96. Ἐπὶ μαρμαρίνου ἀναγλύφου ἐκ Θάσου νύμφαι φέρουσι ἀνὰ χεῖρας ἵστέφανους *Richter* ἔ. ἀ. εἰκ. 253. Μορφαὶ μετὰ στεφάνων ἀπαντῶσι καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τμήματος ἀναγλύφου πίθου ἐκ Λύττου (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ δένδρον τῆς ζωῆς) *Levi Early Hellenic Pottery* πίν. *XXXI*, *Arkades* σ. 77 εἰκ. 53, καὶ ἐπὶ χαλκῆς μήτρας ἐκ Ρεθύμνου *Annuario XIII - XIV* σ. 43 ἐξ., εἰκ. 35 - 6. Ἐπὶ τῶν πηλίνων πλακιδίων τῆς Γόρτυνος ἀπεικονίζεται θεὰ ἢ γυνὴ ἵστέφανομένη *Annuario XXXIII - IV* σ. 268 εἰκ. 65. Τὰ πρότυπα εἶναι ἀνατολικά: ἡ Ἰσθάρ εἰκονίζεται ἐπὶ κυλίνδρου τῶν ἀρχῶν τοῦ *H' αἰ.* Ἰσταμένη πρὸ τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς καὶ φέρουσα ἵστέφανον *Frankfort Cylinder Seals 1939* πίν. *XXXIII* c. Θεὰ καθήμενη ἐπὶ θρόνου φέρει ἵστέφανον αὐτ. πίν. *XXXIII* g. Ὁ ἵστέφανος ὡς προσφορὰ εἰς θεότητα εἶναι συνήθης ἐν τῇ μεσοποταμικῇ τέχνῃ ἐν γένει· κατὰ τὰς ἀσσυριακὰς ἐορτὰς τοῦ Νέου Ἔτους μετὰλλιναι ταῖναι ἀνηρτῶντο ἐκ γυμνῶν κλάδων ὡς σύμβολον ἀνανεώσεως τῆς φύσεως *AJA 1915* σ. 328. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπαντᾷ καὶ ὁ κύκλος ὡς σύμβολον τῆς βασιλείας φερόμενος καὶ ὑπὸ θεῶν *D h o r m e Les religions de Babylonie* σ. 62.

ἡ Ἀριάδνη, εἶναι κατὰ κανόνα θεαὶ ἀπυγόμεναι⁹⁹⁶. Σημειωτέον ὅτι αἱ δύο πρῶται ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθειῶν θεοτήτων ἀπάγονται ὑπὸ δύο ἀρρένων, τοῦ Θησεῦς καὶ τοῦ Πειρίθου⁹⁹⁷. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῇ τις ἄν ὁ ναῖσκος Γιαμαλάκη ἀπεικονίζει ἓνα τῶν μύθων τούτων: τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἐντοπίου ἀγνώστου μύθου. Πάντως δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὠρισμένοι παραστάσεις ἀπαγωγῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων ἔχουσι κοινὰ σημεῖα πρὸς τὸν ναῖσκος Γιαμαλάκη⁹⁹⁸. Πιστεύω ὅτι καὶ ἂν ἡ ἐντὸς τοῦ ναῖσκου μορφὴ ἐρμηνευθῇ ὡς ξόανον καὶ οὐχὶ ζῶσα θεά, τοῦτο δὲν αἴρει τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας αὐτῆς ὡς ἀπαγομένης δεδομένου ὅτι ἀρρηκτικῶς συνδεδεμένοι εἶναι αἱ ἔννοιαι τοῦ εἰδώλου καὶ τῆς θεότητος⁹⁹⁹.

Ἐπὶ χυτῶν χαλκῶν τεμαχίων διακοσμούμενων ἀρχικῶς τρίποδας ἐκ

⁹⁹⁶) MMR σ. 528 - 531. Περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀπαγομένων μορφῶν, τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων καὶ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν βλάστησιν βλ. L. G h a l i - K a h i l Les enlèvements et le retour d' Héléne 1956 σ. 321 μὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς σημ. 1 καὶ σ. 323. Περὶ τῆς δυσχερείας ἀκριβοῦς ἐρμηνείας τῶν σχετικῶν πρωίων παραστάσεων αὐτ. σ. 324.

⁹⁹⁷) Πλούταρχος Θησ. 31. Περὶ τῆς παλαιότητος τοῦ σχετικοῦ μύθου βλ. L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. σ. 305 ἔξ. Κατ' αὐτὴν ὁ μῦθος ἦτο πιθανῶς ἤδη γνωστὸς εἰς τὸν Ὅμηρον αὐτ. σ. 306. Ὁ Σχολ. Ἰλ. Γ 144 ἀνάγει τὸν σχετικὸν μῦθον εἰς τὸν Ἑλλάνικον, ἀλλ' ὁ Πausanias I 41, 5 καὶ 9, 31, 4 βασιίεται ἐπὶ τοῦ Ἡσιόδου. ΠB. Ὁδ. λ. 631. Αἱ παλαιότεραι βέβαιαι παραστάσεις τοῦ μύθου ἐν τῇ τέχνῃ εἶναι κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἢ ἐπὶ τοῦ Ἀμυκλαίου θρόου καὶ τῆς Λάρακος τοῦ Κυψέλου, L. G h a l i ἔ. ἀ. σ. 309.

⁹⁹⁸) Ἀπαγομένη ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀττικοῦ ἀγγείου ἐκ Θηβῶν ὑפוὶ τὰς χειρας φέρουσα διὰ τῆς ἐτέρας τούτων στέφανον P f u h l Mal. und Zeichnung III εἰκ. 15, M a t z Gesch. der Griech. Kunst. I εἰκ. 14. Στέφανον φέρει θήλεια, ἣν κρατεῖ ἄρρην ἀπὸ τοῦ καρποῦ, ἐπὶ πλακιδίου ἐκ τῆς Ὀρθίας AO πίν. XCIV. Ἀπαγομένη ἐπὶ πλοιαρίου τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ὑפוὶ τὰς χειρας H a l b h e r r - O r s i Antichità del Antro di Zeus ἀνάτυπον ἐκ Museo di Antichità Classica II πίν. 2, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ δύο ἀρρένων ἀπαγομένη ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου τοῦ Λούβρου L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. πίν. C σ. 309: «Elle lève les deux bras dans un geste encore hiératique». Ἡ πυράστασις ἐρμηνεύεται ὡς ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησεῦς καὶ Πειρίθου. Περὶ παραστάσεως ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ἔξ ἱεροῦ αὐτ. σ. 311 καὶ σημ. 6 πB. πίν. CIV 1, 2. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Πλουτ. Θησ. 31 ὅτι ἡ Ἑλένη ἀπήχθη χορεύουσα ὀφείλεται πιθανῶς εἰς παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀπαγομένη ἀπεικονίζετο ὑψουσα τὰς χειρας.

⁹⁹⁹) M a t z Götterscheinung und Kultbild σ. 56 ἔξ. Ἡ H a r r i s s o n Prolegomena 1922 σ. 323 πραγματευομένη τὴν μνημονευθεῖσαν παράστασιν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου - ἔνθα ἡ θήλεια ὑפוὶ τὰς χειρας - θεωρεῖ τὴν στάσιν αὐτῆς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν καὶ λέγει ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης εἶναι ἀρπαγὴ ξοάνου, καὶ ἐκ τούτου προέρχεται ἡ στάσις αὐτῆ τῶν ἀπαγομένων μορφῶν.

τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀπεικονίζεται πλοῖον μετὰ γυναικείας μορφῆς ἐχούσης ὑψωμένας τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 1)⁴⁰⁰. Ἡ γυναικεία μορφή, ἥτις ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος ὡς ξόανον, ἴσται ἐπὶ τῆς πρόρας πλησίον ἀνδρὸς μετ' ἀσπίδος καὶ κράνου, ὅστις κατὰ τὴν δημοσίευσιν εἶναι ὁ κυβερνήτης. Τὸ πλοῖον ἔχει πέντε κωπηλάτας, ὧν εἷς ἀρπάζεται ὑπὸ πτηνοῦ. Ὁ Karo⁴⁰¹ ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ ξοάνου καὶ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν ὡς ἀπαγωγὴν γυναικὸς ὑπὸ πειρατῶν. Ὁ Von Salis⁴⁰² βλέπει παράστασιν τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως, ὡς καὶ ἡ Benton⁴⁰³, ἥτις δὲν ἀποκλείει νὰ πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενελάου κατὰ τὸν πλοῦν μέσῳ Κρήτης πρὸς Αἴγυπτον. Ὁ Kunze⁴⁰⁴ ὁμιλεῖ περὶ Ἑλένης καὶ Πάριδος. Ἐτερον χαλκοῦν τμήμα ἐκ τοῦ Ἰδαίου παριστᾷ γυναῖκα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσαν διὰ τῆς ἐτέρας τούτων ξίφος.

Λίαν ἀνάλογος εἶναι παράστασις γεωμετρικοῦ ἀγγείου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, προερχομένου ἐκ Θηβῶν καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ Διπύλου. Ἀπεικονίζεται ἀνὴρ κρατῶν ἀπὸ τοῦ καρποῦ γυναῖκα καὶ ἄγων αὐτὴν πρὸς πλοῖον. Ἡ γυνὴ ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ φέρει διὰ τῆς ἐτέρας στέφανον⁴⁰⁵. Ὁ δημοσιεύων Murray πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως «ἀμίλλης νεῶν», ναυτικῶν ἀγῶνων ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσι, εἰς οὓς θέλει συμμετάσχει ὁ ἀνὴρ, ἵνα κερδίσῃ τὸν στέφανον, ὃν φέρει ἡ γυνή. Ὁ Kirk⁴⁰⁶ ἐπίσης ἀρνεῖται τὴν μυθολογικὴν σημασίαν τῆς σκηνῆς θεωρῶν αὐτὴν ὡς εἰλημμένην ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου. Ὁ Buschor⁴⁰⁷ δέχεται μόνον μυθολογικὴν ἐρμηνείαν: ἀπαγωγὴν τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως. Τὴν τελευταίαν ἄποψιν δέχεται καὶ ὁ V. Salis⁴⁰⁸. Ὁ Matz⁴⁰⁹ ἀμφιβάλει δι' ἐρμηνείαν τῆς σκηνῆς ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης. Ἡ Ghali - Kahil ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Ἀριάδνης προτιμῶσα τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραστάσεως ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης⁴¹⁰ ὑπὸ τοῦ

⁴⁰⁰) Halbherr - Orsi ἔ. ἀ. σ. 42 Πβ. Alexiou ἐν Minoica, Sundwall Festschrift 1957 σ. 1 ἐξ.

⁴⁰¹) Archiv. für Religionswiss. VIII 1905 Beiheft σ. 63 σημ. 1 σ. 65.

⁴⁰²) S. Berichte Ak. Heidelberg 26, 4, 1935 σ. 29.

⁴⁰³) BSA XXXV σ. 98 σημ. 7.

⁴⁰⁴) Götting. Gel. Anz. 1937 σ. 296.

⁴⁰⁵) JHS 1899 πίν. 8 σ. 198 ἐξ.

⁴⁰⁶) BSA XLIV 1949 σ. 149 - 150. Πβ. σ. 114 εἰκ. 4.

⁴⁰⁷) Gr. Vasenmalerei σ. 34 σ. 37 εἰκ. 21.

⁴⁰⁸) Theseus und Ariadne 1930 σ. 13.

⁴⁰⁹) Geschichte der Griech. Kunst I εἰκ. 14 σ. 65.

⁴¹⁰) Les enlèvements d' Helène σ. 318. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder σ. 78 - 9.

Πάριδος. Ἀνάλογοι ἀρχαῖκαὶ παραστάσεις πλοίου καὶ ζεύγους ἀνθρωπίνων μορφῶν εἶναι γνωσταὶ καὶ ἄλλοθεν⁴¹¹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ θέμα ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῶν προελληνικῶν χρόνων, ἔνθα ὁμοίως ἀπαντᾷ ἐπὶ χρυσοῦν δακτυλίων ἐκ Τίρυνθος καὶ Κρήτης. Διὰ τὰ δεῖγματα ταῦτα προετάρθησαν διάφοροι ἐρμηνεῖαι⁴¹². Ὁ Evans⁴¹³ ὑπενθυμίζει τὴν θαλασσίαν ὑπόστασιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, διατηρηθεῖσαν καὶ εἰς τὰς ἐπιβιώσεις αὐτῆς, Βριτόμαρτιν, Δίκτυναν καὶ Ἄρτεμιν Δελφινίαν. Τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν σχετικῶν παραστάσεων δέχεται καὶ ὁ Levi⁴¹⁴ παραβάλλων πρὸς ἀνατολικὰς παραστάσεις πλοίων ἐνίοτε συνδυαζομένας πρὸς ζεύγος, αἵτινες ἐρμηνεύονται ὡς ἀπεικονίσεις ταξιδίων ἡλιακῶν ἢ σεληνιακῶν θεοτήτων⁴¹⁵. Ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακά δεῖγματα θεῖου πλοῦ ἐμνημόνευσε καὶ ὁ Μαρινᾶτος⁴¹⁶. Ἐν ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων παριστᾷ πλοῖον μετὰ μορφῶν, ὧν ἡ ἑτέρα θηοὶ τὰς χεῖρας⁴¹⁷.

Δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν

⁴¹¹) Πβ. ἐλεφάντινον ὁμοίωμα μίτρας μετὰ ζεύγους ἀναχωροῦντος διὰ πλοίου προερχόμενον ἐκ τοῦ τεμένουσ τῆς Ὁρθίας ΑΟ πίν. CIX CX, BSA XIII πίν. 4 σ. 100. Τοῦτο χρονολογεῖται κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ζ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν L. Ghali-Kahil *Les enlèvements d' Helène* 1955 σ. 320, πιθανῶς πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Πάριδος, λόγῳ τοῦ τόπου προελεύσεως τοῦ ἀντικειμένου.

⁴¹²) Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐξ Ἡρακλείου PM II σ. 250 ἐξ. εἰκ. 147 β, ἀπεικονίζεται ὁμοίως ζεύγος καὶ πλοῖον. Ὁ Evans παραβάλλει πρὸς τὴν πλέουσαν θεᾶν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου. Χρυσσοῦ δακτύλιος ἐκ Τίρυνθος φέρει παράστασιν ζεύγους ἐπὶ τῆς ξηρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ πλοίου, ἧτις ἠρμηνεύθη ὡς ἀπαγωγή τῆς Ἀριάδνης, ἀνσχώρησις τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης διὰ τὰ Ἡλύσια (BCH 1933 σ. 227 ἐξ), ὡς ἀπλῆ παράστασις ἀναχωρήσεως ἢ ἀφίξεως AM 1930 σ. 124, ὡς πειρατικὴ ἐπιδρομὴ καὶ ἀπαγωγή γυναικῶν ἢ ἐπιστροφή τῶν ἐστρατευσάντων Nilsson MMR σ. 39. Περὶ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος βλ. καὶ L. Ghali-Kahil ἔ. ἀ. σ. 317, ἀνευ ταυτίσεως πρὸς ὠρισμένον μῦθον.

⁴¹³) PM II σ. 250.

⁴¹⁴) AJA 1945 σ. 278 9.

⁴¹⁵) Ἐν Αἰγύπτῳ πιστεύεται ὅτι ἡ ἡλιακὴ θεότης διέρχεται ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν τὸν οὐράνιον ὠκεανὸν *Ergman Aegyptische Rel* σ. 11. Τὸ τοξίδιον τοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ, ὄπερ ἀπεικονίζεται ἐπὶ ἀνατολικῶν κυλίνδρων σχετίζεται πρὸς τὰς λατρείας τῆς βλαστήσεως, ἧς ἡ θεὰ παρίσταται ἐνίοτε παρὰ τὸ πλοῖον *Franckfort Cyl. Seals* σ. 109.

⁴¹⁶) BCH 1933 σ. 226 ἐξ.

⁴¹⁷) Ἀδτ. εἰκ. 12 κατὰ *Weber Altorientalische Siegelbilder* 1920 εἰκ. 406, εἰκ. 409, εἰκ. 410. Αἱ παραστάσεις αὗται ἐρμηνεύονται ὑπὸ τῶν ἀνατολιστῶν ὡς ταξείδιον τοῦ Γιλγαμές καὶ Οὔτ Ναπιστί εἰς τὰς νήσους τῶν Μακάρων.

παραστάσεων πλοίων μετὰ ζεύγους. Ἀσφαλῶς πρόκειται πάντοτε περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Ἐὰν τοῦτο δὲν ἦτο θρησκευτικόν, ἢ ἐπὶ μακρὸν ἐπανάληψις τοῦ θὰ ἦτο ἀνεξήγητος. Ἡ δις ἐπαναλαμβανομένη χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν καὶ ἡ παρουσία τοῦ στεφάνου δὲν δύνανται νὰ εἶναι τυχαῖαι. Ἡ ὑποδειχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Demargne⁴¹⁸ ἐρμηνεία, δι' ἧς συνδυάζεται ἡ μυθολογικὴ ἄποψις πρὸς τὴν θρησκευτικὴν, ἐπιβάλλεται καὶ ἐν προκειμένῳ. Αἱ ἀπαγόμεναι ἡρωίδες Ἑλένη καὶ Ἀριάδνη εἶναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, παλαιαὶ θεαὶ τῆς βλαστηήσεως. Εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Ἰδαίου καὶ τοῦ ἐκ Θηβῶν ἀγγελίου δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν θεὰν ἀπαγομένην ὑπὸ τοῦ παρέδρου αὐτῆς.

Γυναικεία μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ πηλίνῳ ὀρθογωνίου πίνακος μετὰ πλαισίου, ὑπ' ἀριθ. 6347 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 3) προερχομένου ἐκ θέσεως Χαράκια παρὰ τὴν Μαθιὰν Πεδιάδος⁴¹⁹. Κατὰ τὸν κατάλογον τοῦ Μουσείου ὁ πίναξ εὐρέθη ἐντὸς πίθου (πιθανώτατα ταφικοῦ). Τὸ εὔρημα δὲν περιλαμβάνει ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ μορφή περιγράφεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος Λενί ὡς «γυναικεία ἰσταμένη μορφή ὑποῦσα τὰς χεῖρας εἴτε ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας εἴτε ἵνα βαστάσῃ ἀντικείμενόν τι» καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ἱερατικὴ». Νομίζω, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ τύπος ἀπεδείχθη διὰ τῶν νεωτέρων εὐρημάτων τόσον συνήθης, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι διὰ τῶν χειρῶν ἡ μορφή στηρίζει ἀντικείμενον μὴ εἰκονιζόμενον. Ἡ γυνὴ φέρει μακρὸν πέπλον καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὸν κάλυμμα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ταινία μετὰ μικρῶν δίσκων, συνήθης, ὡς εἶδομεν, εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς θεᾶς. Ἡ ἔνταξις τοῦ προσώπου ἐν τῇ κόμῃ, τὸ ἐπίμηκες πρόσωπον, ἡ μεγάλη ρίς, τὸ δὲ πηγούνιον ὑποδεικνύουσι τοὺς τελευταίους ἀνατολίζοντας ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν δαιδαλικῶν χρόνων. Οἱ ἄκροι πόδες προβάλλουσι γυμνοὶ κάτωθεν τῆς ἐσθῆτος.

Ἐξαιρετικῶς σημαντικὸν εἶναι τὸ δημοσιευόμενον νῦν τὸ πρῶτον (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 4) πηλίνον εἰδώλιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 9470 ἐκ Λαγοῦ Λασιθίου. Τοῦτο ἔχει ὕψος 19 ἐκ. Ἀπεικονίζει γυναῖκα ὀρθίαν ἔχουσαν ὑψωμένους τοὺς βραχίονας. Μικρὸν τμήμα τῶν πήχεων ἔλλειπει. Ἡ γυνὴ φέρει στεφάνην ἐπὶ τοῦ μετώπου. Δύο πλόκαμοι κατέρχονται ἑκατέρωθεν τοῦ προσώπου μέχρι τῶν μαστῶν. Ὅπισθεν ἢ λοιπὴ κόμη καταπίπτει πλουσία κυματοειδῆς μέχρι τῆς ὀσφύος. Οἱ ἄκροι πόδες εἶναι ὀγκώδεις. Φέρει πέπλον, τοῦ ὁ-

⁴¹⁸⁾ La Crète dédalique σ. 282 ξέ.

⁴¹⁹⁾ Arkades σ. 621 - 2 εἰκ. 654.

ποίου ἢ παρυφῆ δηλοῦται κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἀμυγδαλωτοί, χαρακτοὶ καὶ ἐξέχουσι πλαστικῶς. Τὸ πρόσωπον στενοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὸ πηγούνιον, τὸ δὲ στόμα δηλοῦται δι' ἄλλης χαρακτῆς γραμμῆς. Χρονολογεῖται πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος.

Δημοσιεύω ἐπίσης πλακίδιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 1309 (Πίν. II' εἰκ. 1 δεξιὰ). Τοῦτο προέρχεται ἐκ θέσεως Παποῦρα ἐπὶ τῶν συνόρων Λασιθίου - Πεδιάδος. (Ὄνομα χωρίου δὲν μνημονεύεται ἐν τῷ καταλόγῳ). Ἔχει ὕψος 14,3 ἐκ. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἀνάγλυφος ἰσταμένη γυνὴ ἐπὶ βάθρου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας (ἐλλείπει ἢ μία ἄκρα χεὶρ) καὶ φέρουσα πόλον. Τὸ βάθρον καὶ ὁ πόλος δεικνύουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου εἶναι ἐφθαρμένα. Πλαστικῶς δηλοῦνται δύο πλόκαμοι. Ἡ γυνὴ φέρει στενὸν πτυχωτὸν πέπλον καὶ τετράγωνον ἱμάτιον καταπίπτον ὀπισθεν. Ἀνήκει, ὡς πιστεύω, εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα.

Μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζονται ἐν τῇ δωρικῇ Κρήτῃ ὄχι μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἐπὶ πολυχρῶμου γεωμετρικῆς κάλλης ἐκ Κνωσοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰῶνος⁴²⁰ εἰκονίζεται ζευγὸς μορφῶν ἰσταμένων ἐπὶ βάθρων καὶ ὑψουσῶν τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 2). Ἀριστερὰ ἴσταται ἢ γυνὴ καὶ δεξιὰ ὁ ἀνὴρ φέρων κράνος. Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Payne ἢ γυνὴ φέρει χαμηλὸν στρογγύλον κάλυμμα ἢ πόλον καὶ τοῦτο θὰ καθίστα «ἐκ τῶν προτέρων» πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Ἄλλ' ὁ Payne δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι τοῦτο ἀπλῶς δίκτυον ἢ «ταινία κοσμουμένη διὰ ροδάκων». Περαιτέρω ὁ Payne παρατηρεῖ ὅτι ἢ γυνὴ φαίνεται γυμνὴ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω καὶ ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογον γυμνότητα τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὡς καὶ τὸν προελληνικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Ὡς πρὸς τὸ θέμα ὁ Payne πιστεύει ὅτι τοῦτο εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ οἰνοχόης ἐξ Ἀρκάδων, ἀμφισβητεῖ δὲ καὶ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀριάδνης, ὡς ὑπεστηρίχθη⁴²¹. Ὑποθέτει ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ στρατιώτου πλησιάζοντος θεᾶν, πιθανώτερον ὅμως θεωρεῖ ὅτι πρόκειται περὶ μυθολογικῆς σκηνῆς, ἴσως Ἐλένης ψαυούσης τὴν γένυν τοῦ Μενελάου ἱκετευτικῶς, ἢ πιθανώτερον ἀπαγωγῆς (τῆς Ἐλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ ἄλλης). Καὶ ἄλλαι ταυτίσεις

⁴²⁰) BSA XXIX 1927 · 8 σ. 240 σ. 287 καὶ σημ. 1 πίν. XI 10 · 11 πίν. XII.

⁴²¹) A. Von Salis Sitz. Ber. Heidelberg XXVI 1935 · 6 4, σ. 8 ἐξ. Οὗτος σ. 33 · 4 ἐρμηνεύει ὡς μίτον τῆς Ἀριάδνης δίσκον εὐρισκόμενον μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν. Ἄλλ' οὗτος δύναται νὰ εἶναι ἀπλῶς παραπληρωματικός.

προετάθησαν ὑπὸ ἄλλων ὡς Ζεὺς Τέλειος - Ἦρα Τελεία⁴²², Ἄρης - Ἄφροδίτη⁴²³. Ὁ Matz⁴²⁴ χρονολογῶν τὸν πίθον κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ Ζ' παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα εἶναι αἰνιγματικόν, μὴ λυθὲν ἀκόμη. Πιστεύει ὅτι ἐμβλήματα θείας φύσεως ἀπουσιάζουσι καὶ προσωρινῶς προτιμᾷ νὰ δεχθῆ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀριάδνης. Ὁ Demargne⁴²⁵ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν βάσει ἀναλόγων ζευγῶν ἐξ Ἀναυλόχου καὶ ἄλλοθεν, ὡς ἀπεικόνισιν τῆς Μεγάλης Θεᾶς τῆς γονιμότητος μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς θεοῦ ἢ ἡμιθέου. Πιστεύει περαιτέρω ὅτι ἡ μυθολογικὴ ἐρμηνυία (Θησεὺς καὶ Ἀριάδνη, Μενέλαος καὶ Ἑλένη κλπ.) δύναται νὰ συμβιβασθῆ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν περὶ θείου ζεύγους. Τὴν ἄποψιν περὶ θείου ζεύγους ἀναπτύσσει καὶ ἄλλαχού⁴²⁶, ἀνάγων εἰς τὴν προελληνικὴν θεὰν πάσας τὰς προταθείσας γυναικείας μορφάς, Ἦραν, Ἄφροδίτην, Ἀριάδνην, Ἑλένην. Ἡ L. Ghali - Kahil (Les enlèvements et le retour d' Helène 1955 σ. 318), χρονολογεῖ τὴν κάλπην κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' ἢ ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος. Δέχεται ὅτι ἡ γυνὴ ψαύει τὴν γένυν τοῦ ἀνδρός. Παραλληλίζει πρὸς παράστασιν ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησέως ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρβύλλου τοῦ Λούβρου, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θησεὺς συνήθως δὲν ἀπεικονίζεται ὡς πολεμιστῆς. Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἀνδρός πρὸς τὸν Μενέλαον ἢ Πάριον ἐκφράζει δισταγμὸν. Ἀμφισβητεῖ ἐπίσης τὴν ταύτισιν τῆς γυναικὸς πρὸς τὴν Ἀριάδνην. Τελικῶς παρατηρεῖ, ὡς ὁ Payne, ὅτι ἡ γυνότης τοῦ στήθους ἐνθυμίζει τὴν μινωϊκὴν θεάν.

Νομίζω ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τὴν φαινομενικὴν γυνότητα τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς μορφῆς πρὸς τὸν παλαιὸν μινωϊκὸν συρμὸν, δεδομένου ὅτι οὗτος δὲν ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἅτινα εἶναι οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι τῶν πρωτοελληνικῶν δειγμάτων τοῦ τύπου. Ἀντιθέτως σημαντικὴν ἐνδειξιν παρέχει ἡ χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Πιστεύω ὅτι ἡ γυνὴ πράγματι ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ μόνον ἢ συμπτωματικῶς πλησιάζουσα τὸ πρόσωπον τοῦ πολεμιστοῦ χεῖρ αὐτῆς παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ψαύει τὴν γένυν αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῶν Ἀρχαδῶν αἱ μορφαὶ ἔχουσι τελείως διάφορον στάσιν. Ἡ συνεχὴς ἀπὸ τῶν τελευταίων μινωϊκῶν χρόνων ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ὑψώσεως τὰς χεῖρας καὶ ὁ παραλληλισμὸς

⁴²²) Elderkin AJA 1937 σ. 424 ἐξ. Οὗτος συνδέει τὴν παράστασιν τοῦ πίθου τῆς Κνωσοῦ πρὸς χιταϊκὰ παράλληλα αὐτ. σ. 434.

⁴²³) Καροῦζος Jahrbuch 52 1937 σ. 181 σημ 4.

⁴²⁴) Gesch. Gr. Kunst I 1950 σ. 256 πίν. 163.

⁴²⁵) BCH 1931 σ. 409 - 11.

⁴²⁶) La Crète dédal. σ. 282 - 3.

πρὸς ἄλλα πρωτοελληνικὰ δείγματα σαφῶς θείου χαρακτήρος, ὡς αἱ μορφαὶ τοῦ νοίσκου Γιαμαλάκη καὶ τῆς κατωτέρω ἐξεταζομένης στάμνου τῆς Φορτέτσας, πείθουσι ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται θεὰ καὶ οὐχὶ θνητὴ ἢ ἀφηρωϊσθεῖσα νεκρά. Καίτοι ἔχει ἀμφισβητηθῆ (ὑπὸ τοῦ Payne καὶ τῆς L. Ghali) ἡ ἐρμηνεία τοῦ καλύμματος αὐτῆς ὡς πόλου, οὐχ ἦιτον ἢ ταινία μετὰ δισκίων, ἦν πιθανῶς φέρει, ἀποτελεῖ σύνηθες γνώρισμα τῶν ὑπομινωϊκῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς (πβ. μήτρας Σητείας, εἰδῶλα ἐκ Καρφίου, πίνακα ἐκ Μαθιάς). Βασικὴν σημασίαν προσέτι ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἡ γυναικεία μορφή βαίνει ἐπὶ βάθρου ἀποκλειομένου οὕτω νὰ πρόκειται περὶ παραστάσεως θνητῆς. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἄποψις τοῦ Demargne, καθ' ἣν ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται ἡ μεγάλη θεὰ μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς, εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανωτάτη. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τοῦ παρέδρου ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ οὗτος βαίνει ἐπὶ βάθρου. Περὶ τοῦτου ἐβεβαιώθην διὰ νέας προσφάτου ἐξετάσεως τῆς κάλπης. Ὅτι οὗτος ἀπεικονίζεται ὡσεὶ ἐπιχειρῶν ἐναγκαλισμὸν τῆς θεᾶς δὲν ξενίζει τὸν γινώσκοντα τὸν σύνδεσμον θεότητος καὶ εἰδώλου καὶ γενικώτερον τὴν σημασίαν τῆς εἰκόνης κατὰ τοὺς πρωίμους ἑλληνικοὺς χρόνους, ἦν λαμπρῶς ἀνέπτυξε τελευταίως ὁ Matz (*Göttererscheinung und Kultbild*, σ. 56 ἐξ.). Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Öhly⁴²⁷ ὁμιλῶν περὶ ξυλίνης παραστάσεως ζεύγους Διὸς καὶ Ἥρας ἐκ Σάμου λέγει ὅτι ὁ πίθος τῆς Κνωσοῦ εἶναι τὸ πρῶτον εἶγμα τοῦ «ἱεροῦ γάμου», ἀποτελοῦντος παλαιὰν ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Ἐπὶ στάμνου ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Φορτέτσας παρὰ τὴν Κνωσὸν⁴²⁸ παρουσιάζεται δις μετὰ μικρῶν μεταβολῶν γυναικεία μορφή ἔχουσα σπείρας εἰς τὴν ὀσφὺν καὶ πόλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑψοῦσα τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 3). Προφανῶς, λέγει ὁ Μαρινᾶτος⁴²⁹, εἶναι θεὰ, ἐκφυλιστικὴ ἐξέλιξις τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν θεῶν τῶν ὄψεων ἐκ Πρινιαῖ καὶ Γουρνιῶν. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ὑποστηρίζει καὶ ὁ Brock ἐν τῇ ὀριστικῇ δημοσιεύσει⁴³⁰ συνδέων πρὸς τὰ δείγματα ἐκ Καρφίου, Γάζι καὶ Παγκαλοχωρίου. Πράγματι ὁ σαφῆς ἐν προκειμένῳ πόλος, οἱ ὄφεις καὶ ἡ στάσις πείθουσι ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς παρὰ τὴν γνώμην τῆς Banti⁴³¹. Τυπολογικῶς ὁ μα-

⁴²⁷) AM 68 1953 σ. 80

⁴²⁸) Μαρινᾶτος *Archaeol. Anzeiger* 1933 σ. 307 εἰκ. 19, Brock *Fortetsa* 1957 πίν. 77 πίν. 163, Cook *Zeus III* 1940 πίν. XXV. (The Snake - goddess repeated as a protogeometric motif).

⁴²⁹) Ἔ. ἀ. σ. 310 - 311.

⁴³⁰) Ἔ. ἀ. σ. 125 - 6.

⁴³¹) *Div. Fem.* σ. 12 - 13.

κρός λαιμὸς καὶ ὁ τριγωνικὸς κορμὸς προέρχονται κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ τύπου τοῦ Καρφίου. Ὅτι αἱ σπεῖραι εἶναι ὄφεις εἰλιγμένοι περὶ τὴν ὄσφυν τῆς θεᾶς πείθει ἡ ἀνάλογος δήλωσις αὐτῶν εἰς ἀρχαϊκὴν παράστασιν Γοργόνος⁴⁸².

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντᾷ συνηθέστατα καὶ ἔξω τῆς Κρήτης. Ὁ Evans ἠπαρηγόρησε τὴν ἰσχυρότητα τούτου ἐν Κύπρῳ καὶ ἀλλαγὴν κατὰ τὴν πρωτοσιδηρᾶν ἐποχὴν. Ὡς μὲ πληροφοροεῖ φιλοφρόνως ὁ συνάδελφος κ. Καραγιώργης τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου ὁ τύπος εἶναι συνηθῆς ἐπὶ τῶν πηλίνων εἰδωλίων τοῦ Η' αἰῶνος⁴⁸³. Ἡ προέλευσις ἐκ τῶν Μυκηναϊκῶν πτερυγιοσχήμων, ἅτινα ἀπαντῶσιν ἐπίσης ἐν Κύπρῳ, εἶναι πιθανή, ἀσχέτως τοῦ ἂν τὰ πτερυγιοσχήματα κατεσκευάζοντο ἐν Κύπρῳ ἢ εἰσήγοντο ἔξωθεν. Χρυσῆ πλάξ ἐκ Λαπίθου τῆς Κύπρου ἀπεικονίζει ἐπίσης τὴν θεὰν γυμνὴν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴⁸⁴. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ρόδῳ⁴⁸⁵.

Σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ διαπίστωσις ἐπιβίωσης τοῦ ζεύγους θηλείας καὶ ἄρρενος ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐν Ὀλυμπίᾳ⁴⁸⁶. Τὰ δείγματα προέρχονται ἐκ τῶν στρωμάτων εὐθὺς ἄνωθεν τοῦ ἀρχαίου Πελοπίου καὶ περιλαμβάνουσι χαλκὰ καὶ πήλινα εἰδώλια ἰθυφαλλικοῦ ἄρρενος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ θηλείας θεᾶς. Ὁ ἄρρην, ὡς ἔδειξεν ὁ Kunze,

⁴⁸²) AE 1927 - 8 σ. 21 εἰκ. 8 ζ. Πβ. διὰ τὴν θέσιν τῶν ὄφρων κατὰ τὴν ὄσφυν παραστάσιν θεᾶς ΙΔ' αἰῶνος ἐκ Ράς Σάμρα Ugaritica II εἰκ. 10. Μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνά ζεύγη εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀμορφέως ἐκ Φοριέσσας ἐρμηνιζόμεναι ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς θρηνοδοὶ Вгоск ἔ. ἀ. πίν. 144, 339 σ. 36. Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν σύμβολα θεᾶς ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῆς καλπῆς τῶν Ἀρκάδων, ἐνθα θεὰ μεταξὺ πτηνῶν ὑφοῖ «δένδρα τῆς ζωῆς» Arkades σ. 331 εἰκ. 431. Ὁ V. Müller παραλληλίζει πρὸς ἀνατολικά δείγματα τῆς θεᾶς τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν φυτικά θέματα AM 50 1925 σ. 60 ἔξ. Δείγματα ἐκ Γεζέρ αὐτ. εἰκ. 5.

⁴⁸³) M. Ohnefalsch - Richter Kypros the Bible and Homer πίν. LI 6 = V. Müller, Frühe Plastik πίν. XLVII, 437 = Bossert Altsyrien εἰκ. 150. Swedish Cyprus Expedition II pl. CCXXVII 1690, CCXXIX 1716, CCXXXI 2385, CCXXXVI 2316. Μορφή ἐπὶ θρόνου ὑψούσα τὰς χεῖρας πιθανῶς μυκηναϊκῶν χρόνων Milani Studi e Materiali III 1906 σ. 133 εἰκ. 547.

⁴⁸⁴) Demargne La Crète déd. σ. 276.

⁴⁸⁵) Chr. Blinkenberg Lindos 1931 πίν. 80, ἀριθ. 1860, πίν. 83 ἀριθ. 1879, πίν. 87 ἀριθ. 1958.

⁴⁸⁶) Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἔξ. σ. 98 σ. 100 - 101 εἰκ. 1 - 4. Δείγματα ἄρρενων καὶ θηλέων μετ' ἐκτεταμένων ἢ ὑψωμένων χειρῶν καὶ Olympia IV πίν. XVI 240 - 1, πίν. XVII 280, 281, 290 (θῆλυ). Πβ. AM 36 1911 πίν. 6, 3.

Είκ. 1. — Ειδώλιον ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων
καὶ πινᾶξ ἐκ Παπύρας Λασιθίου.

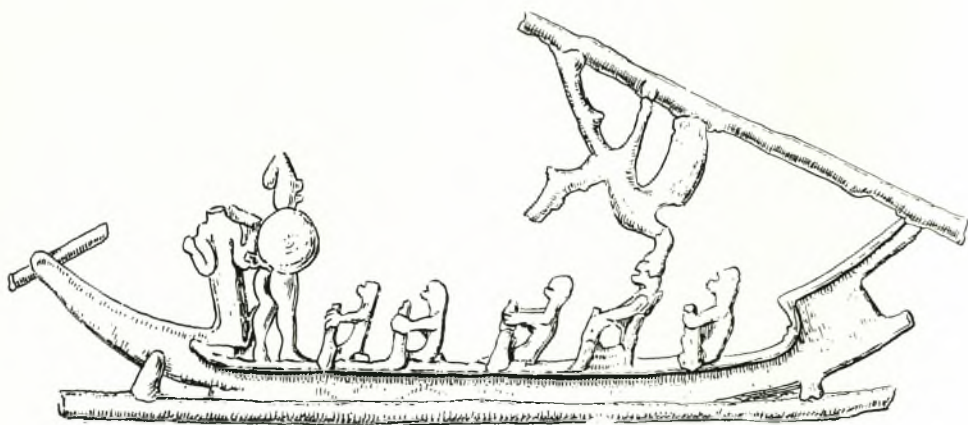
Είκ. 2. — Ναϊκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Είκ. 3. — Πινᾶξ ἐκ Μαθιάς.

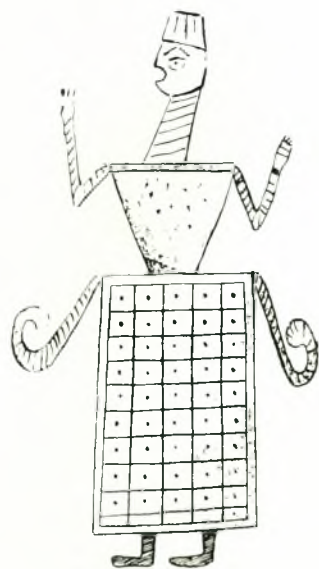
Είκ. 4. — Ειδώλιον ἐκ Λαγοῦ Λασιθίου.

Εἰκ. 1. — Χαλκαῦν πλοιάριον ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ.

Εἰκ. 2. — Παράστασις ἐπὶ κάλπης ἐκ Κνωσοῦ.

Εἰκ. 3. — Παράστασις ἐπὶ κάλπης ἐκ Φορτέτσας.

εἶναι αὐτὸς ὁ Ζεὺς. Ὡς πρὸς τὴν θήλειαν δέχεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ «μιας τῶν παλαιῶν μητρικῶν θεοτήτων» ἢ τῆς Ἥρας. Ἄλλ' ἢ Ἥρα εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιὰ μητρικὴ θεότης καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν εἰδωλίων ὡς Ἥρας δὲν θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀναθημάτων τούτων ἀνήκουσιν εἰς τὸν Θ' αἰῶνα, ἀλλ' ὁ τύπος διατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν Η'. Πλὴν τῆς στάσεως τῶν ὑψωμένων χειρῶν, προελληνικῆς προελεύσεως εἶναι ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἡ λατρεία Γῆς, Εἰλειθυίας καὶ τοῦ ὄφραος Σωσιπόλιδος παρὰ τὸ Κρόνιον.

Ἀρκούντως πυκνὰ εἶναι τὰ δείγματα τοῦ τύπου καὶ ἐν Περαχώρᾳ⁴³⁷. Ὁ Payne πραγματευόμενος ταῦτα⁴³⁸ γράφει: «The arms are raised in the gesture regular for standing figures of terracotta in this series until almost the end of the seventh century».

Τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου γενικῶς ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ ἐπραγματεύθη τελευταίως ὁ Bielefeld⁴³⁹ ὅστις, παρὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Payne, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καθίσταται σπάνιον μετὰ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου⁴⁴⁰. Ὁ Bielefeld πραγματεύεται κυρίως παραστάσεις εἰδώλων ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ Ε' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὡρισμένα τούτων φέρουσι παραστάσεις ἀρχαϊκῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴⁴¹. Εἰς παράστασιν τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ καὶ τῆς αὐτόθι θυσίας τοῦ Ἡρακλέους τὸ εἰκονιζόμενον εἶδωλον χαρακτηρίζεται δι' ἐπιγραφῆς ὡς «Χρῦση», ἡ ἐπώνυμος θεὰ τῆς Λήμνου, ἣτις συνδέεται πρὸς τὴν Ταυρικὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴν Βένδιν τῶν Θρακῶν⁴⁴². Ὁ Bielefeld⁴⁴³ θεωρεῖ τὴν θεὰν ὡς τοπικὴν τμησιν τῆς κοινῆς αἰγαιακῆς θεᾶς καὶ παραλληλίζει πρὸς πῆλινα εἶδωλα ἐκ Λήμνου χρονολογούμενα περὶ τὸ 650 π. Χ, ὧν ἔνδεημοσίευσεν ὁ Della Seta.

⁴³⁷) Η. Payne Perachora πίν 87 ἀριθ. 4, πίν. 88 ἀριθ. 5, 15, 16α, πίν. 99 ἀριθ. 140, 152. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων διακοσμεῖται διὰ ζωνῶν ζῶων πιθανῶς οὐχὶ ἀσχετῶς πρὸς τὸν χαρακτηρὸν τῆς μορφῆς ὡς «πορνείας θηρῶν». Ἐπὶ δειγμάτων ὡς τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφῆς ἢ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων καταγωγῆ.

⁴³⁸) Αὐτ. σ. 198.

⁴³⁹) Ἐ. ἀ. σ. 379 ἐξ

⁴⁴⁰) Ἐ. ἀ. σ. 881.

⁴⁴¹) Αὐτ. εἰκ. I ἀγγεῖον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀλταμούρας ἐν Λούβρῳ μετὰ παραστάσεως τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ πρὸ εἰδώλου θεᾶς, εἰκ. 2 κρατὴρ ἐξ Ἀρμέντου ἐν Βιέννῃ μετὰ παραστάσεως τῆς θυσίας τοῦ Ἡρακλέους πρὸ εἰδώλου τῆς θεᾶς Χρῦσης.

⁴⁴²) Ἡ ἐν Θράκῃ ὑπαρξίς τοῦ τύπου τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἀποδεικνύεται ἐκ μολυβδίνου εἰδωλίου προερχομένου ἐκεῖθεν V. Müller Frühe Plastik πίν. XIII 236.

⁴⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 386.

Τὸ εἶδωλον τῆς Λήμνου χρονολογεῖ ὁ τελευταῖος⁴⁴⁴ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα. Τὸν τύπον ἀνάγει εἰς παράδοσιν μινωϊκὴν, τὸ δὲ κυλινδρικὸν σχῆμα θεωρεῖ ἐπιβίωσιν παλαιῶς ἀνεικονικῆς λατρείας⁴⁴⁵. Τὰ περιδέραια καὶ ψέλια ἐνθυμίζουσι τὰ μινωϊκὰ εἶδωλα. Ὁ Della Seta ἀμφιβάλλει ἂν τὸ εἶδωλον ἀπεικονίζει θεότητα ἢ λάτριον. Σήμερον ὁπότε τὰ ἐκ Κρήτης δείγματα θεοτήτων ἔχουσι πληθυνθῆ, δὲν δύναται νὰ ὑπέρξη ἀμφιβολία. Ὁ θεὸς δὲ χαρακτῆρ βεβαιουῖται ἔξ εἰτέρου ἀναλόγου εἰδώλου ἐκ Λήμνου σώζοντος καὶ τμήμα τοῦ πόλου. Ὁ αὐτὸς προτείνει ταύτισιν πρὸς τὴν «Μεγάλην Θεάν», ἣτις κατὰ Στέφανον τὸν Βυζάντιον ἐλατρεύετο ἐν Λήμνῳ καὶ πρὸς τὴν Ἄρτεμιν - Βένδιον. Τὴν χειρονομίαν ἐρμηνεύει ὡς δηλωτικὴν «χαιρετισμοῦ, ὑποδοχῆς, προστασίας».

Δείγματα τοῦ τύπου ἀρχαϊκῶν χρόνων παραθέτει ὁ Kunze⁴⁴⁶ παρατηρῶν ὅτι «πῆλινα καὶ χαλκᾶ εἶδῶλια ἔξ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος βεβαιουῖσι τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου βαθέως ἐντὸς τῆς πρώτης χιλιετηρίδος».

Ὁ Bielefeld⁴⁴⁷ μνημονεύει ἐπίσης πλεῖστα δείγματα τοῦ τύπου μεταγεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τοῦ χώρου τοῦ κλασικοῦ κόσμου περιλαμβάνοντα ἀνδρικός καὶ γυναικείας μορφάς. Διὰ τὰς δευτέρας, εἰδικῶς δὲ τὰς παριστωμένας ἐπὶ ἀναγλύφων πίθων τοῦ Ζ' αἰῶνος λέγει: «ὅτι εἰς πάντα τὰ δείγματα ταῦτα ἀπεικονίζεται μία μεγάλη θεὰ εἶναι τελείως βέβαιον».

Χαρακτηριστικὸν δείγμα τῆς ἐπὶ πίθων ἐπιβίωσης τοῦ τύπου εἶναι ἡ θεὰ βοιωτικοῦ πίθου⁴⁴⁸, ἣτις φέρουσα πόλον, ἔξ οὗ ἐκφύονται κλάδοι, καὶ ἴσταμένη μεταξὺ δύο ἀνορθουμένων βρουχωμένων λεόντων, ὑποῖ τὰς χεῖρας. Τὴν θεὰν ἐναγκαλίζονται ἢ ὑποβαστάζουσι δύο πολὺ μικρότεροι ἀνθρώπινοι μορφαί. Τὴν θεὰν ἠρμήνευσεν ὁ Wolters⁴⁴⁹ ὡς Ἄρτεμιν Εἰλείθυιαν τίκτουςαν καὶ ὑποβοηθουμένην πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν δύο γυναικείων μορφῶν. Ὁ αὐτὸς θεωρεῖ τὴν ὕψωσιν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς ὡς ὑποβοηθητικὴν τοῦ τοκετοῦ. Ἀσχέτως τούτου εἶναι

⁴⁴⁴) *Arte Tirrenica di Ienno* AE 1937 σ. 651 ἐξ.

⁴⁴⁵) Πβ. ἀνωτ. σ. 203 ἐξ.

⁴⁴⁶) *Ε. ἀ.* σ. 99.

⁴⁴⁷) *Ε. ἀ.* σ. 387 σημ. 48. Πβ. *Banti Div. Fem.* σ. 13 - 14 ἣτις ἀναφέρει καὶ τὰς παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων. Εἰς τὰ δείγματα τοῦ τύπου γενικῶς δύναται τις νὰ προσθέσῃ τὰς δύο μορφάς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀρχαϊκοῦ ἀναγλύφου ἐκ Κορίνθου *AJA* 35 1931 σ. 25 εἰς 23. Δείγματα μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερουσῶν οὐμβόλο, ἀρχαϊκῶν χρόνων, βλ. καὶ εἰς *Tech n a u Jahrb.* 1937 σ. 97 ἐξ. εἰκ. 4, 9, 10.

⁴⁴⁸) AE 1892 πίν. 8 - 9.

⁴⁴⁹) *Αὐτ.* σ. 229 - 230.

πιθανὸν ὅτι ἡ θεὰ ἀπεικονίζεται τίκτουσα, λόγῳ τῶν παρισταμένων γυναικῶν, αἵτινες πιέζουσι τὴν κοιλίαν αὐτῆς. Ἡ ἔρμηνεῖα αὐτῶν ὡς χορευτριῶν⁴⁵⁰ εἶναι ἀπίθανος.

Ἐπὶ ἐτέρου βοιωτικοῦ ἀγγείου ἀπεικονίζεται γραπτῶς θεὰ ἰσταμένη καὶ ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας μεταξὺ δύο λεόντων καὶ δύο πτηνῶν. Ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς εἰκονίζεται κεφαλὴ καὶ σκέλος βοός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐσθῆτος αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ δημοσιεύων⁴⁵¹ θεωρεῖ τὴν μορφήν ταύτην Ἄρτεμιν, πότνιαν θηρῶν. Τὴν παρουσίαν τῶν μελῶν τοῦ βοός ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς συσχετίζει πρὸς τὸν χαρακτηῖρα ταύτης ὡς «ἀραταμίδος», σφαγέως, τὸν δὲ ἰχθὺν θεωρεῖ ὡς ὑποδηλοῦντα τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν θάλασσαν. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι σπουδαιόταται, διότι σώζουσι οὐχὶ μόνον τὴν χαρακτηριστικὴν στάσιν τῆς προελληνικῆς θεότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιότητα αὐτῆς ὡς γενικῆς κυρίας τῆς φύσεως. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου πίθου διατηροῦσιν ἐπὶ πλέον ἀναλλοίωτον τὸν πλαστικὸν τύπον τῶν μεγάλων εἰδώλων τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου.

Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ θηρῶν καὶ δύο συνοδῶν ἀπαντιᾶ καὶ ἐπὶ συγχρόνον πίθου ἐκ Τήνου⁴⁵², ἔτι δὲ ἐπὶ τελευταίως ἀνακαλυφθέντος ὑπὸ τοῦ Ν. Κοντολέοντιος ἀναγλύφου ἀμφορέως τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου⁴⁵³. Ὁ ἀμφορεὺς προέρχεται ἐξ ἱεροῦ καὶ φέρει πυρσάστασιν θεᾶς πτερωτῆς, καθημένης, ἐχούσης τεταμένης τὰς χεῖρας. Ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ἔξέρχεται θεὸς φέρων κεραυνόν. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐρμηνεύει τὸ θέμα ὡς γέννησιν τοῦ Διὸς κατὰ παραδόσιν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε.

Χαρακτηριστικώτατος εἶναι ἐπίσης γραπτὸς πῆλινος πίναξ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, παριστιῶν γυναῖκα ὀρθίαν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ ὄφεων⁴⁵⁴. Ἡ δημοσιεύουσα Burr⁴⁵⁵ λέγει ὅτι ἡ μορφή δὲν ἀπεικονίζει θνητὴν, διότι φέρει διάδημα, ἐρμηνεύει δὲ τὴν στάσιν ὡς προελληνικὴν ἐπιβίωσιν ἐπανερχομένην μέσῳ Κύπρου καὶ Ἀνατολῆς. Ἄλλ' ἡ συχνότης τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους καθιστᾷ λίαν πιθανὸν ὅτι ἐκεῖθεν διεδόθη οὗτος καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἄλλως αὐτὴ ἡ Burr παραβάλλει πρὸς τὸν ἀνάλογον

⁴⁵⁰) Nilsson GGR I σ. 437 σημ. 1.

⁴⁵¹) AE 1892 πίν. 10, 1 σ. 222 - 3. Πβ. R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder πίν. 17 σ. 21.

⁴⁵²) Arch. Anz 1939 σ. 259 εἰκ. 16.

⁴⁵³) ΠΑΕ 1953 σ. 264 ἔς. εἰκ. 9.

⁴⁵⁴) Cook Zeus III πίν. XXVI: «The snake-goddess (Athena?)», Burr Hesperia 2, 1933 σ. 604 ἔς. εἰκ. 72 ἔς., Matz GGK I πίν. 283 α.

⁴⁵⁵) E. á. σ. 608.

κρητικὸν πίνακα τῆς Μαθιᾶς, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν κάλπην τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐξ Ἀρχαδῶν μετὰ θεᾶς φερούσης τὸ ἱερὸν δένδρον. Ἡ ἄποψις αὐτῆς περὶ ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ τύπου εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν γνώμην τῆς ἰδίας περὶ μινωϊκῆς προελεύσεως τῶν ἀρχαϊκῶν κρητικῶν δειγμάτων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτῆς ὅτι τὸ ἱερὸν, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται ἡ πλάξ, ἀνῆκεν εἰς «μορφὴν τινὰ τῆς κρητικῆς λατρείας τῆς Μητρὸς Γῆς, ἣτις εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν Ἀττικὴν». Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ χειρονομία εἰσήχθη ἐκ τοῦ τόπου προελεύσεως τῆς λατρείας. Ἡ παρουσία τῶν ὄψεων εἶναι ἐπίσης διδακτικὴ περὶ τούτου⁴⁵⁶. Διὰ τὴν ἐκ Κρήτης διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ παράστασις τεμαχίου γεωμετρικοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους, ἐνθα πλησίον μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται διπλοῦς πέλεκυς⁴⁵⁷. Ἐρευνῶσα περαιτέρω περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς τοῦ ἀττικοῦ πίνακος ἡ Βυργ λέγει ὅτι εἶναι ἀμφίβολον ἂν αὕτη ἐλέγετο Ἀθηνᾶ, Δήμητρα, Ἄρτεμις ἢ Γοργώ, καταλήγει δὲ εἰς τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ σκοτεινῆς θεότητος, ἣν παραβάλλει πρὸς τὰς Σεμνάς⁴⁵⁸, αἵτινες εἶναι πιθανῶς πολλαπλασιασμὸς καὶ ἐπιβίωσις τῆς προελληνικῆς θεᾶς.

Ὁ Matz ἀσχολεῖται ἐκτενέστερον περὶ τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους θεωρῶν τοῦτον προελληνικῆς προελεύσεως⁴⁵⁹. Πιστεύει ὅτι ὁ τύπος ἐπεβίωσεν ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς χαλκῆς περιόδου καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τῶν εἰδώλων τῶν ἱερῶν τῆς Κνωσοῦ, διὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν προδαιδαλικῶν χρόνων τοῦ Ζ' αἰῶνος. Τὴν χειρονομίαν θεωρεῖ ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐπιφανείας τῆς θεότητος⁴⁶⁰, σύμφωνον πρὸς τὸν ἑκστατικὸν χαρακτήρα τῆς προελληνικῆς θρησκείας. Ἀπὸ τῆς δαιδαλικῆς ἐποχῆς, ὁ τύπος καθίσταται ἐξαιρετικῶς σπάνιος⁴⁶¹.

⁴⁵⁶) Πρὸς ὄψεις συνδυάζονται γυναῖκες ὑποῦσαι τὰς χεῖρας καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ Κεραμεικοῦ AJA 1932 σ. 199 εἰκ. 6 ἐξ. 1934 σ. 216, Matz ἔ. ἀ. I πίν. 218 - 9

⁴⁵⁷) Ἀὐτ. πίν. 27 β.

⁴⁵⁸) Ἐ. ἀ. σ. 638.

⁴⁵⁹) Ἐ. ἀ. σ. 483.

⁴⁶⁰) Ἀὐτόθι.

⁴⁶¹) Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος δὲν ἐλησμονήθη τελείως, πβ. τὰ ἐξ Ἄργους εἰδώλια τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀρχ. Δελτ. 15 σ. 23 σ. 25 εἰκ. 7 - 8 εἰκ. 11 καὶ παρ' ἐνθ. πίναξ I. Κατὰ τὴν δημοσιεύουσαν Σ. Καρὰ ζοῦ ἡ στάσις ἔχει θρησκευτικὴν σημασίαν. Ὁ τύπος ἀποτελεῖ πιθανῶς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν. Πβ. τὰς μυκηναϊκὰς «ἀρρηφόρους» ἐκ τάφου τῆς Σκοπέλου Πλάτων Κρητικά Χρονικά Γ' 1919 σ. 532 ἐξ. πίν. ΙΓ' εἰκ. 2. Εἰς τὰ δειγμάτων ταῦτα δύναται πάν-

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Α Ι

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς ἐργασίας περατωθεῖσα ἀνασυγκρότησις τῆς θραυσθείσης κατὰ τὸν πόλεμον πηλίνης λάρνακος τῆς Μιλάτου ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου μελέτην τῆς ἐξετασθείσης ἀνωτέρω σ. 218 παραστάσεως μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεως τοῦ Ἐφόρου κ. Ν. Πλάτωνος ἐβεβαιώθη τελείως ὅτι τὸ δεξιὰ τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενον ἀντικείμενον δὲν εἶναι ἀσπίς οὔτε ἐπανάληψις τοῦ «rock pattern», ἀλλὰ μέγα ἀγγεῖον. Τοῦτο εἶχεν ἀγνωρισθῆ ἤδη ὑπὸ τοῦ καταγράψαντος τὴν λάρνακα ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου Ξανθουδίδου, ἐνθα ὑπ' ἀριθ. 1216 (καὶ ἐν δευτέρῳ καταγραφῇ 1617) περιγράφεται τὸ ἀντικείμενον ὡς «μέγα ἀγγεῖον» καὶ «ἀμφορεύς». Ἡ ἀνωτέρα καμπύλη εἶναι βεβαίως λαβή: αὕτη κάμπτεται ἀποτόμως πρὸς τὰ κάτω ὥστε νὰ ἀποκλείηται νὰ εἶναι λοβὸς ἀσπίδος καὶ (ἀντιθέτως πρὸς τὴν γάστραν) δὲν πληροῦται ἐσωτερικῶς. Σαφῶς δηλοῦται ἡ βάσις τοῦ ἀγγείου, ἀνεγνωρίσθησαν δὲ τώρα καὶ σαφῆ ἴχνη τοῦ λαιμοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ Evans (Prehist. Tombs of Knossos σ. 99 σημ. α) εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν δυσκολίαν πρὸς παραδοχὴν τοῦ σχήματος ὡς ἀπεικονίζοντος ἀσπίδα. Ἡ πυράστασις ἀγγείων ἐπὶ τῆς λάρνακος τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀποτελεῖ πειστικὸν παράλληλον. Προσφορὰ πρὸς θεῖαν μορφήν κατερχομένην ἄνωθεν εἶναι τὸ θέμα τῆς παραστάσεως. Ἡ σύνδεσις πρὸς τὰς μετεώρους μορφὰς τῶν χρόνων ἀκμῆς (πβ. RGPT σ. 176, 15) εἶναι βεβαία.

Νέα ἐξέτασις τοῦ δακτυλίου τῶν Ἰσοπάτων παρέσχε νέας ἐνδείξεις ὑπὲρ τῆς ὑποστηρικθείσης ἀνωτέρω σ. 232 ἀπόψεως ὅτι ἡ θεὰ εἶναι ἢ παρὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) ἴσταμένη μορφή: Ἐκ τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν μόνον αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σύμβολον: τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφὲς ἐν τῇ φωτογραφικῇ μεγεθύνσει, ἀλλ' ἀποδίδεται καίτοι οὐχὶ τελείως ἀκριβῶς καὶ διὰ τοῦ παρεχομένου ἐν PM III εἰκ. 38 σχεδιάσματος. Ὁ πλησίον τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενος ὀφθαλμός, ἀναμφιβόλως σύμβολον παρουσίας τῆς θεότητος, βλέπει πρὸς τὰ ἀριστερά· ἀλλ' οὕτω βλέπει καὶ ἡ μορφὴ⁴⁹², ὡς δηλοῦσιν οἱ ἄνω τοῦ μετώπου βόστρυχοι, ἐνῶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι γυναῖκες εἶναι ἐστραμ-

τως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος ἡ στάσις πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς βασταζόμενον. Πβ. καὶ Winter Typen II 1903 σ. 61, 4, σ. 126, 8. Ἡ εὐλογητικὴ ὑψωσις τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν θεοῦ ἢ ἥρωος ἐπανευρίσκεται κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ ἀτικοῦ ἀναγλύφου ἐν Δρέσδη Bielefeld ἔ. ἀ. εἰκ. 7.

⁴⁹² Πβ. διὰ τὴν θέσιν τοῦ ὀφθαλμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεότητα τὸν δακτύλιον τοῦ Ashmolean Museum Persson RGPT σ. 171, ἀριθ. 1.

μέναι πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν ⁴⁸³. Δὲν νομίζω ὅτι δύνανται τις νὰ θεωρήσῃ τὰ ἀνωτέρω τυχαῖα, ἀφοῦ συμπίπτει ἢ οὕτω ἐξαιρεμένη μορφή νὰ ποιῇ καὶ τὴν τυπικὴν χειρονομίαν τῆς θεότητας.

Μεταξὺ τῶν σφραγιδολίθων καὶ σφραγισμάτων τῶν χρόνων ἀκμῆς, τῶν μνημονευθέντων ἐν σελ. 231 ἔξ. δέον νὰ συγκαταλεγῇ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 774 κυλινδρική σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου προερχομένη ἐκ τοῦ XVIII τάφου τοῦ Μόχλου, ἣτις ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας φέρει μορφήν καθημένην ὑποῦσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει μορφή ἐπὶ χαλκοῦ δακτυλίου ἐκ Γουρνιῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 970) φέρουσα ἐσθῆτα καὶ καθημένη δεξιὰ ἱεροῦ δένδρου ἐκφυομένου ἐκ βράχων, ὅπερ ἀπεικονίζεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δακτυλίου. Ἀριστερὰ τοῦ δένδρου (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) μικρὰ γυναικεία μορφή κατερχομένη ἀνωθεν. Ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀριθ. 226 σφραγὶς ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων Κνωσοῦ ἀπεικονίζει θεῖαν ἐκτείνουσαν καὶ ἐλαφρῶς ὑποῦσαν τὰς χεῖρας, ἴσταμένην μεταξὺ διαφόρων δυσδιακρίτων συμβόλων, πιθανῶς τρίτωνος, κεράτων, πτηνοῦ καὶ βουκρανίου. Μορφήν μετὰ «snake frame» ἔχομεν τώρα καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 1753 σφραγίδος ἐκ Σητείας.

Ἡ ἀποψὶς τοῦ Nilsson, περὶ ἧς ἀνωτέρω σ. 258 - 9 ὅτι δὲν εἶναι πιθανὴ ἢ διὰ διασπάσεως πορεία ἐκ τῆς ἐνιαίας θεότητας εἰς τὴν πολυθεΐαν, εὐρίσκει ἰσχυρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸ ὅτι τὸ αὐτὸ φαινόμενον διαπιστοῦται ἐν Μεσοποταμίᾳ. Τοῦτο ἀνέπτυξεν ἀποδεικτικῶς ὁ Frankfort (Cylinder Seals σ. 112 - 3). Κατ' αὐτὸν τὰ ἀπαντῶντα εἰς ἐπιγραφὰς τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ὀνόματα θεοτήτων «are in many cases designations of one male and one female deity». Εἰς τὴν πρωτοδυναστικὴν καὶ ἀκκαδικὴν πόλιν εἰς Tell Asmar ὑπῆρχεν «one single shrine dedicated to the Mother - Goddess and a male god of fertility». Ἐπομένως ἐν Μεσοποταμίᾳ ἡ ἀρχικὴ κατάστασις δὲν εἶναι ἡ πολυθεΐα, ὡς πιστεύει ὁ Nilsson. Ἡ διάσπασις ἐπέρχεται κατὰ τὸν Frankfort ἐκ τοῦ τονισμοῦ ὄρισμένης ιδιότητος καὶ ἐκ τοῦ τόπου. Εἰς τὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἔχομεν ἤδη πάνθεον: τὸ σημιτικὸν στοιχεῖον μὴ κατανοοῦν ἐπαρκῶς τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν, ὡς εἶδομεν, ἐν Κρήτῃ ὁ ὄλος τῶν Ἀχαιῶν.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁴⁸³) Διὰ τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον θέσιν μιᾶς ἐκ τούτων, πβ. τὰς χειρονομίας τοῦ ἱεροῦ ἄλλοις PM III πίν. XVIII. Ἡ θέσις αὕτη σημαίνει ἐπομένως ἀπλῶς ὅτι ἡ μορφή ἴσταιται κατὰ τι μακρότερον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Σημειοῦνται τὰ μᾶλλον συνδεόμενα πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ζητήματα βιβλία καὶ ἄρθρα. Τὰ λοιπὰ χρησιμοποιηθέντα δημοσιεύματα μνημονεύονται ἐν ταῖς σημειώσεσιν).

- Ἀλεξίου Στυλ. Πρωτογεωμετρικὸς ναῖσχος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.
- Banti L. I culti minoici e greci di Haghia Triadha. Annuario III - V nuova serie 1941 - 3 σ. 9 ἐξ.
- » Divinità Femminili a Creta nel Tardo Minoico III, ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941.
- Beazley J. D. - Payne H. - Price E. Corpus Vasorum antiquorum, Great Britain fasc. 9, Oxford fasc. 2, σ. 54.
- Bielefeld E. Götterstatuen auf Vasenbildern, Wissenschaftliche Zeitschrift der E. Moritz Arndt Universität Greifswald IV 1954 - 5 Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe Nr 4 - 5.
- Biesantz H. Kretisch - Mykenische Siegelbilder 1954.
- » Die minoischen Bildnisgemmen, Marburger Winkelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ.
- Blegen C. Prosymna I - II 1937.
- Blinkenberg Lindos 1931.
- Bossert H. Altkreta 1923.
- » Altsyrien 1951.
- Brock J. K. Fortetsa 1957.
- Burr D. A geometric house and protoattic votive deposit, Hesperia 2 1933 σ. 604 ἐξ.
- Chadwick J. The Decipherment of Linear B 1957.
- » Πόντια, Minos V 1957 σ. 117 ἐξ.
- Chapouthier F. Les dioscures au service d' une déesse 1935.
- Collignon M. De l' origine du type des pleureuses, Revue des Études Grecques 16 1903 σ. 305 ἐξ.
- Contenau G. Manuel d' archéologie orientale I - IV.
- » La glyptique syro - hittite 1922.
  - » La civilisation d' Assur et de Babylone 1951.
- Della Seta Arte tirennica di Lenno, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 629 ἐξ.
- Demargne P. La Crète dédalique 1947.
- » Crète - Égypte - Asie, Annales de l' École des Hautes Études de Gand II 1938 σ. 31 ἐξ.
  - » Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἐξ.
- Dhorme E. Les religions de Babylonie et d' Assyrie, Mana, 1949.
- Dussaud R. Les civilisations préhelléniques σ. 377 ἐξ.
- » Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens, Mana, 1949.
- Erman A. Die ägyptische Religion 1909.
- Evans A. The Palace of Minos I - IV.
- » Mycenaean Tree and Pillar Cult JHS XXI 1901 σ. 99 ἐξ.

- Evans A. The Tomb of the Double Axes, *Archaeologia* LXV 1914.
- > The Prehistoric Tombs of Knossos, *Archaeologia* LIX 1906.
  - > Knossos Excavations, *BSA* VIII 1901 - 2 σ 93 ἔξ.
- Farnell L. R. Cretan Influence in Greek Religion, *Essays in Aegean Archaeology* presented to Sir A. Evans 1927.
- Frankfort H. *Cylinder Seals* 1959.
- Frödin - Persson *Asine* 1938.
- Furumark Arne *The Mycenaean Pottery* 1941.
- > *The Chronology of Mycenaean Pottery* 1941.
  - > *Linear A und die altkretische Sprache* 1956.
- Ghali-Kahil L. *Les enlèvements et le retour d' Hélène* 1955.
- Gressmann H. *Die orientalischen Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter* 1930.
- Grundmann K. *Figürliche Darstellungen in der neolithischen Keramik*, *Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts* 68 1953 σ. 29 ἔξ.
- Halbherr F. *Researches at Praesos* *AJA* 1901 σ. 382.
- Halbherr F. - Orsi P. *Antichità dell' Antro di Zeus Ideo, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Museo di antichità classica* II 1888.
- Hall H. R. *Aegean Archaeology* 1915.
- Hall E. H. *Excavations in Eastern Crete, Sphoungaras*, *University of Pennsylvania, The Museum Anthropological Publications* III 2, 1912.
- > *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro*, *University of Pennsylvania, The Museum Anthr. Publications* III 3, 1914.
- Hampe R. *Frühe griechische Sagenbilder* 1936
- Hastings *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ἄρθρ. *Hand-gesture*.
- Hoernes - Menghin *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* 1925.
- Hogarth D. G. *Aegean Religion*, *Hastings Encycl. of Religion and Ethics* I 143.
- > *The Zakro Sealings*, *Journal of Hellenic Studies* XXII 1902 σ. 76 ἔξ.
- Hood S. - De Jong P. *Warrior Graves*, *Annual of the British School at Athens* 1952 σ 272 - 3.
- Jean Ch. *La religion sumérienne d' après les documents sumériens antérieurs à la dynastie d' Isin* 1931.
- Karo G. *Religion des ägäischen Kreises*, *Haas M. Bilderatlas zur Religionsgeschichte* 1925.
- > *Die Schachtgräber von Mykenai* 1930 - 33.
- Kinch K. F. *Vroulia* 1914 σ. 32
- Κοντολέων Ν. Ἄνασκαφή ἐν Τήνῳ, *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας* 1953 σ. 264 ἔξ.
- Κτιστόπουλος Κ. *A Contribution to the Problem of Minoan Script* 1945.
- Kunze E. *Zeusbilder in Olympia*, *Antike und Abendland* II 1946 σ. 95 ἔξ.
- Levi D. *Arkades*, *Annuario* X - XII 1927 - 9.
- > *Le cretule di H. Triada*, *Annuario* VIII - IX 1925 - 6 σ. 71.

- Levi D. Gleanings from Crete, American Journal of Archaeology 1945 σ 275.
- > La dea micenea a cavallo, Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ.
  - > Attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene nell' anno 1954, Bolletino d' Arte II Aprile - Jugno 1955 σ. 145.
  - > Attività della Scuola Arch. Italiana di Atene nell' anno 1955, Boll. d' Arte III Luglio - Settembre 1956 σ. 254.
  - < Una gemma cretese micenea 'Αρχ. Ἐφημερίς τόμος εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου Γ' σ. 7 ἐξ.
- Mariani L. Antichità cretesi, Monumenti antichi VI 1896 σ. 22.
- Μαρινᾶτος Σ π. Γοργόνες καὶ Λοργόνεια, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1927-8 σ. 7 ἐξ.
- > Αἱ μινωϊκαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 278 ἐξ.
  - > Ausgrabungen und Funde auf Kreta, Archäol. Anzeiger 1934 σ. 246 ἐξ.
  - > Παγκαλοχώρι, Παράρτημα 15 τόμου Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1933 - 5 σ. 55 ἐξ.
  - > Numerous Years of Joyful Life from Mycenae, Annual of the British School XLVI 1951 σ. 102 ἐξ.
  - > Ἡ κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφημένοι παραδόσεις 1948.
- Matz Fr. Die frühkretischen Siegel 1928.
- > Geschichte der griechischen Kunst I 1950.
  - > Kreta, Mykene, Troia (Grosse Kulturen der Frühzeit) 1956.
  - > Aegeis, Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.
  - > Zu den Sphingen von Yerkapu, ἀνάτυπον ἐκ Marburger Winkelmann Programm 1957 σ.
  - > Götterscheinung und Kultbild im minoischen Kreta, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1958 Nr 7, Akademie der Wiss. in Mainz σ. 385 ἐξ. *.
- Milani L. A. L' arte e la religione preellenica, Studi e Materiali di Archeologia e Numismatica III 1905 σ. 114 ἐξ.
- Μυλωνᾶς Γ. Μυκηναϊκὰ εἰδώλια, Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 139 ἐξ.
- > Seated and Multiple Mycenaean Figurines The Aegean and the Near East (Studies H. Goldman) σ. 119 ἐξ.
  - > Ancient Mycenae 1957.
- Müller Val. Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien 1929.
- > Kultbild, ἄρθρον ἐν Pauly - Wissowa Real - Encyclopädie suppl. 5, 1931.
- Nilsson M. The Minoan Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion 1950.
- > Geschichte der griechischen Religion I - II 1941 - 1950.
  - > A History of Greek Religion 1956.
  - > Die Eleusinische Gottheiten, Opuscula Selecta II 1952 σ. 542 ἐξ.

*) Διὰ τὰς παραπομπὰς ἡμῶν ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ ἀριθμοὶ σελίδων τοῦ ἀνατύπου.

- Palmer Linear A und Luwian, Transactions of the Philological Society 1958 σ. 75 ἔξ.
- Παπαδημητρίου 'Ι. 'Ανασκαφή ἐν Μυκῆναις, Πρακτικά τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1954 σ. 267.
- Παπασπυρίδη Καρούζου Σ. 'Ανασκαφή τάφων τοῦ "Αργους, 'Αρχ. Δελτίον 15 1933 - 5 σ. 16 ἔξ.
- Payne H. Early Greek Vases from Cnossos, Annual of the British School XXIX 1927 - 8 σ. 287.
- » Perachora
- Pendlebury J. D. Archaeology of Crete 1939.
- » - Money Couatts M. B. Excavations in the plain of Lasithi II, Annual of the British School XXXVIII 1937 - 8.
- Pernier L. Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta, ἀνάτυπον ἐκ Bolletino d' Arte II 12, 1908.
- » Scavi e scoperte, Ausonia I 1906 σ. 119 - 120.
- Persson A. The Religion of Greece in Prehistoric Times 1942.
- » The Royal Tombs at Dendrà near Midea 1931.
  - » New Tombs at Dendrà 1942.
- Picard Ch. Les religions préhelléniques, Crète et Mycènes, Mana 1948
- » Sur un signe de l' écriture minoenne, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1937 σ. 83 ἔξ.
  - » Les origines du polythéisme hellénique.
- Πλάτων Ν. Nouvelle interprétation des idoles · cloches du MM I, Mélanges Picard 1949 σ. 833 ἔξ.
- » Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 96 ἔξ.
  - » Inscribed libation vessel, Minoica 1957 σ. 305 ἔξ σ. 438.
  - » Τὰ μινωϊκὰ οἰκιακὰ ἱερά, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 428 ἔξ.
- Przyluski J. La grande déesse 1950.
- Quitta Krötendarstellungen in der Bandkeramik. Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte No 2, Varia Praehistorica σ. 51 ἔξ
- Reusch H. Minoica (Festschrift Sundwall) 1958 σ. 354.
- Schachermeyr Fr. Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955
- Schaeffer Cl. Ugaritica I 1939, II 1949.
- Schäfer-Andrae Die Kunst des alten Orients, Probylāen-Verlag 1926
- Schweitzer Gnomon 4 1928 σ. 178 ἔξ. (ἀνάλυσις τῆς MMR τοῦ Nilsson)
- Seager R. Explorations in the island of Mochlos 1912 σ. 58.
- Sittl Die Gebärden der Griechen und Römer.
- Stella L. A. La religione greca nei testi micenei, Numen V 1958 σ. 18 ἔξ.
- Swindler M. The Goddess with upraised hands, περίληψις εἰς American Journal of Archaeology 1941 σ. 87.
- Townsend-Vermeule E. Mythology in Mycenaean Art E. The Classical Journal 1958 σ. 106.
- Τσοῦντας Χρ. 'Ανασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1888 σ. 121 ἔξ.
- » Κυκλαδικὰ II, 'Αρχ. 'Εφημερίς 1899 σ. 123 - 4.
- Technau W. Die Göttin auf dem Stier, Jahrbuch 52, 1937 σ. 76 ἔξ.
- Ventris M. - Chadwick J. Documents in Mycenaean Greek 1956.

- Wace A. Chamber Tombs at Mycenae, *Archaeologia* LXXXII 1932 σ. 200
 » Mycenae 1949.
 Wide S. Mykenische Götterbilder und Idole, *Athenische Mitteilungen*
 XXVI 1901 σ. 247 ἔξ.
 Williams B. The Cult Objects ἐν Boyd-Hawes H. Gournia 1908 σ. 47 ἔξ.
 Wolters P. Βοιωτικαὶ ἀρχαιοτήτες, *Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς* 1892 σ. 213 ἔξ.
 Ξανθοῦδίδης Στ. Μητραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
 1900 σ. 26 ἔξ.
 » Cretan Kernoī, *Annual of the British - School* XII σ. 16 ἔξ.
 Xenaki - Sakellariou A. Les cachets minoens de la collection
 Giamalakis 1957 σ. 81.
 Yaluris N. Athena als Herrin der Pferde, *Museum Helveticum* 7,
 1950 σ. 19 ἔξ.
 Zervos Chr. L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956.
 » L' art des Cyclades 1957.

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α Ι

- AE : Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
 AJA : American Journal of Archaeology.
 AM : Athenische Mitteilungen.
 Ann. : Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene.
 Ἀρχ. Δελτ. Παρ. : Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Παράρτημα.
 Arch. Anz : Archäologischer Anzeiger.
 Arch. of Crete : Pendlebury, Archaeology of Crete.
 BCH : Bulletin de Correspondence Hellénique.
 BSA : Annual of the British School at Athens.
 Cyl. Seals : Frankfort, Cylinder Seals.
 CVA : Corpus vasorum antiquorum.
 Div. Fem : Banti, Divinità Femminili nel Tardo Miceneo a Creta.
 Ἐπ. Φιλ. Σχ Πανεπ. Ἀθηνῶν : Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 GGR : Nilsson, Geschichte der griechischen Religion.
 Jahrb. : Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts.
 JHS : Journal of Hellenic Studies.
 MMR : Nilsson, The Minoan Mycenaean Religion.
 Mon Ant : Monumenti antichi.
 ΠΑΕ : Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
 PM : Evans, The Palace of Minos.
 RE : Pauly - Wissowa, Real - Encyklopädie der klassischen Altertums-
 wissenschaft
 Rel. Préhell. : Picard, Les religions préhelléniques.
 RGPT : Persson, The Religion of Greece in Prehistoric Times.
 Scr Min : Evans, Scripta Minoa.
 St. e Mat : Milani, Studi e materiali di archeologia e numismatica.
 V. Tombs. : Ξανθοῦδίδου, The Vaulted Tombs of Mesarà.